

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 1 (295) 2015
січень – лютий

Київ, 2015

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬЄВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 1, 2015. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

- © Державна архівна служба України, 2015
- © Український інститут національної пам'яті, 2015
- © Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2015

З М І С Т

Подія

Розширене засідання колегії Державної архівної служби України	7
Позачерговий VII з'їзд Спілки архівістів України	40

До 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі

<i>Клименко Т. А.</i> Доля неповнолітніх жителів Черкащини в період Великої Вітчизняної війни (за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області)	42
<i>Величко О. Г., Козлова І. В.</i> Молодь України про воєнне лихоліття: листівки та спогади оstarбайтерів, учнівські твори про окупацію (добірка документів Державного архіву Запорізької області)	59
<i>Срібна М. А.</i> Діяльність Українського Червоного Хреста на звільнених від нацистських окупантів українських землях у 1944–1945 рр. (за документами ЦДАГО України, ЦДАВО України, Державного архіву Житомирської області)	67
<i>Стріхарська Т. В.</i> Солдатські медальйони у фондovій колекції Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”	75
<i>Макарова Т. О.</i> Архівні документи свідчать (до 70-річчя визволення нацистського концтабору Аушвіц та Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)	88

Статті та повідомлення

<i>Калакура Я. С.</i> Управління персоналом у системі архівних установ	94
<i>Кулешов С. Г., Бойко В. Ф.</i> Періодизація уніфікації офіційних документів в Україні	111
<i>Касян Л. Г.</i> Кінообраз Максима Рильського в контексті комеморативних практик	129

З історії архівів та архівних зібрань

<i>Левченко Л. Л.</i> Формування архівної галузі в Державі Ізраїль	139
--	-----

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Завальнюк К. В.</i> Джерела з генеалогії Юхима Січінського (1859–1937) у фондах Державного архіву Вінницької області	181
<i>Ємельянова Т. О.</i> Українське документальне кіно другої половини 1960-х – середини 1980-х років (архівознавчо-джерелознавчий аспект)	192
<i>Ковалевська О. О.</i> Питання іконографії Івана Мазепи у приватному листуванні Тетяни Цявловської та Сергія Білокона	202
<i>Лобанова Н. М.</i> Документи особового фонду фольклориста Василя Полевика у Державному архіві Чернігівської області	215

<i>Магурчак А. М.</i> Історія передачі Андрієм Жуком архівно-бібліотечних матеріалів до науково-архівних установ (1920–1950 рр.)	220
<i>Павлова О. Ф.</i> Творчість художника Валентина Фельдмана у документах ЦДАМЛМ України	232
<i>Пустовіт Т. П.</i> Письменник, літературознавець і великий патріот України (до 90-річчя від дня народження Петра Ротача)	241

Публікація архівних документів

<i>Мальонкіна О. М., Філіпова Г. В.</i> Із “щоденника” герцога Вюрттемберзького як джерело до вивчення історії України часів Північної війни 1700–1721 рр.	253
<i>Нестерчук Д. В.</i> Листи Івана Крип’якевича до Юрія Меженка (1945–1963 рр.)	260

Інформація і рецензії

<i>Гаранін О. Я., Дідух Л. В.</i> Науково-практичний семінар для молодих науковців та аспірантів	270
<i>Денисенко О. В.</i> Круглий стіл “Імплементція Закону України “Про доступ до публічної інформації”: міжнародні зобов’язання, поточні виклики та законодавчі ініціативи”	278
<i>Куницький М. П.</i> Видання про тюремні “графіті” нацистського режиму	281

CONTENTS

Event

The Extensive Meeting of Collegium of the State Archival Service of Ukraine	7
The Special VII Meeting of the Union of Archivists of Ukraine	40

To the 70th Anniversary of the Victory Over Nazism in Europe

<i>Klymenko T. A.</i> The Fate of the Junior Residents of Cherkasy Region during the Second World War (on the Documentary Materials by the State Archives of Cherkasy Region)	42
<i>Kozlova I. V., Velychko O. H.</i> Youth of Ukraine about the War Years: Memories and Cards of Ostarbeiters, the Student Works on Occupation (Collection of Documents of the State Archives of Zaporizhzhya Region)	59
<i>Sribna M. A.</i> The Activity of the Ukrainian Red Cross on the Ukrainian Lands, Liberated From Nazi Invaders during the 1944–1945 (on the Documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and State Archives of Zhytomyr Region)	67
<i>Strikharska T. V.</i> The Soldiers' Medallions in the Fond Collection of "The National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945" Memorial Complex	75
<i>Makarova T. O.</i> The Archival Documents Give Evidence (To the 70th Anniversary of the Liberation of the Nazi Concentration Camp Auschwitz and International Holocaust Remembrance Day)	88

Articles and Notices

<i>Kalakura Y. S.</i> The Management of Personnel in Archival Institutions System	94
<i>Kuleshov S. H., Boiko V. F.</i> The Main Stages of Unification of the Official Documents in Ukraine	111
<i>Kasyan L. H.</i> The Cinema Image of Maksym Rylskyi in the Context of Commemorative Practices	129

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Levchenko L. L.</i> The Establishment and Development of the Archival System of the State of Israel	139
--	-----

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Zavalnyuk K. V.</i> Sources on Genealogy of Y. Y. Sitsynskyi (1859–1937) in the Collection of the State Archives of Vinnytsya Region	181
<i>Emelianova T. O.</i> The Ukrainian Documentary Cinema of the Second Half of 1960s – Mid of 1980s (Archival and Source Study Aspect)	192
<i>Kovalevska O. O.</i> The Question of Iconography of Ivan Mazepa in the Private Correspondence of T. Tsyavlovska and S. Bilokin	202
<i>Lobanova N. M.</i> The Documents of the Personal Fond of Vasyl Polevyk in the State Archives of Chernihiv Region	215
<i>Mahurchak A. M.</i> The History of Transferring of Archival and Library Documents by Andriy Zhuk to the Scientific and Archival Institutions during 1920–1950 ..	220
<i>Pavlova O. F.</i> The Art of Valentyn Feldman by the Language of Documents of the Central State Museum-Archives of the Literature and Arts of Ukraine	232

<i>Pustovit T. P.</i> On the 90th Anniversary of the Birth of Petro Rotach, the Writer and Literary Critic	241
---	-----

Publication of archival records

<i>Malyonkina O. M., Filipova H. V.</i> The Diary of the Duke Vyurttembergsky as the Source of Studying of History of Ukraine during the Great Northern War of 1700–1720	253
<i>Nesterchuk D. V.</i> The Correspondence of I. Krypyakevych and Y. Mezhenko of 1945–1963	262

International Relations

<i>Garanin O. Y., Didukh L. V.</i> The Scientific and Practical Seminar for Young Scientists and Postgraduates	270
<i>Denysenko O. V.</i> The Round Table “The Implementation of the Law of Ukraine “On Access to the Public Information”: International Commitments, Current Challenges and Legislative Initiatives”	278
<i>Kunyskyi M. P.</i> The New Edition on the Prison “Graffiti” of Nazi’s Regime	281

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

25 лютого 2015 р. у конференц-залі Міністерства юстиції України розпочалося розширене засідання Укрдержархіву. За традицією учасникам засідання було представлено новопризначених керівників архівних установ: директорів Центрального державного архіву громадських об'єднань України О. В. Бажан, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ О. В. Музичук, державних архівів Одеської області В. В. Левчука, Херсонської області В. Д. Бордюжана, Сумської області Ю. О. Олійника.

З доповіддю “Про підсумки роботи державних архівних установ і спеціальних установ СФД у 2014 р. та їх завдання на 2015 р.” виступив перший заступник Голови Державної архівної служби України І. М. Кісіль.

В обговоренні доповіді взяли участь: директор Державного архіву Рівненської області М. І. Григорук, директор Державного архіву Волинської області В. М. Гика, директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України О. В. Чижова, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства О. Я. Гаранін, директор Державного архіву Донецької області Н. Д. Буценко, директор Державного архіву Луганської області К. М. Безгинська, Голова Українського інституту національної пам'яті В. М. В'ятрович, заступник директора Державного департаменту страхового фонду документації О. Ю. Сурков, директор Державного архіву Закарпатської області М. Д. Місюк, директор Державного архіву Одеської області В. В. Левчук.

Наступна частина роботи колегіального органу Укрдержархіву була присвячена відзначенню переможців минулорічних конкурсів. Зокрема, премію імені Василя Веретенникова у галузі архівознавства, археографії і документознавства (у номінації “документознавство”) присуджено завідувачу відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства С. Г. Кулешову за підготовку навчального посібника “Загальне документознавство”; у номінації “археографія, архівна евристика” – заступнику директора Центрального державного науково-технічного архіву України М. А. Балишеву, начальнику відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву Украї-

Під час відкриття розширеного засідання колегії Укрдержархіву.
У центрі – Голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова, праворуч – перший заступник Голови І. М. Кісіль, ліворуч – заступник Голови І. В. Бондарчук.

Учасники розширеного засідання колегії
Державної архівної служби України.

ни А. О. Алексеєнко, провідному спеціалісту відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України О. Є. Дождьовій за підготовку довідника “Картографічні матеріали у складі проектної документації ЦДНТА України”.

Дипломами за кращу науково-інформаційну роботу відзначено директора Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України О. В. Кульчий, заступника директора – головного зберігача фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України Т. М. Малярчук, завідувача сектору просвітньої та виставкової роботи Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України Ю. В. Бентю за підготовку видання “Документальна скарбниця Шевченківських лауреатів”.

Відзначено переможців Всеукраїнського огляду-конкурсу стану умов і охорони праці в архівних установах.

У номінації “Кращі умови праці в Державному архіві в Автономній Республіці Крим, державних архівах областей, міст Києва та Севастополя” диплом II ступеня присуджено Державному архіву Закарпатської області (директор Державного архіву Закарпатської області М. Д. Місюк), диплом II ступеня – Державному архіву Київської області (директор Державного архіву Київської області С. А. Каменєва), диплом III ступеня – Державному архіву Чернігівської області (директор Державного архіву Чернігівської області Р. Б. Воробей).

У номінації “Кращі умови праці в архівних відділах районних державних адміністрацій та архівних відділах міських рад” дипломи I ступеня присуджено Архівному відділу виконавчого комітету Бориспільської міської ради Київської області, II ступеня – архівному відділу Драбівської районної державної адміністрації Черкаської області.

Переможцем конкурсу “Автор року” – 2014, оголошеного редколегією науково-практичного журналу “Архіви України”, визнано кандидата педагогічних наук, доцента, старшого наукового співробітника відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства К. Т. Селіверстову за статтю “Науково-методичне забезпечення експертизи цінності документів”.

Учасники засідання заслухали також доповідь начальника фінансово-економічного управління Укрдержархіву В. А. Стадник “Про стан використання бюджетних коштів Державною архівною службою, центральними державними архівними установами та спеціальними установами СФД у 2014 році”.

Семінар на тему “Здійснення заходів щодо запобігання і протидії корупції” провів заступник директора департаменту – начальник відділу реформування антикорупційної політики Міністерства юстиції України А. М. Яйчук.

26 лютого тривала робота колегії Укрдержархіву. У конференц-залі комплексу споруд центральних державних архівних установ відбулися семінари на теми “Питання впровадження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання”, “Впровадження результатів наукових досліджень у практику роботи архівних установ України”, які провели заступник директора департаменту – начальник відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства Укрдержархіву О. В. Денисенко, заступник директора Центрального державного електронного архіву України Ю. С. Ковтанюк та заступник директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Н. М. Христова.

Учасники засідання взяли участь у презентації нового видання – путівника “Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины” за редакцією Ю. Й. Меламеда.

**ДОПОВІДЬ
ПЕРШОГО ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ
ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
І. М. КІСЛЯ**

Шановні члени колегії та учасники засідання!

Сьогодні ми зібралися тут, щоб підбити підсумки нашої роботи у 2014 р. та затвердити пріоритети та плани роботи на 2015 р.

Минулий, 2014 рік був важким, як для нашої країни, так і для архівної галузі. Фінансово-економічна криза та військові дії на Півдні та Сході країни не обійшли стороною й архівну галузь, про що свідчить недовиконання більшості загальних планових показників щодо зміцнення матеріально-технічної бази архівів, їх охоронної та пожежної безпеки.

Більше того, невизначеною залишається доля фондів державних архівів Донецької і Луганської областей, архівних установ, що перебувають у зоні проведення АТО, під час проведення бойових дій деякі архівні будівлі зазнають пошкоджень.

Незважаючи ні на що, у 2014 році архівісти України забезпечили збереження, поповнення та використання документів Національного архівного фонду – частини історико-культурної спадщини Українського народу.

На кінець 2014 р. до мережі архівних, наукових та спеціальних установ галузі входило 2 379 інституцій: 12 центральних державних архівних установ, 2 науково-дослідних інститути, 8 спеціальних установ СФД, 13 галузевих державних архівів, 24 державних архівів областей, 1 державний архів м. Києва, 466 архівних відділів райдержадміністрацій, 138 архівних відділів міських рад, 1715 трудових архівів.

Упродовж 2014 р. відбулися зміни у низовій ланці архівних установ. Усупереч Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, змінено організаційно-правовий статус 6 архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад Дніпропетровської (4), Черкаської (1) і Полтавської (1) областей шляхом перетворення їх на сектори та позбавлення права юридичної особи.

У Миколаївській області відбулося злиття архівного відділу Миколаївської міської ради з архівом з особового складу Миколаївської міської ради.

Водночас у 2014 році відновлено втрачений у минулі роки статус відділу 10 архівним секторам райдержадміністрацій Полтавської (7) та Черкаської (3) областей. Відновлено архівний відділ без статусу юридичної особи в Красноармійській райдержадміністрації Донецької області.

З доповіддю “Про підсумки роботи державних архівних установ і установ страхового фонду документації у 2014 р. та їх завдання на 2015 р.” виступає перший заступник Голови Укрдержархіву
І. М. Кісіль.

Вельми показовою у цьому випадку є ситуація зі зміною організаційно-правової форми архівного відділу Зміївської райдержадміністрації Харківської області. У травні 2014 р. його було перетворено в архівний сектор, але вже у вересні 2014 року розпорядженням голови Зміївської райдержадміністрації архівному сектору відновлено статус архівного відділу.

Ще однією проблемою залишається організація єдиної системи – трудових архівів.

На кінець 2014 р. в Україні функціонувало 1715 трудових архівів, переважну більшість із них (72,6%) складають архіви, створені при сільських та селищних радах. Статус юридичної особи мають лише 314 трудових архівів, що складає 18% від їх загальної кількості.

Упродовж 2014 року створено 38 трудових архівів: знову ж таки 25 при сільських та селищних радах, а решта – при міських радах та районних радах. З них статус юридичної особи мають лише 12 установ.

Протягом 2014 року ліквідовано 13 трудових архівів.

Кількість штатних одиниць у трудових архівах у минулому році збільшилася на 200 і становить 1 150 штатних одиниць.

Станом на 01.01.2015 площа архівосховищ, які займають трудові архіви, становить 42 600,3 кв. м.

Трудові архіви зберігають понад 94,4 тис. одиниць тимчасового зберігання та 5,7 млн. од. зб. з особового складу. Загальна кількість

документів, що зберігають трудові архіви, порівняно з минулим роком збільшилась майже на 500 тис. одиниць зберігання.

У 2014 році трудовими архівами виконано 311 тис. запитів з соціально-правових питань.

В Україні працює 28 приватних архівів, у яких зберігається понад 12 тис. фондів, до яких включено 544 тис. документів з кадрових питань (особового складу) та понад 10 млн. справ тимчасового строку зберігання.

Площа приватних архівів складає 13,6 тис. кв. м. У них працює 154 працівники.

Законодавча база

Упродовж 2014 року здійснювалися заходи із вдосконалення законодавчої бази діяльності архівних установ та установ системи СФД.

Розроблено 3 законопроекти, 3 проекти постанов і 3 проекти розпоряджень Кабінету Міністрів України, 1 проект Указу Президента України та 14 проектів наказів Міністерства юстиції з питань архівної справи, діловодства та страхового фонду документації. З них прийнято 2 постанови Кабінету Міністрів України та 12 наказів Міністерства юстиції.

Розроблено проекти Законів України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, “Про внесення змін до Митного кодексу України” .

Продовжувалася робота над проектом Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації”.

Прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 30.10.2014 № 575 “Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності у сфері створення, формування, ведення та використання страхового фонду документації і визначається періодичність здійснення планових заходів державного контролю Державною архівною службою”.

Наказами Міністерства юстиції України затверджено:

- порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання;
- порядок підготовки архівними установами документів Національного архівного фонду до експонування на виставках та в інших інформаційних заходах;
- перелік типових видів документів, що підлягають внесенню до Національного архівного фонду, які створюються у науково-технічній та виробничій діяльності підприємств, установ і організацій;
- типові положення про архівну установу сільської, селищної, міської ради для централізованого тимчасового зберігання архів-

- них документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду;
- форми та опис галузевої програми створення страхового фонду документації.

Опрацьовано понад 40 проектів нормативно-правових актів, що надійшли від інших міністерств та відомств на погодження.

Надано 53 письмових роз'яснення щодо застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів у сфері архівної справи і діловодства.

Проведено роботу щодо обліку, підтримання у контрольному стані міжнародних договорів. На веб-порталі Укрдержархіву у рубриці “Міжнародні контакти” розміщено Перелік міжнародних договорів міжвідомчого характеру, який налічує 24 діючих договори, 2 протоколи про спільні проекти та 1 меморандум про співробітництво.

Забезпечення збереженості документів

Забезпечення збереженості документів НАФ у 2014 р. залишалось одним із пріоритетів у діяльності архівних установ України.

Поліпшили умови зберігання архівних документів шляхом заміни або надання додаткових приміщень 32 архівні відділи райдержадміністрацій і міських рад. Проведено ремонт приміщень у 52 архівних відділах.

Додатково встановлено 3,1 тис. погонних метра стелажного обладнання.

У 2014 році архівними установами вжито заходів щодо посилення охоронного та протипожежного режимів, зокрема забезпечення позавідомчої охорони, встановлення та забезпечення роботи охоронної та пожежної сигналізації, систем пожежогасіння та відеоспостереження.

- у 13 архівних установах встановлено та відремонтовано охоронну сигналізацію;
- у 9 архівних установах встановлено та відремонтовано пожежну сигналізацію;
- встановлено автоматичну систему пожежогасіння в архівному відділі Іллічівської міської ради;
- у 6 архівних установах встановлено системи кондиціонування та вентиляції повітря;
- у Державному архіві Волинської області та архівному відділі Бориспільської міської ради Київської області проведено ремонт наявних систем кондиціонування та вентиляції повітря.

У минулому році значну увагу приділено питанню обліку документів НАФ. Відповідно до заходів Програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів Національного архівного фонду на

2009–2019 роки, упродовж 2014 року проведено перевірку наявності понад 3 млн. од. зб., що на 8 % більше від запланованого.

У Державному архіві Львівської області з 2005 року триває комплекс робіт із суцільної перевірки наявності документів НАФ у фондах. У 2014 році перевірено 161861 од. зб. Від початку суцільної перевірки наявності документів (з 2005 року) перевірено 2871 фонд, 6472 описи, 1 870 058 од. зб., що складає близько 75 % од.зб. від загальної кількості документів НАФ, що зберігається в архіві. У результаті перевірки було знайдено 534 од. зб., що рахувались у розшуку, відсутні 1407 справ.

Упродовж року у ЦДАВО, ЦДІАК, ЦДКФФА, ЦДАМЛМ, державних архівах Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей, Державному архіві м. Києва знайдено 182 справи, що перебували у розшуку.

З метою поліпшення фізичного стану всіх видів документів тривало виявлення та облік документів, що потребують ремонту і реставрації, проводилася дезінфекція, дезінсекція і знепилення справ.

Упродовж року відреставровано понад 239 тис. аркушів документів з паперовою основою, відремонтовано понад 1,1 млн. арк. документів., оправлено і підшито понад 88 тис. од. зб.

Найкращі показники з реставрації документів у ЦДІАЛ, державних архівах Харківської, Хмельницької областей. Лише ними в минулому році відреставровано майже 96 тис. арк., що склало 40 % від загальної кількості відреставрованих аркушів.

У Державному архіві Хмельницької області тривала робота із документами, постраждалими внаслідок пожежі. Впродовж року ідентифіковано 2504 ум. од. Здійснено реставрацію понад 7,1 тис. арк., ушкоджених пожежею та понад 3,4 тис. арк. з числа пошкоджених внаслідок незадовільного зберігання в колишньому Кам'янець-Подільському міському архіві. Від початку проведення реставраційно-відновлювальних робіт (з 2004 року) фахівцями-реставраторами ідентифіковано 27708 ум. од. зб. з числа ушкоджених у пожежі, що складає 72 % від їх загальної кількості.

Проведено консерваційно-профілактичне оброблення 1296 од. зб. страхового фонду документів НАФ, 3194 од.зб. кінодокументів, 16940 од.зб. фотодокументів, 2178 од. зб. фонодокументів, 236 од. зб. відео-документів.

Незважаючи на деякі позитивні зрушення, спрямовані на покращення умов зберігання документів НАФ, загострюється проблема зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ, забезпечення їх придатними для зберігання приміщеннями.

Повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у восьми державних архівах: ЦДІАК, ЦДІАЛ, ЦДНТА, держ-

архівах Київської, Полтавської, Харківської, Чернівецької областей; галузевих державних архівах: Міністерства закордонних справ України, Гідрометслужби України. На 91–99 % заповнені сховища ще 17 державних архівних установ

Проблемою, яка потребує особливої уваги, є недостатнє фінансування архівів на послуги державної охорони.

Так, кількість постів охорони доведено до критичного мінімуму або введено посади сторожів до структури архівів. Крім того, оскільки вартість послуг державної охорони суттєво вища за послуги приватних охоронних фірм, державні архіви, за наявності коштів, усупереч постанові Кабінету Міністрів України від 10.08.1993 № 615 “Про заходи щодо вдосконалення охорони об’єктів державної та інших форм власності” змушені перейти на охорону приватними фірмами.

На кінець 2014 р. не забезпечено позавідомчою охороною 82 % будівель архівних установ, не оснащено охоронною сигналізацією 44 %, пожежною сигналізацією – 45 % .

Не вдалося вирішити у минулому році питання:

- переміщення фондів ЦДНТА, держархівів Харківської та Одеської областей з аварійних будівель, оскільки через позицію Міністерства оборони, не вдалося вирішити питання щодо виділення додаткових приміщень шляхом передачі їм приміщень військових містечок;
- виділення коштів на добудову нових споруд державних архівів Київської, Тернопільської областей, комплексу споруд центральних державних архівів України, облаштування будівлі “Закарпаткнига”;
- переміщення документів НАФ Державного архіву Чернігівської області із культових будівель у м. Ніжин;
- виділення Державному архіву Хмельницької області приміщення та додаткової штатної чисельності для розгортання роботи центру реставрації документів НАФ, які постраждали внаслідок пожежі 2003 року.

Невідкладного вирішення потребує питання збільшення обсягів страхового копіювання документів НАФ. Загальна кількість од.зб., на які створено страховий фонд архівними установами у 2014 році, є найнижчою за останні 10 років.

Відсутність в архівних установах ресурсів для оцифрування документів НАФ, спеціального обладнання для приймання та зберігання електронних документів спричинила неготовність архівних установ забезпечити їх довічне зберігання, а також перешкоджає наданню послуг в електронному вигляді.

Таким чином, стан матеріально-технічної бази архівних установ та фізичний стан значної кількості документів НАФ постійно погіршується.

ся, що спричинено недостатнім фінансуванням архівної сфери, – і сьогодні це є причиною, без перебільшення, екстремальних умов, у яких перебувають документи НАФ і відповідальні за них архівісти.

Формування Національного архівного фонду

У 2014 році вжито заходи щодо поповнення Національного архівного фонду документами, що всебічно відбивають усі аспекти життя суспільства. На постійне зберігання надійшло 407 тис. одиниць зберігання документів НАФ та 120 тис. од. зб. з особового складу від ліквідованих підприємств, установ і організацій.

Найкращі показники з приймання документів НАФ:

- управлінської документації – в ЦДАВО України, державних архівах Харківської, Запорізької, Хмельницької, Житомирської областей; архівних відділах райдержадміністрацій Харківської, Вінницької, Хмельницької областей; архівних відділах міських рад Донецької області;
- документів особового походження – в державних архівах Одеської і Волинської областей; архівних відділах райдержадміністрацій Волинської та Хмельницької областей;
- науково-технічної документації – в Державному архіві Одеської області;
- фотодокументів – в Державному архіві Одеської області, архівних відділах райдержадміністрацій Хмельницької області, архівних відділах міських рад Волинської області;
- фонодокументів – в Державному архіві Тернопільської області;
- відеодокументів – Державному архіві Херсонської області.

Таким чином, станом на 01.01.2015 обсяг Національного архівного фонду становить близько 80 млн. одиниць зберігання.

На кінець 2014 р. до списків-джерел формування НАФ включено понад 38 тис. підприємств, установ та організацій, з них майже 32 тис. є джерелами комплектування державних архівних установ та архівних відділів міських рад.

Архівні установи здійснювали контроль за станом діловодства та організації зберігання документів в архівних підрозділах установ – джерел формування НАФ, зокрема проведено понад 10 тис. перевірок роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів, 49 оглядів стану роботи з документами, організовано 892 семінари та курси з підвищення кваліфікації для працівників діловодних, архівних, експертних служб підприємств, установ, організацій.

Основну роботу у формуванні НАФ та відборі документів на архівне зберігання здійснюють експертно-перевірні комісії державних архівів, які розглянули та схвалили у минулому році описи справ постійного зберігання на 591 тис. одиниць зберігання та майже 14 тис. одиниць

обліку аудіовізуальних документів, погодили описи справ з кадрових питань на 375 тис. од. зб., що перевищує планові показники відповідно на 43%, 63% та 71%.

У 2014 році на договірних засадах державними архівами, архівними відділами, райдержадміністрацій та міських рад упорядковано 73164 од. зб. управлінських документів постійного зберігання підприємств, установ, організацій, 59264 од. зб. управлінських документів тимчасового зберігання, 51721 од. зб. документів з кадрових питань (особового складу), 1033 од. зб. науково-технічної документації, що складає 9% від загальної кількості упорядкованих усіх видів документів.

Покрашилися показники з організації роботи експертних комісій підприємств, установ і організацій. За звітними даними описано 65% справ постійного зберігання та 82% справ з особового складу від загальної кількості документів, що зберігаються в архівних підрозділах фондоутворювачів.

Центральна експертно-перевірна комісія Укрдежархіву схвалила 2 типові інструкції з діловодства, розроблені центральними органами виконавчої влади для однорідних за характером діяльності установ, що належать до сфери їх управління, а також 2 галузеві переліки документів зі строками їх зберігання

З метою врегулювання питань організації діловодства Укрдежархівом в 2014 році підготовлено і подано на розгляд до Міністерства юстиції України проекти постанов Кабінету Міністрів України:

– Про затвердження Типової інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію (*проект після погодження передано на розгляд до Кабінету Міністрів України*);

– Про затвердження Типової інструкції з діловодства за запитами на інформацію;

– Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23 серпня 1995 р. № 672 “Про затвердження зразків і описів гербових печаток, малих гербових печаток, печаток без зображення Державного Герба України, бланків і табличок обласних, Київської та Севастопольської міських, районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій” в частині затвердження зразків бланків державних адміністрацій;

– Про внесення зміни до пункту 28 Типового регламенту місцевої державної адміністрації.

Окрім того, в Міністерстві юстиції знаходиться проект Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях. Як видно з назви, нові Правила охоплюють питання

не лише роботи архівних підрозділів, а й організації діловодства. Їх впровадження сприятиме встановленню єдиних вимог щодо створення управлінських документів, організації роботи із службовими документами та порядку архівного зберігання документів в установах та організаціях усіх форм власності.

Водночас у сфері формування Національного архівного фонду залишається багато проблем.

Через недостатнє фінансове забезпечення архівні установи не мають сучасного обладнання для приймання електронних документів. Україна не вистачає спеціалістів з інформаційних технологій у державних архівах.

Брак вільних місць унеможливує своєчасний прийом на державне зберігання документів НАФ від фондоутворювачів. На сьогодні в архівних підрозділах підприємств, установ, організацій понад встановлені строки зберігається майже 2 млн. 109 тис. одиниць зберігання, що може спричинити їх втрату.

Однак, у супереч архівному законодавству, державні архівні установи та архівні відділи міських рад змушені зберігати документи, що не належать до Національного архівного фонду, зокрема виборчу документацію тимчасового строку зберігання та документи з кадрових питань (особового складу).

Укрдержархів неодноразово, у тому числі й в 2014 році, намагався на підставі пропозицій державних архівів України врегулювати питання щодо порядку передавання та подальшого зберігання виборчої документації тимчасового строку зберігання, зокрема виборчих бюлетенів, а також щодо зменшення строків їх зберігання до 1 року. Наші пропозиції не знаходять підтримки, і цю проблему ми не можемо розв'язати з 2001 року.

Незважаючи на створення мережі трудових архівів, їх кількість є недостатньою, що спричинює надходження документів з кадрових питань (особового складу) ліквідованих підприємств, установ, організацій до державних архівних установ та архівних відділів міських рад.

Окремо варто відзначити проблему з надходження на архівне зберігання документів тривалого строку зберігання підприємств та організацій, визнаних банкрутами.

Призначені господарським судом арбітражні керуючі, всупереч законодавству, не виконують свої зобов'язання щодо належного оформлення, упорядкування та зберігання документів банкрута протягом ліквідаційної процедури і передавання їх на архівне зберігання. У разі відмови архівних установ приймати документи в неупорядкованому стані, арбітражні керівники залишають документи нічийними. Як наслідок, громадяни не можуть отримати довідки соціально-правового характеру і звертаються до Укрдержархіву зі скаргами. Отже, постає

необхідність в удосконаленні чинного законодавства в частині встановлення відповідальності арбітражних керівників за передавання документів на архівне зберігання.

Слід також констатувати, що у результаті захоплення деяких установ та організацій упродовж 2014 року та військового конфлікту на Сході країни, знищено багато документів у діловодстві та архівних підрозділах, у тому числі Національного архівного фонду та соціально значущих документів. Наразі їх кількість невідома.

Взаємодія з громадськістю

Одним із завдань Програми діяльності Кабінету Міністрів України є формування нової системи влади на принципах відкритості і прозорості діяльності органів державної влади. Забезпечення відкритості роботи Державної архівної служби України, державних архівних установ та спеціальних установ СФД передбачає залучення громадськості до формування та реалізації державної політики в архівній сфері, у сфері діловодства та СФД, налагодження ефективної співпраці з представниками інститутів громадянського суспільства та доступності інформації про їхню роботу.

На спільних засіданнях упродовж 2014 року члени громадської та науково-експертної рад розглянули три законопроекти, один проект спільного наказу Мін'юсту та МЗС, два накази Мін'юсту та проект “Концептуальних засад розвитку архівної справи в Україні на найближчі роки”, організовано електронні консультації з громадськістю з обговорення проектів нормативно-правових актів, розроблених Укрдержархівом.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 року № 688 у грудні 2014 року у приміщенні Державної архівної служби відбулися установчі збори для формування нового складу громадської ради при Укрдержархіві на 2015–2016 роки.

Новий склад громадської ради при Укрдержархіві, затверджений наказом Укрдержархіву від 26 грудня 2014 року № 165, та протокол установчих зборів опубліковано на офіційному веб-порталі Укрдержархіву у рубриці “Громадянське суспільство і влада” у розділі “Громадська рада”. Головою громадської ради одногосно обрано Клепака Григорія Олексійовича.

Активну роботу Укрдержархіву з проведення публічних заходів за участі громадської ради при Державній архівній службі було відзначено Кабінетом Міністрів України.

НДІ мікрографії співпрацює з Громадською радою “Центр стратегічних досліджень та інноватики”, Голова центру М.Г. Сергієнко є членом НТР НДІ мікрографії.

До складу дорадчих органів 3 центральних та 18 обласних та м. Києва державних архівів введено представників інститутів громадянського суспільства.

Співпраця із ЗМІ

У 2014 році державні архівні установи підготували і провели 352 радіопередачі (на 12 % більше від плану), 310 телепередач (на 55 % більше від плану), на сторінках періодичної преси опубліковано 1355 документальних публікацій (на 19 % більше від плану). У тому числі центральними держархівними та держархівними областей підготовлено 243 радіопередачі, 287 телепередач, 451 публікацій у пресі.

Упродовж звітнього періоду керівництво Укрдержархіву взяло участь у прес-конференціях, брифінгах, відкриттях документальних виставок, радіо- та телепередачах тощо.

Традиційною вже стала участь керівництва у прямих телефонних лініях Кабінету Міністрів України.

Слід відзначити роботу ЦДАМЛМ із пошуку нових шляхів популяризації своїх фондів. Подальшого розвитку дістав проект ЦДАМЛМ “Мистецькі зустрічі в архіві-музеї”. З серпня 2014 року архівом також реалізується новий віртуальний проект “АРХІВажлива СПРАВА”, у рамках якого широке коло дослідників та шанувальників вітчизняної культури має можливість ознайомитися з унікальними документами, книжковими виданнями та музейними предметами, що зберігаються у ЦДАМЛМ.

Також варто відзначити роботу ЦДАГО, яким за ініціативи архіву з травня 2014 року започатковано публікацію (два рази на місяць) у рубриці “Історія” газети “Голос України” матеріалів та архівних документів з фондів архіву, підготовлених його працівниками.

Прикладом організації взаємодії зі ЗМІ та громадськістю у 2014 році є також робота держархівів Закарпатської, Київської та Одеської областей. Позитивним є осучаснення методів роботи з інформування громадськості про діяльність державних архівів, прикладом є започаткована ЦДАГО, ЦДАК та ЦДАМЛМ робота із супроводу власних сторінок архівів у соціальних мережах.

Державна архівна служба, Державний департамент СФД та державні архівні установи її системи забезпечують розміщення і постійне оновлення на власних офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет публічної інформації, що перебуває у їх володінні, забезпечуючи таким чином доступ до публічної інформації громадськості, надання представникам громадськості інформаційних та інших послуг, проведення електронних консультацій із громадськістю.

Офіційний веб-портал Укрдержархіву забезпечує реалізацію інформаційної політики Державної архівної служби, Державного депар-

таменту СФД та державних архівних установ, оперативно оприлюднює рішення керівництва Укрдержархіву щодо найважливіших питань функціонування та розвитку архівної сфери. Станом на кінець грудня 2014 року обсяг інформації на офіційному веб-порталі зменшився з 28 ГБ (2013 рік) до 19, у зв'язку з проведенням оптимізації структури порталу. Кількість відвідувачів на добу зменшилась із 3 тис. до 2,5 тис. Кількість відвідувань за рік у поточному році становить 814.406, що на 111.911 менше ніж минулого року. Цільовою аудиторією офіційного веб-порталу є громадяни України (61% усіх відвідувачів порталу) та інших країн світу (понад 120 країн світу).

Відповідно до моніторингу, проведеного Держкомтелерадіо щодо інформаційного наповнення офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади у другому півріччі 2014 року, Укрдержархів посідає п'яте місце серед 51 ЦОВВ.

Інформація, яка розміщується на офіційному веб-порталі, має захист від несанкціонованої модифікації.

Упродовж 2014 року покращилися технічні параметри та дизайн власних офіційних веб-сайтів ЦДАГО, ЦДАЗУ, ЦДКФФА, ЦДАМЛМ, держархівів Волинської, Кіровоградської, Львівської, Рівненської областей та м. Києва.

У поточному році повністю змінено офіційний веб-сайт Держархіву Одеської області, який більше відповідає сучасному технологічному рівню.

Спеціальні установи страхового фонду документації України, зважаючи на специфіку діяльності, власних офіційних веб-сайтів не мають. Інформація про регіональні центри страхового фонду документації була представлена на веб-сайті Державного департаменту СФД.

Проте, незважаючи на те, що веб-сайти архівних установ перестають бути звичайною візитівкою установи і стають одним із важливих інструментів реалізації державної політики, залишається невирішеним питання КСЗІ у держархівах, що унеможлиблює опублікування оцифрованих архівних документів без належного захисту і перешкоджає нормальному функціонуванню їх власних офіційних веб-сайтів, зокрема інформаційному наповненню рубрик “Он-лайн виставки” і “Розсекречення архівних матеріалів”, інколи навіть публікацій в електронному форматі збірників документів та довідкових видань.

Інформатизація архівної галузі

У 2014 році не відбулося значних зрушень й у сфері інформатизації архівної галузі.

Зросла кількість комп'ютеризованих робочих місць з 983 до 1050 (7 %), з яких 69 % об'єднано у локальні мережі. Доступ до мережі Інтернет забезпечено з 62% комп'ютерів. На кінець на 2014 рік 30 ар-

хівних установ мали сервери та централізовані сховища для зберігання електронних інформаційних ресурсів (лише ЦДІАК, ЦДКФФА, Держархів Запорізької області), що створює умови для належного зберігання та використання електронних ресурсів (цифрових копій архівних документів, баз даних тощо), удосконалення та прискорення виробничих процесів. Актуальним залишається питання придбання ліцензійного програмного забезпечення.

Звертаємо увагу керівників архівних установ на проблему інформаційної безпеки: захисту офіційних веб-сайтів, внутрішніх ресурсів від загроз з Інтернету і контролю за доступом співробітників до ресурсів Інтернету. Упродовж 2014 року відбулось щонайменше три випадки компрометації сайтів державних архівів, що супроводжувалось несанкціонованою зміною веб-сторінок, втратою керування сайтом з боку архівів або зараженням веб-сайтів комп'ютерними вірусами.

Також наголошуємо на неприпустимості використання безкоштовних зовнішніх сервісів електронної пошти, які надаються зарубіжними або вітчизняними підприємствами без будь-яких гарантій захисту інформації та конфіденційності, наприклад mail.ru, inbox.ru (Російська Федерація), yahoo.com, gmail.com (США), ukr.net (Україна) та іншими, багато державних архівних установ продовжують цю практику.

Зважаючи на виклики сьогодення, у 2014 році державним архівним установам належить приділити увагу побудові підвалин власних інформаційних систем як складових галузевої системи, завершити побудову локальних мереж та приділити особливу увагу питанням захисту інформації в усіх аспектах – від протидії несанкціонованому використанню, витоку службової інформації – до запобігання незворотним втратам напрацьованих інформаційних ресурсів.

Використання інформації документів

2014 рік у діяльності архівних установ характеризувався збільшенням показників у напрямку здійснення інформаційної політики та проведення іміджевих заходів, активізацією співпраці із громадськістю.

Минулого року архівними установами значно перевиконано всі планові показники з використання інформації документів НАФ.

Майже до 414,5 тис. зросла кількість запитів, що надійшли упродовж року на виконання до архівних установ. Було розглянуто:

- тематичних запитів – понад 50,8 тис. тематичних запитів, з яких 43.2 тис. (85 %) виконано із позитивним результатом;
- за актами цивільного стану – 28,3 тис. запитів, з яких 00.2 тис. (00 %) виконано із позитивним результатом;
- генеалогічних – 3,3 тис. запитів, з яких 00.2 тис. (00 %) виконано із позитивним результатом;
- соціально-правового характеру – 255,6 тис. запитів, з яких 225.9 тис. (88 %) виконано із позитивним результатом.

Найбільше запитів соціально-правового характеру виконано ЦДАВО, ЦДАГО, ЦДІАЛ, держархівами Волинської, Житомирської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Чернівецької та Чернігівської областей.

Серед архівних відділів райдержадміністрацій від 6,3 до 13,9 тис. запитів соціально-правового характеру виконано архівними відділами Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Рівненської, Сумської, Тернопільської та Харківської областей; архівними відділами міськрад Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Сумської та Черкаської областей виконано від 5,6 тис. до 12,4 тис. запитів.

На особистому прийомі керівництвом та працівниками столів довідок архівних установ прийнято понад 167,5 тис. звернень.

Наявність скарг на роботу архівних установ з виконання звернень громадян становить 0,4% від загальної кількості, здебільшого вони стосуються додаткового виявлення відомостей.

Фактів безпідставної відмови в задоволенні законних вимог заявників з боку Укрдержархіву та державних архівів не виявлено.

Традиційно перевиконано планові показники з підготовки виставок документів: загальна кількість виставок – 1 516 (на 27% більше, ніж заплановано), з яких 118 підготовлено центральними державними архівами, 460 – держархівами областей, м. Києва і Севастополя, 751 – архівними відділами райдержадміністрацій, 187 – архівними відділами міськрад. Найактивніше працювали в цьому напрямі ЦДАВО, держархіви Закарпатської, Миколаївської, Тернопільської, Херсонської областей.

Слід наголосити на участі Укрдержархіву та державних архівних установ у виконанні заходів з відзначення знаменних та пам'ятних дат, виставок, присвячених:

- 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (27 лютого, ЦДАМЛІМ); “На вічному шляху до Тараса (1814–1861)”, до підготовки якої долучилися архівні та музейні установи України, Казахстану, Литви, Польщі та Російської Федерації;
- “Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни”, підготовленого за участю ЦДАВО, ЦДІАК, ЦДКФФА (5 вересня, приміщення Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”);
- “Незагоєна рана Афганської війни”, присвяченої 25-ій річниці виведення радянських військ з Афганістану (13 лютого, ЦДАГО);
- “Літопис української державності мовою документів. Полтавщина” (21 серпня, приміщення Полтавської облдержадміністрації);
- виставкового проекту “Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни”, підготовленого за участю ЦДАВО, ЦДІАК, ЦДКФФА (5 вересня, приміщення Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”);

– “Перемога силою духу”, присвяченої 25-ій річниці Народного Руху України (9 вересня, ЦДАГО); “Битва за Україну”, присвяченої 70-річчю визволення України від нацистських загарбників (28 жовтня, ЦДАГО).

Упродовж 2014 року в читальних залах архівних установ зареєстровано майже 23,4 тис. користувачів, у тому числі 748 іноземних користувачів,

Найбільша кількість дослідників працювала в читальних залах ЦДАВО (607), ЦДІАК (1 201), ЦДІАЛ (596), держархівів Волинської (1028), Житомирської (554), Львівської (500), Миколаївської (530), Одеської (719), Сумської (641) та Чернігівської (591) областей.

Користувачам було видано для роботи 413 985 справ (на 10% більше, ніж минулого року).

Основна тематика досліджень, що проводилися користувачами у читальних залах архівних установ упродовж 2014 року: майнові права; історія релігійних конфесій та культових споруд; дослідження родоvodu; історія Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, період фашистської окупації; визвольний рух ХХ століття; жертви репресій ХХ ст., причини, перебіг та наслідки голодомору 1932–1933 в Україні; історія соціально-побутового та культурного життя національних меншин; перейменування вулиць; життя та діяльність історичних постатей, діячів культури, мистецтва, освіти і науки, дослідження з краєзнавства.

Зберігається тенденція до збільшення кількості дослідників, що працюють над генеалогічною тематикою. У 2014 році за генеалогічною тематикою в читальних залах архівних установ працювало 3 339 дослідників.

Міжнародна діяльність

2014 року міжнародна діяльність Укрдержархіву та державних архівів була спрямована на подальшу активізацію двостороннього співробітництва з архівними службами іноземних держав та пошук нових міжнародних контактів; проведення інвентаризації та аналізу на відповідність чинному законодавству наявних міжнародних міжвідомчих договорів, укладених у 1991–1996 роках; встановлення зв’язків з українцями, які проживають за межами України; поповнення Національного архівного фонду документами, що належать до культурної спадщини української нації і перебувають на збереженні в архівосховищах іноземних держав.

Прагнення архівістів України до подальшого зміцнення та поглиблення міжнародного співробітництва в архівній сфері свідчить про розуміння ними важливості прискорення процесу інтеграції до європейської та світової архівної спільноти.

У 2014 році керівництво Державної архівної служби через відсутність фінансування витрат на закордонні відрядження не брало участі у міжнародних форумах, консультаціях, переговорах, конференціях та інших заходах міжнародного характеру.

2014 року Укрдержархівом проведено роботу з підготовки до підписання та розроблено проекти міжнародних договорів міжвідомчого характеру в архівній сфері з державними архівними службами Литовської Республіки, Латвійської Республіки, Республіки Молдова, Турецької Республіки, Фінляндської Республіки, Сербії, Португальської Республіки, Республіки Кіпр, Алжирської Народної Демократичної Республіки.

Підписання міжнародних договорів міжвідомчого характеру з державними архівними службами держав Європейського Союзу сприятиме посиленню євроінтеграційних процесів і подальшому розвитку й зміцненню взаємовигідної співпраці України та держав – членів ЄС в сфері науки та культури.

Підсумком консультацій Укрдержархіву та Генеральної дирекції державних архівів Республіки Польща у 2014 році стало підтвердження Державною архівною службою України домовленостей, досягнутих під час візиту делегації українських архівістів до Варшави у 2013 році, щодо участі у міжнародному проекті з оцифрування метричних книг, у тому числі й українських земель, та розміщення цієї інформації в мережі Інтернет та на офіційних веб-порталах Укрдержархіву та Генеральної дирекції. Зокрема, Укрдержархів та ЦДАЛ готові до співпраці з оцифрування метричних книг так званих “забужанських архівів”.

У 2014 році Державними архівами Волинської, Закарпатської, Київської і Тернопільської областей укладено низку міжнародних угод з архівними, музейними та науковими установами щодо спільного дослідження історії країн та історії національних меншин.

Поглиблення взаємодії із закордонним українством, поповнення Національного архівного фонду документами, що належать до культурної спадщини української нації і перебувають на збереженні в архівосховищах іноземних держав, лишаються пріоритетними напрямками міжнародної діяльності Укрдержархіву. В цьому сенсі слід відзначити роботу ЦДАМЛМ, ЦДНТА, ЦДАЗУ, державних архівів Волинської, Дніпропетровської, Чернівецької області та м. Києва.

Видавнича діяльність

Видавнича діяльність державних архівів, а саме підготовка збірників документів, наукових розвідок, монографій, біографічних та довідкових видань була спрямована на виконання Плану науково-видавничої роботи державних архівних установ на 2014 р., Програми підготовки

архівних довідників на 2014–2016 рр. та Перспективного плану науково-видавничої роботи на 2014–2018 рр.

Слід відзначити науково-видавничу роботу ЦДАГО, ЦДІАК, ЦДІАЛ, ЦДКФФА, держархівів Вінницької, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Харківської, Хмельницької, Чернігівської областей.

Науково-дослідна та методична робота

Науково-дослідна та методична робота державних архівних установ та установ СФД у сучасних умовах є базою розвитку архівної галузі та системи страхового фонду документації і спрямовується на виконання основних функціональних завдань, забезпечення пріоритетних напрямків діяльності архівних установ та установ страхового фонду документації.

Основні наукові та методичні розробки, над якими працювали УНДІАСД, НДІ мікрографії, державні архівні установи у 2014 році, були спрямовані на нормативне та методичне забезпечення архівної справи та діловодства.

Дослідницька діяльність УНДІАСД у 2014 р. стосувалася питань забезпечення збереженості та державного обліку документів НАФ, удосконалення експертизи цінності архівних документів, розширення бази формування НАФ, удосконалення нормативно-методичного забезпечення діловодства.

У звітний період інститут працював над виконанням 16 тем. Розроблено:

- нову редакцію “Правил пожежної безпеки для державних архівних установ України”;
- Інструкцію з обліку документів у державних архівах України;
- Правила роботи з науково-технічною документацією в архівних установах;
- “Перелік видів статистичної документації, що підлягає прийманню на постійне зберігання” та “Методичні рекомендації з комплектування державних архівних установ, архівних відділів міських рад статистичною документацією”.

У 2014 році державні архіви здійснювали підготовку 82 методичних посібників, 9 з яких було виконано позапланово.

Нормативно-методичною комісією Укрдержархіву розглянуто 19 та схвалено 17 документів.

З метою заохочення наукових досліджень у сфері архівознавства, археографії і документознавства Укрдержархівом проведено конкурс наукових праць імені Василя Веретенникова.

Вісім архівних установ подали матеріали для участі у конкурсі: УНДІАСД, ЦДАМЛМ, ЦДНТА, державні архіви Житомирської, Кіровоградської, Полтавської, Черкаської та Херсонської областей.

Премію імені В. Веретенникова у номінації “Документознавство” присуджено завідувачу відділу документознавства УНДІАСД Кулешову Сергію Георгійовичу за підготовку навчального посібника “Загальне документознавство”; у номінації археографія, архівна евристика – колективу авторів із ЦДНТА за підготовку довідника “Картографічні матеріали у складі проектної документації ЦДНТА України”.

Також відзначено дипломами за кращу науково-інформаційну роботу колектив авторів із ЦДАМЛМ за підготовку видання “Документальна скарбниця Шевченківських лауреатів”.

Наукова та науково-технічна діяльність у сфері страхового фонду документації упродовж 2014 року здійснювалась згідно з Тематичним планом наукових робіт НДІ мікрографії на 2014 рік, який передбачав виконання 20 науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, що спрямовувалися на вирішення першочергових питань у сфері СФД.

У звітному році НДІ мікрографії виконував 19 наукових робіт. Наукова діяльність здійснювалась за такими напрямками:

- Технологічне забезпечення СФД України (2 наукові роботи);
- Розроблення автоматизованої інформаційної системи СФД України (5 наукових робіт);
- Нормативне забезпечення СФД України (10 наукових робіт);

Тематичний план на 2014 рік виконано повністю. Наукові роботи, що завершені, пройшли державну реєстрацію в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації.

Результати, отримані під час проведення наукових робіт, впроваджуються згідно з вимогами нормативних документів. Виконано в цілому основні завдання щодо створення страхового фонду документації, інші закріплені завдання і функції Департаменту та установ СФД. Формування страхового фонду документації України здійснюється на плановій основі шляхом розроблення та реалізації галузевих і регіональних програм створення страхового фонду документації.

Проводились заходи щодо розроблення Програм, доповнень та змін до чинних Програм на об’єкти підприємств Державного концерну “Укроборонпром”, на об’єкти морського транспорту, на об’єкти систем життєзабезпечення підприємств вугільної промисловості, на об’єкти підприємств залізничного транспорту, на об’єкти Міністерства молоді та спорту, на об’єкти підприємств Адміністрації Держспецзв’язку, на об’єкти Державної служби України з надзвичайних ситуацій, на об’єкти Міністерства промислової політики, на об’єкти Державної служби геології та надр та на об’єкти науково-дослідних та проектно-конструкторських установ різних галузей.

Відповідно до завдань, передбачених Державною програмою формування страхового фонду документації на продукцію спецпризначення, силами 8 регіональних центрів страхового фонду документації

(далі – РЦ СФД) було заплановано проведення робіт щодо формування СФД на продукцію спецпризначення.

За результатами проведеної роботи показник виконання Державної програми складає 83,33 % від планових показників 2014 року.

Показник реалізації галузевих програм формування СФД за 2014 рік за виробами та об'єктами складає 81,93 %

Упродовж 2014 року РЦ СФД узято участь у розробленні 22 регіональних програм створення СФД місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та супроводі до затвердження сесіями відповідних рад, із яких затверджено 6, розроблені та перебувають на погодженні та затвердженні сесіями відповідних рад – 8.

Із 490 районів та 180 міст обласного значення України діючими програмами створення СФД охоплено 339 районів (69,18 %) та 158 міст обласного значення (87,78 %).

Усього за 2014 рік до страхового фонду закладено документацію на 1511 виріб та об'єкт промисловості, будівництва, споруди систем життєзабезпечення, споруд транспорту і пам'яток містобудування та архітектури тощо.

Згідно з планами виготовлення та передачі на зберігання документів СФД загальний плановий обсяг передачі на зберігання документів СФД у регіональних центрах СФД на 2014 рік становив 1037,45 тис. арк. ф. А4, у тому числі:

із загального фонду – 199,85 тис. арк. ф. А4;

із спеціального – 837,6 тис. арк. ф. А4.

За 2014 рік регіональними центрами СФД фактично виготовлено та передано на зберігання – 924,7 тис. арк. ф. А4:

із загального фонду – 164,7 тис. арк. ф. А4 (виконано на 82 %);

із спеціального – 760,1 тис. арк. ф. А4 (виконано на 91 %).

За РЦ СФД виконання планових показників з передачі на зберігання документів СФД за 2014 рік складає:

Північним – 182,51 тис.арк.ф.А4 (100 %);

Південно-східним – 175,2 тис.арк.ф.А4 (101 %);

Західним – 179,85 тис.арк.ф.А4 (101 %);

Північно-східним – 155,94 тис.арк.ф.А4 (101 %);

Південно-західним – 97,24 тис.арк.ф.А4 (89 %);

Південним – 92,54 тис.арк.ф.А4 (101 %);

Донбаським – 41,47 тис.арк.ф.А4 (28 %).

Якість документів СФД, виготовлених РЦ СФД, відповідає вимогам нормативних документів.

Бюджетною установою “Фонд” виконано виробниче завдання з проведення вхідного контролю носіїв інформації на 2014 рік. За звітний період проведено контроль носіїв інформації обсягом 8983,2 тис. арк. ф. А4 (виконано на 105 %).

За 2014 рік було проведено заходи із забезпечення користувачів документами страхового фонду за 7 заявками на суму 38483 гривень (у тому числі одна заявка на суму 29605 грн. знаходиться у стані виконання). Для забезпечення готовності функціонування державної системи СФД в умовах особливого періоду та надзвичайних ситуацій додатково проведено заходи із перевірки відтворення документів СФД за 5 завданнями Державного департаменту СФД.

Видано 652 акти закладення проектної (робочої) документації до страхового фонду документації України та оформлено 2427 Свідоцтв про реєстрацію потенційно небезпечних об'єктів.

За звітний період до бази даних Державного реєстру потенційно небезпечних об'єктів внесено відомості про 788 об'єктів, оновлені дані про 1696 об'єкти, вилучено з реєстру 239 об'єктів. Станом на 23.12.2014 до бази даних реєстру внесено інформацію про 25100 об'єктів.

Відділом контролю за додержанням законодавства у сфері формування та ведення страхового фонду документації було перевірено дотримання вимог законодавства у сфері страхового фонду документації 39 суб'єктами державної системи СФД. Більшість перевірених суб'єктів розробили та реалізують заходи щодо усунення виявлених недоліків. Перевіреними суб'єктами господарювання укладені відповідні договори та поставлена документація для виготовлення документів СФД, іншими (21 суб'єкт) – надані акти відповідності документів СФД документації.

У зв'язку із запровадженням статтею 31 Закону України “Про Державний бюджет України на 2014 рік” обмежень на проведення перевірок державними інспекціями та іншими контролюючими органами 10 перевірок суб'єктів господарювання відмінено.

Загальний обсяг фінансування з Державного бюджету України Укрдержархіву, центральним державним архівним установам, бюджетним установам системи страхового фонду документації, Держархіву в Автономній Республіці Крим, державним архівам областей, міст Києва і Севастополя в 2014 році становив 147 889,2 тис. грн.

Видатки, передбачені у Державному бюджеті України на 2014 рік Укрдержархіву за програмою 3600000 “Державна архівна служба України” на загальну суму понад 79693,7 млн. грн., спрямовувалися на забезпечення нагальних потреб установ, що належать до сфери управління Укрдержархіву. У 2014 році Укрдержархівом виконувалось 3 бюджетні програми. За рахунок коштів загального та спеціального фондів Державного бюджету забезпечувалось виконання основних напрямів діяльності за кожною бюджетною програмою.

Виділене фінансування не забезпечувало повністю вирішення першочергових проблем життєдіяльності державних архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації. Зокрема, здій-

снення заходів з охорони архівних приміщень та комунальних послуг забезпечено лише на 50 % від загальної потреби.

З метою недопущення кредиторської заборгованості за комунальні послуги та послуги охорони здійснювався перерозподіл бюджетних асигнувань за КЕКВ 2270 “Оплата комунальних послуг та енергоносіїв” між іншими видатками, з урахуванням можливої економії, в межах загального обсягу бюджетних призначень розпорядників бюджетних коштів та збільшувався обсяг коштів, що спрямовувався на оплату охорони та комунальних послуг, за рахунок власних надходжень до спеціального фонду державного бюджету.

На фінансування держархівів областей та м. Києва у Державному бюджеті було передбачено видатки по загальному фонду на суму – 58043,1 тис. грн., фактично спрямовано – 56 338,9 тис. грн. З них видатки на оплату праці становили – 49 216,3 тис. грн., на оплату комунальних послуг – 5 131,1 тис. грн., на інші поточні видатки – 2 041,6 тис. грн. (додаток 9).

Додатковим джерелом фінансування центральних державних архівів та установ страхового фонду документації є кошти, отримані від надання платних послуг.

Від надання платних послуг центральні державні архівні установи та спеціальні установи страхового фонду документації отримали 11 766,6 тис. грн. Найактивніше у цьому напрямку працювали Північний РЦ СФД (1 671,6 тис. грн.), Південно-східний РЦ СФД (1 186,2 тис. грн.), Північно-східний РЦ СФД (1 049,2 тис. грн.).

Від надання платних послуг на спецрахунки держархівів областей та м. Києва надійшло 6 820,5 тис. грн. Найвагоміших результатів досягли держархіви Івано-Франківської області (1043,8 тис. грн.), м. Києва (666,5 тис. грн.), Полтавської області (498,1 тис. грн.). Аналіз обсягів надходження коштів засвідчив, що внаслідок ефективного надання платних послуг держархіви м. Києва, Полтавської, Івано-Франківської областей у середньому майже половину свого бюджетного фінансування у 2014 році поповнили додатково для потреб установи.

Недостатньо проводилася ця робота в держархівах Чернігівської, Черкаської та Запорізької областей.

Робота щодо забезпечення стабільності кадрового складу, залучення і збереження кваліфікованих кадрів, підвищення професіоналізму трудових колективів постійно в центрі уваги керівництва Укрдержархіву та керівників установ галузі. Діяльність Укрдержархіву спрямовувалась на практичну реалізацію завдань, визначених актами і дорученнями Президента України та Кабінету Міністрів України у сфері державної кадрової політики та здійснення контролю за їх виконанням, а також дотримання вимог антикорупційного законодавства.

Укомплектованість кадрами установ галузі становить 96,5%. Статус державних службовців мають 46% працівників галузі. Плинність

кадрів становить 12%. 71% фактичної чисельності працівників мають повну вищу освіту. Найчисельнішою залишається вікова група від 46 до 55 років, що становить 28% загальної кількості працюючих, а це працівники з вже наявним професійним досвідом.

Працівникам створено відповідні умови для їх безперервного навчання, підвищення кваліфікації, професійного розвитку та службової кар'єри. Керівництвом підтримується навчання молодих фахівців в аспірантурі. Науковий ступінь присуджено 81 особі. Вчене звання присвоєно 15 особам. 27 працівників мають почесне звання "заслужений".

З метою популяризації архівної роботи, залучення молоді до роботи в архівних установах створювалися умови для проходження практики студентами вищих навчальних закладів та стажування. Організовувались зустрічі керівництва архіву із випускниками шкіл та студентами вузів.

Шановні колеги!

Минулий рік не був для нас простим, але, як Ви почули з доповіді, у деяких напрямках нам вдалося досягти вагомих результатів. Дозвольте подякувати Вам за виконану роботу. Впевнений, що в наступному році ми також виконаємо ті завдання, які перед нами ставить суспільство і держава.

Труднощів багато, але є й шляхи їх подолання. Тому я закликаю всіх Вас, шановні колеги, об'єднати наші зусилля, підтримувати один одного, спільно вирішувати проблеми, залишатися професіоналами і не втрачати оптимізму!

Підсумки 2014 року і завдання на 2015 рік викладено у звіті та проєкті рішення колегії. Прошу його підтримати.

Р І Ш Е Н Н Я
КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

“25” лютого 2015 року

м. Київ

№ 1/1

Про підсумки роботи архівних
установ та спеціальних установ
страхового фонду документації
у 2014 році та завдання на 2015 рік

Державна архівна служба та установи, що належать до сфери її управління, у 2014 році спрямували свою діяльність на безумовне виконання завдань, визначених Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством юстиції та виконали основні показники роботи, заплановані на 2014 рік.

Тривала робота щодо активізації законотворчої діяльності, розробки та вдосконалення чинних нормативно-правових актів з питань архівної справи, діловодства та страхового фонду документації.

Розроблено 3 законопроекти, 1 проект Указу Президента України, 6 проектів постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України та 14 проектів наказів Міністерства юстиції з питань архівної справи, діловодства та страхового фонду документації. З них прийнято 2 постанови Кабінету Міністрів України та 12 наказів Міністерства юстиції.

У Державному бюджеті України на 2014 рік Укрдержархіву та установам, що належать до сфери його управління, на виконання завдань щодо реалізації державної політики у сфері архівної справи, діловодства та страхового фонду документації було виділено 79 693,7 тис. грн.

Архівні установи виконали завдання з комплектування всіх видів документів. На постійне зберігання надійшло 406 946 од. зб., з них 396 227 од. зб. управлінської документації, 3 333 од. зб. документів особового походження, 5 494 од. зб. науково-технічної документації, 1 892 од. зб. кіно-, фото-, фоно-, відеодокументів. Крім того, прийнято 119 488 од. зб. із кадрових питань (особового складу) від ліквідованих підприємств, установ і організацій.

Описано 65% справ постійного зберігання та 82% справ з кадрових питань (особового складу) від загальної кількості документів, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ та організацій.

Значна увага приділялася питанням контролю за станом діловодства та організації зберігання документів в архівних підрозділах установ – джерел формування Національного архівного фонду.

Так, державними архівними установами проведено 10401 перевірку роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів.

Архівними установами вжито заходів щодо поліпшення умов надійного зберігання документів Національного архівного фонду (далі – НАФ).

Нові або додаткові приміщення отримали 32 архівних відділи райдержадміністрацій і міських рад, відремонтовано 52 архівних приміщення, збільшено довжину стелажних полиць на 3 тис. пог. м.

Охоронну сигналізацію встановлено у 16 архівних установах, у 13 – пожежну сигналізацію. Автоматичну систему пожежогасіння встановлено в Архівному відділі Іллічівської міської ради Одеської області.

Системи кондиціонування та вентиляції повітря встановлено у 6 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад, відремонтовано у 2 архівних установах.

Відреставровано 239 тис. аркушів, відремонтовано понад 1 млн. аркушів документів з паперовою основою. Перевірено понад 3 млн. од. зб.

Архівними установами перевиконано усі планові показники з використання інформації документів.

Органам державної влади, місцевого самоврядування та іншим зацікавленим установам направлено 946 інформаційних документів. Виконано 50 847 тематичних запитів, 28 274 запити за актами цивільного стану, 1 793 генеалогічних запити.

Розглянуто 255 638 запитів соціально-правового характеру. На 88 % зазначених запитів заявники отримали позитивну відповідь.

Центральними держархівами виконано 2 723 запити соціально-правового характеру, держархівами областей – 48 401, архівними відділами райдержадміністрацій – 115 363, архівними відділами міськрад – 89 151, трудовими архівами – 310854.

Архівними установами підготовлено 1 516 виставок фото- та архівних документів, 352 радіопередачі, 310 телепередач, на сторінках періодичної преси опубліковано 1 355 документальних публікацій.

Читальні зали архівних установ відвідало 23 378 користувачів, у тому числі 748 іноземних дослідників.

На офіційному веб-порталі Укрдержархіву опубліковано 10 on-line виставок (920 документів), на веб-сайтах державних архівів – 212 on-line виставок (близько 6 тис. документів).

Відповідно до моніторингу, проведеного Держкомтелерадіо з метою оцінювання інформаційного наповнення офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади у другому півріччі 2014 року, Укрдержархів посідає п'яте місце серед 51 центрального органу виконавчої влади.

Підготовлено до підписання проекти міжнародних договорів міжвідомчого характеру в архівній сфері з державними архівними службами Литовської Республіки, Латвійської Республіки, Республіки Молдова, Турецької Республіки, Фінляндської Республіки, Сербії, Португальської Республіки, Республіки Кіпр, Алжирської Народної Демократичної Республіки.

Архівними установами завершено розробку 6 науково-дослідних тем та 84 методичних посібників, Державним департаментом СФД прийнято 27 етапів 19 науково-дослідних робіт.

Затверджено 8 галузевих програм та доповнень до галузевих програм формування СФД та 8 регіональних програм створення СФД.

Створено страховий фонд документації на 1511 виробів та об'єктів.

До бази даних Державного реєстру потенційно небезпечних об'єктів внесено відомості про 788 об'єктів, оновлено (актуалізовано) дані про 1696 об'єктів, вилучено з реєстру 253 ПНО.

Перевірено дотримання вимог законодавства у сфері СФД 39 суб'єктами державної системи СФД.

Видано 652 Акти закладення проектної (робочої) документації до страхового фонду документації України та оформлено 2427 Свідоцтв про реєстрацію ПНО.

Плани з передачі на зберігання документів СФД виконано усіма регіональними центрами СФД (далі – РЦ СФД), крім Донбаського РЦ СФД. Виконання планового показника з передачі на зберігання документів СФД складає 89 %.

Показник передачі на зберігання документів СФД із першого пред'явлення складає 99,64 %.

РЦ СФД укладено та продовжено термін дії 966 договорів на виготовлення документів страхового фонду на суму 8 млн. 382 тис. гривень.

Водночас, у роботі архівних установ, наукових установ та спеціальних установ СФД залишається невирішеною низка питань.

В архівних підрозділах підприємств, установ та організацій – джерелах комплектування зберігаються понад встановлені роки майже 2 мільйони 109 тисяч одиниць зберігання.

Найгірші показники в держархівних Харківської (272255 од. зб.) та Київської областей (123802 од. зб.).

Не вирішено низку питань щодо забезпечення умов зберігання НАФ та зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ. Призупинено реконструкцію комплексу споруд центральних державних архівних установ України у м. Києві.

Не завершено будівництво приміщень для держархівів Київської, Тернопільської областей, облаштування будівлі “Закарпаткнига”, переданої в оперативне управління Держархіву Закарпатської області.

Не дали результату пошуки шляхів фінансування проекту будівництва спеціалізованої споруди для розміщення Держархіву Харківської області.

Не вдалося вирішити питання щодо виділення додаткових приміщень для ЦДНТА, держархівів Одеської, Чернігівської областей шляхом передачі їм приміщень військових містечок.

Вісім держархівів розміщуються в культових будівлях (ЦДАЛ, ЦДНТА, ЦДАМЛМ, держархіви Вінницької, Львівської, Одеської, Тернопільської, Чернігівської областей).

Повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у ЦДАК, ЦДАЛ, ЦДНТА, держархівах Київської, Полтавської, Харківської, Чернівецької областей, у 17 держархівах сховища заповнено на 91–99 %.

Не забезпечено позавідомчою охороною 82 % будівель архівних установ, 44 % будівель не оснащено охоронною сигналізацією. Не оснащено системами пожежогасіння 90 % архівосховищ, а пожежною сигналізацією не забезпечено 45 % архівосховищ.

Викликає занепокоєння стан збереженості документів НАФ, які залишилися в архівосховищах Донецька та Луганська.

Проблемою, яка потребує особливої уваги, залишається недостатнє фінансування архівів на послуги державної охорони.

Не виходили друком путівники фондами держархівів.

Залишається відкритим питання запровадження автоматизованих систем з функцією пошуку та можливості отримання on-line послуг та сервісів для відвідувачів.

Державна програма формування страхового фонду документації на продукцію спеціального призначення (далі – Державна програма) виконана на 83,33 % від планових показників. При цьому Донбаський, Південно-західний та Північний РЦ СФД роботи з виготовлення документів страхового фонду виконані не в повному обсязі.

У зв'язку із тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим не виконувалися роботи із реалізації Державної програми Кримським РЦ СФД, а Донбаським РЦ СФД виконані не в повному обсязі.

Донбаським РЦ СФД не здійснювалась виробнича діяльність у серпні–грудні через проведення в регіоні антитерористичної операції.

Показник реалізації галузевих програм (доповнень до програм) створення СФД з урахуванням Державної програми (49 програм) з початку їх реалізації складає 66,44 %, регіональних (115 програм) – 58,12 %.

Має місце проблема забезпечення РЦ СФД металевими коробками для мікрофільмів СФД.

Оплата робіт за укладеними договорами здійснювалась підприємствами - постачальниками документації незадовільно. Через це у деяких РЦ СФД працівники, які фінансуються за спеціальним фондом, працювали за скороченим робочим графіком.

Доопрацювання звітних матеріалів за темою “Дослідження та вдосконалення методу оцінювання стану державної системи страхового фонду документації” було завершено лише у липні 2014 року.

Загальний показник фактично отриманих за 2014 рік коштів на договірній діяльності у системі СФД складає 60 % від планового обсягу фінансування.

Залишаються питання, відсутність рішення за якими заважає ефективному функціонуванню державної системи СФД, а саме:

- забезпечення надійного зберігання страхового фонду документації України;

- забезпечення здатності державної системи СФД до роботи в особливий період, зокрема вирішення питань забезпечення фінансування щодо введення у дію пункту управління державною системою СФД в особливий період, забезпечення охорони Державного департаменту СФД та спеціальних установ СФД, бронювання їх військовозобов'язаних працівників, визначення місця постійного зберігання документів СФД, створення запасу матеріальних цінностей мобілізаційного резерву.

Враховуючи зазначене та з метою подолання проблем архівної справи, страхового фонду документації та забезпечення подальшого їх розвитку,

колегія вирішує:

1. Визнати діяльність архівних установ, наукових установ та спеціальних установ СФД у 2014 році задовільною.

2. Керівництву Укрдержархіву, керівникам його структурних підрозділів забезпечити:

- реалізацію положень Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

- виконання пріоритетних завдань Державної архівної служби України на 2015 рік;

- подання Кабінету Міністрів України проектів законів України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, “Про страховий фонд документації України”;

- проведення моніторингу законодавства та, за необхідності, підготовку проектів нормативно-правових актів, спрямованих на його вдосконалення.

- підготовку та укладення міжнародних договорів міжвідомчого характеру в архівній сфері;

- залучення громадськості до формування та реалізації державної політики у сфері архівної справи, діловодства та СФД;

- надання методичної та практичної допомоги в організації діяльності держархівів Донецької та Луганської областей;

- вжиття заходів щодо модернізації офіційного веб-порталу Укрдержархіву та сайтів архівних установ, приведення їх у відповідність до сучасних технічних вимог;

– внутрішній контроль за законним та ефективним використанням бюджетних коштів Укрдержархівом, центральними державними архівними установами, науковими установами та спеціальними установами СФД;

– вирішення питання щодо фінансування плану заходів, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.12.2014 № 1245-рцт.

2. Керівникам державних архівних установ, наукових установ забезпечити:

– належну підготовку бюджетного запиту на 2016 рік з урахуванням необхідних коштів для вирішення пріоритетних завдань діяльності архівних установ, наукових установ;

– надійність експлуатації архівних будівель і приміщень, систем їх життєзабезпечення, посилення охоронної і пожежної безпеки архівосховищ;

– постійний контроль за наявністю, станом та рухом документів НАФ;

– організацію створення страхового фонду документів НАФ та фонду користування ними;

– приймання на постійне зберігання документів НАФ, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій понад встановлені роки;

– контроль за станом упорядкування архівних документів за встановлені законодавством строки їх зберігання в архівних підрозділах органів виконавчої влади для здійснення поступового переходу на електронний документообіг;

– інформування Укрдержархіву та місцевих органів влади про надзвичайні ситуації та проблеми у забезпеченні збереження документів НАФ;

– якісне планування наукових робіт на 2016 рік та контроль за виконанням наукових робіт у 2015 році;

– продовження роботи у напрямку трансприкордонного співробітництва з ЄС, у т. ч. укладення двосторонніх угод державних архівів з архівними установами країн – сусідів;

– продовження роботи з підготовки довідкових видань за галузевою програмою “Архівні зібрання України”;

– забезпечити участь державних архівів у заходах із вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам’яті Героїв Небесної Сотні, затверджених наказом Укрдержархіву від 23.02.2015 № 36.

3. Керівникам Державного департаменту СФД, спеціальних установ СФД забезпечити:

- належну підготовку бюджетного запиту на 2016 рік з урахуванням необхідних коштів для вирішення пріоритетних завдань діяльності спеціальних установ СФД;
- продовження робіт з виготовлення документів страхового фонду за Державною програмою формування страхового фонду документації на продукцію спеціального призначення у 2015 році;
- визначення об'єкта для постійного зберігання документів страхового фонду;
- розроблення та подання на затвердження проекту Переліку міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, у розробленні програм створення страхового фонду документації (змін, доповнень) яких беруть участь Державний департамент СФД та РЦ СФД у 2015 році;
- проведення заходів з міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади щодо здійснення методичного керівництва з питань розроблення у 2015 році галузевих, обласних (регіональних) програм та доповнень до діючих програм створення СФД;
- безумовне виконання планів робіт РЦ СФД на 2015 рік, планів реалізації галузевих та регіональних програм створення СФД, планів виготовлення та передавання на зберігання документів страхового фонду за об'єктами та обсягами документації
- безумовне виконання вимог статті 21 Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”;
- безумовне виконання плану заходів щодо надійного зберігання основного комплексу документів страхового фонду документації;
- технологічний супровід тимчасового зберігання основного комплексу документів страхового фонду документації.

**Голова Державної архівної служби України,
Голова колегії**

Т. І. Баранова

Секретар колегії

І. В. Шеремет

ПОЗАЧЕРГОВИЙ VII З'ЇЗД СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

26 лютого 2015 року в конференц-залі комплексу споруд центральних державних архівних установ відбувся позачерговий VII з'їзд Спілки архівістів України .

Його учасники заслухали звіт голови правління Спілки О. П. Гінзбург, яка проаналізувала роботу виборного органу, обласних осередків, відзначила ініціативність їх лідерів, вказала на недоліки в спілчанській роботі.

Із звітом ревізійної комісії виступила її голова В. А. Стадник.

В обговоренні звітів взяли участь директор Державного архіву Миколаївської області Л. Л. Левченко, доктор історичних наук, професор І. Б. Матяш, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Г. Щербак.

Делегати з'їзду обрали новий склад правління Спілки архівістів. На посаду голови правління було запропоновано три кандидатури. Більшістю голосів головою правління Спілки архівістів України обрано М. Г. Щербака, заступником – директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства О. Я. Гараніна. Обрано також ревізійну комісію Спілки. Її головою – директора Центрального державного архіву громадських об'єднань України О. В. Бажан.

Звіт голови правління Спілки архівістів України О. П. Гінзбург.

Новообраний голова правління
Спілки архівістів України
М. Г. Щербак.

Учасники позачергового VII з'їзду Спілки архівістів України.

ДО 70-Ї РІЧНИЦІ ПЕРЕМОГИ НАД НАЦИЗМОМ У ЄВРОПІ

УДК 930.253:94(477.46+430) “1941/1945”

Т. А. КЛИМЕНКО*

ДОЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЖИТЕЛІВ ЧЕРКАЩИНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області)

На основі архівних матеріалів розглядаються питання, пов'язані з умовами життя і боротьби проти фашистських загарбників дітей і підлітків у Черкаському краї в роки Великої Вітчизняної війни. Проаналізовано зміни, які сталися в житті молоді в той період.

Ключові слова: документи; війна; діти; життя; боротьба; наслідки.

Відомо, що характер людини починає формуватися в дитинстві, за різними оцінками, мало не з утроби матері, до 5–10 років. І середовище та особи, що оточують дитину, роблять помітний вплив на формування її особистості.

У роки війни дитинство та юність поглинули війна, розруха і голод. Діти перенесли страшні поневіряння і жахи окупації, втратили батьків, братів, сестер і рідних або були викрадені у фашистську неволю. Іноді, злякані, по декілька днів сиділи поряд з холодними тілами загиблих матерів, чекаючи вирішення своєї долі. У кращому випадку їх чекав радянський дитбудунок, в гіршому – фашистські застінки. Вони випили горя повну чашу, можливо, занадто велику для маленької людини, адже початок війни припадає для них на початок життя.

Війна покалічила тисячі дитячих доль, відняла світле і радісне дитинство. Скільки їх було викрадено на чужину! Скільки убито ненародженими! У “Солдатській пам'ятці”, які розповсюджувались у німецькій армії, зазначалось: “...у тебе немає серця і нервів, на війні вони тобі не потрібні. Знищуй в собі жалість і співчуття – вбивай кожного радянського, не турбуйся, якщо перед тобою старий чи жінка, дівчинка чи хлопчик – убивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі...”¹. В іншій лис-

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

тівці, “Як повинен німецький солдат поводитися з людьми окупованого Сходу?”, наголошувалось: “Хіба може культурний німецький солдат рахувати людиною дикого, некультурного, голодного, босого, погано вдягнутого мешканця окупованого Сходу – звичайно ні”². Цих порад притримувались не тільки німецькі військові, але й зрадники з числа місцевого населення, які, підтверджуючи їм свою вірність, здійснювали облави на партизан, масові арешти та розстріли нескореного мирного населення³. У протоколі судового засідання Військового Трибуналу та вироку суду від 6 травня 1946 про звинувачення мешканця с. Білозір’я Дубовича К.А. у зраді Батьківщині є його свідчення в тому, що він особисто давав команду стріляти по євреях: “Серед розстріляних були жінки з дітьми. Якщо мати тримала дитину на руках, то стріляли в матір та дитину, якщо в дитину не попадали, то його добивали. Разом з євреями розстріляли й Переверзникову з двома дітьми, яким було 8 та 10 років”.

І ось саме в цих тяжких обставинах виникали нові взаємини між людьми, які випробовували один одного на вірність, відкривались серця, діти входили у світ роздумів, переживань, накреслень планів спільної роботи для наближення дня визволення від німецької окупації.

З перших днів війни у дітей було величезне бажання хоч чим-небудь допомогти фронту, щоб захистити рідний край від ненависного ворога. Діти, як могли, наближали Перемогу в міру своїх слабких сил. Разом з дорослими вони взяли за зброю. Сотні тисяч хлопчент і дівчаток у роки Великої Вітчизняної війни звертались у військкомати, додаючи собі роки, і йшли на фронт, ставали синами та донями полків, щоб помститися ворогові за смерть батьків та братів, за наругу над матерями і сестрами, за спалені домівки, за всі нелюдські злочини фашистів. Вони гинули в боях, їх катували гітлерівці, але юні герої не здавались. Вони були розвідниками і зв’язківцями, сестрами милосердя і підрильникими. Діти натерпілися від війни не менше, ніж бійці на фронті. Відібране війною дитинство, страждання, голод, смерть рано зробили хлоп’ят дорослими, виховавши в них недитячу силу духу, сміливість, здатність до самопожертвування, до подвигу в ім’я Батьківщини, в ім’я Перемоги.

Важкий час війни та окупації переживали на рівні з дорослими і діти. Гітлерівці та зрадники Вітчизни прагнули шляхом кривавих репресій підкорити населення окупованих територій. Але ніякі тортури не залякали населення. На поневоленій землі зародилась і ширилась народна боротьба з ворогами.

У фонді Черкаського обкому компартії України зібрано чимало матеріалів, що підтверджують участь дітей в антифашистському русі. Їх імена увічнені в списках учасників антифашистського підпілля та інших форм боротьби в роки Великої Вітчизняної війни, постановках бюро райкомів компартії України, протоколах засідань районних ко-

місій з виявлення учасників партизанського та антифашистського підпілля, протоколах засідань парткомів колгоспів, свідченнях, довідках учасників антифашистського підпілля.

Діти воювали на рівні з дорослими, як у діючій армії, так і в партизанських загонах. У тилу діти щосили допомагали дорослим в усіх справах. За покликом юних сердець ставали підпільниками та партизанами. Багато школярів, не усвідомлюючи небезпеки своїх дій, вели розвідку, були зв'язковими в партизанських загонах, рятували поранених червоноармійців, надавали їм медичну допомогу, влаштовували разом з підпільниками втечі радянських військовополонених з німецьких концтаборів, підпільно слухаючи радіоприймачі виготовляли та розповсюджували антифашистські листівки серед населення, були очима і вухами партизанських загонів, організовували саботаж заходів окупаційної влади, рятували населення від фашистської неволі, збирали та передавали зброю, харчі, одяг та медикаменти, направляли місцеве населення та червоноармійців, які виходили з оточення, в партизанські загоны⁴, надавали підпільникам розвідувальні дані про рух німецького залізничного транспорту⁵ та почуті від місцевого населення відомості, здійснювали чергування біля будинків під час радіозв'язку партизан з радянським командуванням⁶.

У містах, селах, хуторах люди боролись з окупантами. Німці скаженіли, боячись помсти. Місцеве населення катували, вішали розстрілювали за допомогу партизанам та участь у антифашистській боротьбі. У с. Старосілля Городищенського району гітлерівці кинули живим у колодязь, запідозреного у зв'язках з партизанами, семирічного сина колгоспника Трохима Кучеренка. Чотирнадцятирічний Григорій Вовк, з того ж села, був застрелений на очах у матері⁷. У матеріалах про учасників антифашистського підпілля та партизанський рух на території Уманського району виявлено один з численних жахливих фактів знущання фашистів над дітьми. Напередодні звільнення с. Родниківка Уманського району радянськими військами, у березні 1944 року, з метою нанесення матеріальних збитків німецькій техніці, 13-річний хлопчик – Діма Пагурець забрався в німецький танк, зіпсував у ньому радіостанцію, вкрав бінокль та фотоапарат, але, на жаль, був схоплений німцями, розстріляний та розчавлений танком⁸.

У протоколі засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 3 лютого 1950 року внесено свідчення мешканців с. Коритня Монастирищенського району про діяльність сільської підпільної організації та участь у ній 13-літнього Володі Саморухи – сина секретаря Монастирищенського підпільного райкому компартії України П. А. Саморухи. 19 серпня 1943 року Володя в садовому розпліднику виявив чотирьох радянських парашутистів, серед яких – новопризначений радянським командуванням командир партизанського з'єднання № 44, та повідо-

мив про це батька. Для встановлення зв'язку з партизанським загonom С. А. Ковпака Володя був направлений у Рівне з донесенням у штаб партизанського руху Південно-Західного фронту. Прибувши в Рівне, хлопець самостійно ходив лісами, поки його не знайшли партизани із загону Медведєва із з'єднання С. А. Ковпака. Після передавання оперативних даних Володя активно продовжував боротися у цьому з'єднанні до кінця війни. З його допомогою в партизанське з'єднання № 44 з Великої Землі через два місяці був скинутий десант з боєприпасами та радіостанцією⁹.

У фонді відомого Черкаського поета М. Т. Негоди зберігаються спогади про його участь у Холодноярському партизанському загоні під командуванням П. А. Дубового. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Миколі Негоді було лише 13 років, але він активно включився у боротьбу з ворогом. З січня 1942 року став зв'язківцем у секретаря підпільного райкому партії С. Н. Пальохи, а згодом розвідником партизанського загону під командуванням П. А. Дубового, що діяв у Холодному Яру. Про героїзм воїнів у роки Другої світової війни розповідають такі його твори, як “Син віку”, “Побратимова клятва”, “Сучасна балада”, “Пішли на фронт”, “Пам'яті Федора Мицика” та інші. А почалось все з того дня, коли Микола разом з матір'ю врятував пораненого радянського бійця і заховав удома на горищі, а крім того зібрав у канаві гвинтівки, патрони і гранати, які пізніше дуже знадобились у партизанському загоні. Багато разів Микола ходив у Черкаси за інформацією про події на фронті та повідомляв про них партизанам, а потім розповсюджував серед місцевого населення антифашистські листівки, псував сільсько-господарську техніку, наштрикуючи залізні пруті в пшеничному полі перед збором урожаю, переправляв у партизанський загін харчі та боєприпаси, виконував розвідувальні функції¹⁰.

Разом з Миколою Негодою мужньо боролись та терпіли важкі умови проживання в лісі юні партизани-підлітки – Вася Хільченко, Микола Печененко, Василь Хлюдзинський, Костянтин Оніщенко та ін., в основні обов'язки яких входили розвідувальна діяльність, розповсюдження листівок, підтримання зв'язку з підпільними групами в населених пунктах, проведення широкої агітаційної роботи.

П'ятнадцятирічний Вася Хільченко з с. Велика Яблунівка, що на Смілянщині, на вимогу окупантів у 1941 р. став обтиральником паровозів у депо станції ім. Т. Г. Шевченка. Юнак знайшов у собі сили шкодити фашистам. Разом із друзями розбив біля села ворожу автомашину із снарядами, ховав інструменти, затримуючи ремонт паровозів і вагонів. Поступово він сам навчився конспірації, двічі тікав від відправки в фашистську Німеччину і настирливо шукав зв'язку з партизанами, і таки досягнув своєї мети, одного разу натрапивши на загін, який базувався в Холодному яру Чигиринського лісу. Трохи згодом працівники

депо мали змогу читати розклеєні ним партизанські листівки. За два дні до з'єднання загону з частинами Червоної Армії, 5 січня 1944 року, в останньому бою Холодноярського загону з німцями, Вася Хільченко загинув. Микола Печененко продовжив боротьбу, ставши сином 32-го полку 155-ї артилерійської бригади п'ятої гвардійської армії та свій бойовий шлях закінчив у Празі¹¹.

У фонді редакції газети “Черкаська правда” відклалась значна кількість листів громадян, що являють собою специфічну категорію документів. За змістом, авторством, метою написання листи дуже різноманітні. Більша частина листів з тематики “Велика Вітчизняна війна”, в яких ідеться про бойові дії частин Червоної Армії, прикордонників під час оборони у 1941 р. та визволення у 1943–1944 рр. населених пунктів Черкаського краю. Частина справ сформована зі спогадів, нарисів учасників партизанського і підпільного руху про звірства окупантів, перебування радянських громадян у фашистських концтаборах та в фашистській неволі.

У спогадах ветерана війни, колишнього розвідника 596-го Штеттинського легкого артилерійського полку Ю. А. Зозулинського йдеться про важкі бої за визволення дітей з табору Дойч Алау (Східна Пруссія)¹². У таборі утримувались понад тисяча дітей віком від 5 до 12 років, радянських військовослужбовців, прикордонників. Діти працювали по 12–14 годин на залізниці, підносячи важке вугілля до ешелонів. Годували їх один раз на добу, а вночі у них брали кров для поранених німецьких солдат та офіцерів. Від нелюдських мук, виснаження діти вмирили щоденно. Серед визволителів табору був черкащанин – гвардії лейтенант, інвалід війни 2-ї групи Н. Т. Гончаров¹³.

Певний інтерес представляють матеріали особового походження, в яких ідеться про бойові подвиги, найбільш пам'ятні епізоди війни колишніх партизан, підпільників, членів винищувальних загонів, що зберігаються у фонді “Учасники Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”. Серед цих документів значне місце займають спогади, анкети, фотографії, довідки, рукописи книг тощо.

У нарисі “Фронтовим січнем”, написаному за особистими спогадами підполковника запасу С. Богоявленського, йдеться про юних розвідників із Жашкова – Івана Лавинюка та Івана Хуторанського, які безстрашно допомагали воїнам у визволенні їх рідного міста¹⁴.

Почесна і свята доля захисту Вітчизни звела юних месників Черкащини з партизанськими загонами та підпільними організаціями. Найпоширенішими мотивами вступу дітей до партизанських загонів були: патріотизм (боротьба з ненависним ворогом разом з батьками) та особисті (помста за смерть рідних і близьких людей). Юних захисників краю підбадьорювала ще й листівка, яка була розповсюджена у січні

1942 року серед населення із закликом збирати відомості про ворогів, вчиняти диверсії, допомагати партизанам.

Ветеран війни О. О. Березовський описав у своєму нарисі “Піонери – народні месники Черкащини” участь дітей у підпільно-партизанській боротьбі з окупантами. Горнило війни в с. Лукашівка Монастирищенського району осиротіло одинадцятирічного Льоню Стратієвського. Його батько загинув на фронті, а матір і дідуся у 1942 році розстріляли фашисти. За допомогою добрих людей хлопчика переправили до партизанської бригади Кондратюка. За дорученням командира він розклеював листівки, відозви до місцевого населення, збирав патрони, розвідував важливі відомості про дії окупантів, підтримував зв’язок із Цибулівськими підпільниками. У бою з карателями важкопоранений Льоня був захоплений у полон. Фашистські тортури його не зломали, і після невдалих допитів він був розстріляний¹⁵.

У с. Свидівок Віра Заболотня, слухаючи радіоприймач, записувала зведення Радінформбюро і передавала їх партизанам. Разом з батьками вона добувала для народних месників продукти харчування, переносила зброю, проводила людей у ліс до партизанів, пильнувала явочні квартири від ворожих очей¹⁶.

Наприкінці 1943 року тринадцятирічний Петро Марченко з підпільниками із с. Юркове Звенигородського району вбили гітлерівського офіцера. Петі дістався пістолет. Через деякий час на околиці села він з однолітками Олександром Ільченком та Федором Бойком, зробили засідку і відкрили стрільбу по автоколоні, за що одразу ж були схоплені і розстріляні німцями¹⁷.

Тринадцятирічний Ваня Босенко з с. Руська Поляна після того, як були розстріляні його мати та сестра, поклявся батькові і старшому братові помститися німцям за горе сім’ї. Спочатку Ваня вартував хату, коли в ній збирались партизани. Згодом він очолив групу товаришів-однолітків, які вишукували, приховували зброю і передавали її партизанам, вели розвідку, переховували радянських воїнів-втікачів з полону. Під час однієї з розвідок Ваня загинув¹⁸.

Активно допомагав Гельмязівським партизанам шестикласник із с. Сушки Яша Кикоть. Він розвідував розташування і переміщення гітлерівських військ, наявність у них озброєння, викрадав зброю і передавав її партизанам. За участь в організації втечі з-під арешту радянських офіцерів був схоплений німцями і розстріляний¹⁹.

Наявні документи свідчать про те, що в лавах народних месників боролись юні патріоти – Вася Голуб із с. Будище, Микола Шадира і Петро Тараненко з с. Білозір’я, Євген Кириченко з с. Софіївка, Микола Морозенко з с. Хацьки, Марія Савега та Іван Івченко з с. Тубільці, Микола Гуля з с. Кумейки Черкаського району, Василь Мірошник із с. Буда-Орловецька Городищенського району, Ілля Чайковський із с. Білаш-

ки, Микола Мельник із с. Романівка Тальнівського району, Микола Дзирун із с. Княжа Криниця, Іван Михайлюк із с. Долинка Монастирищенського району, Олександр Микульський із с. Юрчиха Кам'янського району, Іван Лога з м. Кам'янка²⁰, Марія Даниленко, Михайло Темченко з с. Лубенці²¹.

У фонді Черкаського обкому Компартії України зберігається зворушливий нарис Н. Ф. Проценко – “Спогади матері про Тальнівське підпілля”, про її участь та двох її синів, одному з яких – Віталію на початку війни виповнилося лише 14 років, у підпільно-партизанській боротьбі проти окупантів. Кмітливий і безстрашний Віталій разом із своїми однолітками Іваном Штангеєм, Купріяном Пипченком та Віталієм Береговенком збирали, приховували та передавали боєприпаси партизанам, добували розвідувальні дані про рух німецьких військ. Віталій героїчно загинув у лютому 1944 року, напередодні звільнення Тального радянськими військами²².

Участь дітей у боротьбі з фашизмом не носила масовий характер, але їх допомога, в більшості випадків, без зброї в руках, мала важливе і необхідне значення для функціонування підпільних організацій та життєдіяльності партизанських загонів.

У фонді колишнього партійного архіву Черкаського обкому Компартії України зібрано значну кількість документів та матеріалів про героїчну боротьбу населення Черкаського краю проти німецьких загартників. Серед загального масиву окремими групами зібрані протоколи засідань бюро, довідки, спогади, листи, свідчення, звіти, доповіді, списки, характеристики, нариси, фото про діяльність підпільних груп та партизанських загонів, у більшості з яких брали безпосередню участь малолітні герої.

Використовуючи радіоприймачі як єдиний зв'язок з радянським командуванням, вони слухали зведення Інформбюро, поширювали їх серед населення, виготовляли і розповсюджували листівки, вчиняли диверсії на залізницях, автошляхах, важливих об'єктах окупаційної влади, встановлювали зв'язок з партизанськими загонами, викрадали медикаменти, продукти харчування, зброю і боєприпаси, звільняли від арештів та розстрілів, вивозу на каторжні роботи, переправляли в партизанські загоны людей²³.

Усіх їх неможливо перелічити, але про деякого з них слід згадати. У 1941–1944 рр. Анатолій із с. Білозір'я сумлінно виконував завдання Смілянської підпільної організації шляхом розповсюдження листівок, крадіжки зброї і патронів та передавання їх у загін²⁴. Поруч із дорослими, активно боролись у Жашківській підпільній організації Ф. М. Лисенко., І. М. Черниш (1927 р.н.). У Великій Яблунівці – Н. І. Бондаренко (1928 р. н.), М. Д. Присяжний (1927 р. н.). У Тальнівській підпільно-диверсійній організації – В. В. Проценко (1927 р. н.)²⁵. У Мо-

настирищенській підпільній організації – В. А. Іщук, В. Т. Пархоменко, А. П. Натяганчук, М. М. Грицюк, А. Н. Кучеренко, В. І. Поліщук, І. М. Мельниченко, Ф. О. Якименко, П. М. Мельниченко, С. Є. Олійник (1927 р. н.), М. К. Дзирун (1928 р. н., після звільнення території був зарохований до військової частини як син полка), С. М. Грицюк, М. В. Прохоровський, А. М. Скригонюк, Н. К. Лісовська, М. В. Параховський (1928 р. н.), І. А. Михайлюк (1929 р. н.), Я. І. Вовкотруб (1930 р. н.)²⁶. У 1941–1943 рр. у Кам'янському партизанському загоні ім. Ворошилова – А. С. Туренко, О. Ф. Микульський (1928 р. н.), Т. Ф. Микульська, А. М. Грицюк (1930 р. н.), Кам'янській підпільній організації – Г. Й. Кудря, П. П. Петренко (1927 р. н.)²⁷. У підпільно-партизанських загонах на території Корсунь-Шевченківського району – І. Г. Сулема, М. Якубенко, М. І. Шапран, В. І. Красюк, П. І. Володарський, Г. А. Кузьменко, М. П. Немирський (1927 р. н.)²⁸, О. О. Корженко (1928 р. н.), Л. А. Мудрик, П. А. Кузьменко, В. С. Олійник (1929 р. н.), А. Я Царенко, М. П. Сиренко (1931 р. н.)²⁹. У 1942–1943 рр. у Вільшанській підпільній організації – П. Кравченко (1927 р. н.). У 1943–1944 рр. у Корсунському партизанському з'єднанні “Рудого” активно боролись О. Я. Чуприна (1927 р. н.), С. Я. Могульський, В. В. Топчий, Г. Н. Дударенко, В. І. Дударенко (1928 р. н.). У Чигиринському партизанському загоні під командуванням капітана П. А. Дубового – О. Є. Іщенко, М. О. Карпенко, К. Р. Гречаний, В. С. Кравченко, І. Н. Педорич, М. М. Березняк, М. Д. Снежко (1927 р. н.), М. Т. Негода, П. А. Костенко, Г. Є. Шевченко (1928 р. н.), В. В. Шлютзинський, І. У. Назаренко, В. П. Коновалов, І. У. Лазаренко (1929 р. н.), М. М. Бодунов (1930 р. н.). У Звенигородській підпільно-диверсійній організації – В. С. Куценко (1927 р. н.). У Буцькій підпільно-диверсійній організації – В. Починок.

Постійна небезпека загрожувала маленьким месникам. Особливо діти наражались на їх відстеження, викриття і безжалні розстріли³⁰. Так, були розстріляні у Кам'янському районі в с. Косарі С. П. Роздобудько (1927 р. н.), у с. Михайлівка – Ф. І. Жаботинська (1930 р. н.), В. Л. Чекаль (1937 р. н.).

У фондах виконкомів Жашківської районної ради зберігаються списки загиблих дітей у м. Жашків, сс. Баштечки, Охматів, Житники, Побійна, Нагірна³¹, Корсунь-Шевченківської районної ради – в м. Корсунь-Шевченківському, сс. Стеблів, Квітки, Сахнівка, Шендерівка, Прутильці, Тараща, Глушки, Сотники³².

Рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг 5 серпня 1941 року видав наказ про введення обов'язкової трудової повинності для населення. Усі мешканці віком від 15 до 60 років були зобов'язані зареєструватися на біржах праці, де їх агітували для добровільного виїзду в Німеччину. Із цією метою Рейхскомісаріат “Україна” випустив плакати та листівки із закликом їхати до рейху. У кінотеатрах повсюдно

демонструвалась кіноагітка “Дорога до Німеччини”, в якій вихвалялося німецьке щасливе життя східних робітників. У перші місяці були такі, що, повіривши агітації, рятуючись від скрути, самі визвалися їхати до Німеччини, але охочих знайшлося небагато.

З весни 1942 року німецька економіка гостро потребувала робочої сили, тому нацистська влада взяла курс на примусове вивезення населення на роботу в Німеччину. Декретом А. Гітлера від 21 березня 1942 року був створений спеціальний орган – “Імперське бюро по використанню робочої сили” на чолі з гауляйтером Тюрінгії, обергрупенфюрером СС Фріцем Заукелем. За його розпорядженням населення окупованих територій повинно було заповнити потребу рейху в робочій силі. Цим жорстоким шляхом окупаційна влада поклала початок реалізації плану “Ост”, яким передбачалось винищення населення України і перетворення цієї території в благодатне місце для німецької нації. Для досягнення цієї мети складались обов’язкові плани кількості осіб на кожний населений пункт, застосовувались масові облави, спалення сіл, узяття заручників, вивіз учнів і студентів під час навчального процесу³³. Тих, хто уникав відправки, прирівнювали до саботажників і розстрілювали. Дітям доводилось остерігатися перебування в громадських місцях, до того ж небезпечно було залишатись вдома. Вони переховувались у печач, на горищах, клунях та у лісах, де мушили виживати самостійно, харчуючись лише одними ягодами. Для того, щоб не потрапити в рабство, деякі юнаки та дівчата штучно заражали ділянки свого тіла отрутохімікатами, маніпулюючи цим важку форму заразної хвороби.

У 1943 році розпочалось справжнє полювання на людей. У населених пунктах оприлюднювались накази, списки приречених на вивезення, попередження про спалення хат, залякування тим, що забираються матері чи молодші сестри, якщо юнаки та дівчата не з’являться на комісію для реєстрації на біржі праці. Окупантами було здійснено операцію під кодовою назвою “Сіно”³⁴. Вивозились цілі родини, і, незважаючи на вік, забирали навіть 10 – 14 річних дітей³⁵. Патріотизм був дуже високий, а хоробрість глибоко усвідомленою, такою, що визначає вчинок людини. За свідченням жителя м. Жашків М. П. Рія, у вересні 1943 року він був вивезений до Австрії разом з братами та сестрами. За носіння на одязі піонерського значка, яким він ідентифікував себе радянською людиною, півтора місяці утримувався під арештом у спецтаборі³⁶. А. О. Кармазін (1931 р.н.) разом із матір’ю був вивезений у Німеччину та, незважаючи на вік, працював чорноробочим на хімічній фабриці³⁷.

У фільтраційних справах на репатрійованих осіб зібрані характеристики, довідки, висновки перевірочних комісій, картки обліку, анкети, реєстраційні листи, карти працівника, посвідчення, книжки робіт-

ників, тимчасові паспорти, опитувальні листи, що свідчили про роботу в фашистській Німеччині насильно вивезених малолітніх мешканців Черкаського краю. Під час каральної операції німців у х. Буда Чигиринського району Н. Г. Деркач (1930 р. н.)³⁸, К. П. Чиж (1929 р. н.)³⁹ та в с. Мельники Чигиринського району М. І. Проценко (1929 р. н.)⁴⁰ та Г. П. Рак (1927 р. н.)⁴¹ за обставинами долі за зв'язок з партизанами не були розстріляні разом з односельцями, а насильно вивезені на каторжні роботи.

У розпорядженні Золотоніської районної управи до всіх старост сіл та керівників громадських дворів району наголошувалося організувати відправку робітників до Німеччини з визначенням конкретної кількості осіб з кожного населеного пункту⁴². За розпорядженням начальника Золотоніської біржі праці “всі громадяни 1928 та 1929 року народження, хлопці та дівчата, мусять працювати в громадських дворах”⁴³.

Спогади очевидців доповнюють офіційні документи та правдиво розкривають важке життя людей під час окупації, з яких сформована колекція “Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у м. Черкаси та Черкаському районі”. Чимало спогадів збереглося про важкий шлях у Німеччину, в яких переважає зневага та ненависть, з якими ставилися гітлерівці до тих, кому не пощастило уникнути відбування рабської праці. Саме за спогадами можна прослідкувати кардинальні зміни в усталеному ритмі життя та емоційному стані дітей.

Масова експлуатація дитячої праці найтяжчим чином відобразилася на подальшій їх долі. Із спогадів мешканки м. Черкаси Рахліної: “Світанок. Листопад 1943 року. Фашистські розбійники оточили хати й почали виводити з хат чоловіків і жінок. Всіх гнали на вулицю Шевченка і ставили в колону. Ось жінки виходять до своїх чоловіків, щоб передати одяг і харчі, але фашисти ставлять в колону і жінок. Ось біжать двоє малих дітей 4 і 6 років і просять маму повернутись додому. Але огидний фашист відійшов від колони і мерзенним чоботом пхнув дітей в бруд”⁴⁴. Жителька с. Драбів згадувала: “Коли починалося бомбардування, бабуся брала мене на руки та бігла у льох ховатися, бо на городи бомби не кидали, а кидали їх на будинки. Коли ж самі німці заходили до села, вони хапали хлопчиків та кидали їх живими в криниці, бо вони вважали, що це майбутні солдати Червоної Армії”⁴⁵. За роки окупації в м. Черкаси було закатовано 60 дітей віком до 12 років, а в с. Вдовичене і хуторі Буда Чигиринського району – 113 дітей⁴⁶.

У довідці голови сільради с. Скрипчинці, складеній після звільнення села, у жовтні 1944 р., зазначалось, що після захоплення німецькими військами 29 липня 1941 року села школа не працювала. Трохи згодом “була відкрита і висвячена. Зайшло дітей з десятка, походили з початку декілька днів. А пізніше ходило все менше і менше, і дійшло відвідування до нуля, і школа була закрита за наказом гебітскомісара,

в якому йшлося: “Нащо нам грамота, коли їсти не буде чого. Всім до фізичної праці”⁴⁷.

Фонди сільських управ, старостатів і громадських дворів якнайкраще висвітлюють одну з трагічних сторінок історії війни – примусовий вивіз людей на роботи у фашистську Німеччину. У функції управ входило виконання постанов, наказів, розпоряджень окупаційної влади щодо збирання грошових і натуральних податків, продуктів харчування, одягу з місцевого населення, реєстрації і здачі радіоприймачів та платівок політичного й агітаційного характеру, перепису худоби, конфіскації корів, організації роботи громадських дворів, виконання різного роду трудових повинностей, до яких, безумовно, залучались діти, складання відомостей про кількість молоді 1922–1937 року народження, відправлення населення на примусові роботи до фашистської Німеччини та ін.⁴⁸.

У наказі Драбівської земельної управи наголошувалось: “Всіх дітей притягати до роботи. Роботу розпочинати якомога раніше. Всі працюючі повинні залишати село в 4 години ранку, а жінки в 6 годин ранку”⁴⁹. За свою каторжну працю населення отримувало мізерний пайок: “працездатним дорослим робітникам – по 9 кг⁵⁰, дітям до 14 років – 4,5 кг⁵¹ зернових на місяць”. До працездатного населення належали особи віком від 14 років⁵². Деякі управи зобов’язували ставати до роботи дітей від 11 років⁵³. До роботи залучались навіть жінки з дітьми ясельного віку. Так, у Чумгацькому громадському господарстві Драбівського району до числа працездатного населення було зараховано 79 жінок, у яких було 117 дітей ясельного віку⁵⁴. За розпорядженням районних управ старости села повинні були доповідати про порушників трудової дисципліни, з метою відправки їх в трудові табори⁵⁵.

Проте профашистські газети, які вірою і правдою служили новим господарям, рясніли досягненнями про піклування про українських дітей. У газетах “Українська думка”, що видавались у Черкасах у 1941–1943 рр., інформувалось, що до новорічних свят у всіх школах, дитячих садках та дитячому будинку були влаштовані для дітей різдвяні ялинки⁵⁶, дитячі ранки до дня пам’яті Великого Кобзаря⁵⁷ та концерти для учнів⁵⁸.

Деякі статті носили дещо піклувально-критичний характер. У статті “Дітей треба доглядати” йдеться про те, що в Черкаському дитячому будинку через велике скупчення дітей здійснюється недостатнє медичне обслуговування. Наголошувалося на посиленні нагляду за дітьми лікарями міста⁵⁹. Стаття “Знедолені нагадують про себе” привертає увагу читачів до скрутного життя десяти Черкаських глухонімих підлітків-сиріт, які залишились без засобів існування⁶⁰. У статті “Зверніть увагу на дітей” акцентується увага батьків на поведінку дітей у школі та в громадських місцях: на вулиці, в театрі і кінотеатрі. Наголошується на

вихованні в них ввічливого ставлення до людей⁶¹. Крім того, актуальною на часі була стаття “Чому діти не ходять до школи?”, в якій йшлося про організацію неналежного контролю з боку батьків щодо відвідування дітьми шкільних уроків⁶². Стаття “За це варто подбати” присвячена правильній організації дозвілля дітей: організації денних кіносеансів, вистав і концертів⁶³.

Газети рясніли оголошеннями із запрошенням продовжувати навчання в школах, в тому числі і в спеціалізованих школах для сліпих, глухонімих та музичній школі⁶⁴, про організацію роботи дитячих садків⁶⁵ та початок нового навчального року в школах Черкащини.

Окремі статті присвячені дитячому будинку № 1, яким керувала О. М. Шулежко. Олександра Максимівна була дружиною священника Української автокефальної церкви, який за свої релігійні переконання був підданий репресіям і висланий на Колиму, матір'ю радянського танкіста, який заживо згорів у танку під час бою, та вихователькою за професією. Вона в роки нацистської окупації з власної ініціативи організувала в Черкасах дитячий притулок. Коли розпочалася війна, жінка з болем у серці дивилася на знедолених, голодних, брудних дітей, які, не маючи притулку, блукали вулицями окупованих Черкас. Наближалась зима, ставало дедалі холодніше. Жінка часто зустрічала батьків, які просили відновити дитсадок, у якому до війни працювала Олександра Максимівна. І тоді вона наважилася піти до міської управи із проханням дати на це дозвіл. Відновити дитсадок не дозволили, проте, завдяки сміливості і наполегливості О. М. Шулежко, вдалося дістати дозвіл на відкриття дитячого будинку, але допомоги з боку нової влади вона не одержала.

Жінка збрала біля себе своїх колишніх співпрацівників, котрі погодились на важку безоплатну роботу. Вихователями стали Марина Мирець та Павло Панфьоров. Її помічниками були Іван Кушнір та його донька Мотря Іванівна. Вони взяли на себе важкі господарчі роботи: рубали дрова, топили печі, носили воду. Так, у приміщенні довоєнного дитсадка №4 за адресою – вулиця Комсомольська (тепер Смілянська) відкрився дитячий будинок.

Першим вихованцем став маленький хлопчик, якого підбрала Олександра Максимівна на вулиці, біля мертвої матері. Спочатку він жив у неї вдома, разом з її дочками Аллою і Ларисою. Поступово про дитячий будинок стало відомо в місті, і сюди почали все частіше приводити безпритульних, а також тих, чії батьки загинули або померли. Дітям було від одного року до чотирнадцяти. Серед них були українці, росіяни, євреї. Особливо побільшало дітей після масових розстрілів євреїв.

Олександра Максимівна знала, що за переховування євреїв або допомогу їм німецька влада оголосила розстріл, та це її не зупинило. Звичайно, вона розуміла, що ризикує не лише своїм життям, але й життям

своїх дочок, та пішла на цей ризик за велінням серця матері: записала у список вихованців дитбудинку дітей-євреїв під вигаданими прізвищами, дала їм нові імена, національність. Так з'явилися татари, вірмени, цигани і навіть греки. Звичайно, це був великий ризик, адже не було гарантії, що хтось із дітей не скаже комусь випадково, що та чи інша дитина – єврейське дитя. Але жодного разу за всі роки фашистської окупації ніхто з її вихованців не проговорився, не видав цієї таємниці. Якось з поліції прийшли за єврейським хлопчиком, та його встигли заховати, а поліцаєм сказали, що він утік.

Із часом дітей ставало все більше. Газета “Українська думка” від 23 жовтня 1941 року писала: “Міською управою організовано дитбудинок безпритульних дітей. В будинку налічується до 30 дітей. Але їх кількість щоденно збільшується. Діти протягом доби живуть під наглядом вихователів...”⁶⁶. З нагоди початку навчального року в цій газеті від 2 вересня 1942 р. повідомлялось, що “в дитячому будинку, яким завідує О. М. Шулежко, відбувся святковий вечір. Вихователі склали цікаву й різноманітну програму, яку з піднесенням виконували діти. Тут були співи, читання віршів, сольні і групові танці і фізкультурні вправи”⁶⁷.

Як керівник дитячого закладу, Олександра Шулежко змогла у війну зібрати під одним дахом і врятувати 102 сиріт⁶⁸.

У численних фондах окупаційної влади зберігаються розпорядчі документи про встановлення нових порядків, серед яких є свідчення про “турботу” про молодь місцевого населення з вихваланнями про відкриття навчальних закладів⁶⁹, дитячих садків та ін. Водночас, замовчуючи той факт, що, за розпорядженням гебітскомісара, у лютому 1943 року дошкільні заклади вилучались із переліку установ, підпорядкованих райуправам і переводились на самозабезпечення під приводом переведення їх до новоутворених так званих комітетів, товариств допомоги, тим самим погіршуючи організаційне та матеріальне забезпечення цих установ. У свою чергу, органи влади у стислі терміни виконали це розпорядження. Так, у травні 1943 р. у м. Золотоноша було засновано Товариство самопомоги з метою надання матеріальної допомоги особам, що опинились у важкому матеріальному стані, інвалідам, хворим, сиротам та безпритульним дітям.

Відкривати школи німцям було вигідно: для утримування під наглядом дітей і для виявлення тих, хто допомагав партизанам, а також для тримання в постійній тривозі за своїх дітей батьків, які таким чином ставали заручниками місцевої влади.

Для здійснення цього проекту на утримання шкіл в обов'язковому порядку відраховувався 1% із заробітної плати працівників усіх установ. На зібрані кошти у планах Товариства було не тільки здійснення допомоги хворим та інвалідам, але й утримання 55 дітей у дитсадку і

яслах та заснування будинку сиріт та безпритульних дітей. Крім того, Товариство звернулось до всіх старостатів та громадських дворів виявити круглих сиріт та безпритульних дітей їх громад⁷⁰.

Черкаська районна управа звернулася до старост сіл з вимогою налагодити відвідування учнями шкіл. Пропонувалось штрафувати батьків: за перше виявлення відсутності дитини в школі – 100 крб., за друге – 500 крб.

Незважаючи на щоденні труднощі, люди продовжували жити, пристосовуючись до обставин військового часу. Хоробрість виникала раптово, і тоді людина порушувала всі канони життя або смерті. У с. Гуляйка Тальнівського району гестапівці, знайшовши у будинках підпільників радіопристрій та типографський станок, спалили їх двори. Дев'ятирічна Ліда – донька підпільника М. Ф. Панченка, яку переховували сусіди, не могла витримати жалібного скавучання собаки та її цуценят. Вона непомітно заскочила у палаючий хлів та винесла їх назовні, таким чином врятувавши їх від страшної смерті⁷¹.

Після звільнення територій краю одним із соціальних наслідків війни стало сирітство та масова дитяча безпритульність. У фондах виконавчих комітетів районних рад, районних відділів народної освіти, районних статистичних інспекцій, охорони здоров'я за 1944–1945 рр. зберігаються численні списки, звіти⁷², дітей-сиріт⁷³, які потребували державної опіки⁷⁴, взяття під патронат, опіку, усиновлення⁷⁵, інформації про вилучення безпритульних дітей з вулиць, вокзалів, поїздів та влаштування їх у дитячі будинки⁷⁶.

Наприклад, на початку 1944 року в Черкаському районі нараховувалось 193 дитини-сироти. Відповідно до постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР “Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю” місцеві органи влади зобов'язувались “встановити жорсткий контроль за своєчасною і повною реалізацією продовольчих фондів, що виділяються для харчування дитячих будинків, покращити харчування дітей у дитбудинках за рахунок надання фондів молока”⁷⁷. Виконкоми райрад зобов'язували всіх голів виконкомів сільських рад та голів колгоспів створити комісії для боротьби з дитячою безпритульністю, відкривати дитячі будинки для дітей-сиріт⁷⁸, організувати належні умови проживання та “забезпечити дітей одягом, взуттям, продуктами харчування”⁷⁹, провести “облік дітей круглих сиріт, патронуваних і тих, що знаходяться під опікою та перевірити їх матеріально-побутові умови”⁸⁰. З метою виходу якомога більшої кількості працівників на роботу під час весняної посівної компанії в колгоспах організовувались сезонні дитячі ясла, за потребою, для немовлят грудного вигодовування, навіть у виробничих бригадах. Так, у березні 1944 р. у Черкаському районі було створено 44 ясел для 1750 дітей⁸¹, дитячі садки переводились на 12-годинний робочий час⁸².

Відновлювали свою роботу школи. Вже у квітні 1944 р. у Черкаському районі було відкрито 35 шкіл, охоплено навчанням 5140 учнів, що складало 80, 2 % дітей шкільного віку⁸³. Зокрема, у постанові виконкому Смілянської міської ради від 16 березня 1945 року зазначалось: “Відділу держзабезпечення на підставі списків, надісланих школами, на дітей сиріт та сімей фронтників, які не відвідують школу за браком одягу та взуття, надати допомогу з тим, аби цих дітей поступово залучити до школи. Зобов’язати завідувача міськвно та директорів шкіл організувати навчання дітей на дому, з тим, аби цих дітей підготувати до навчання в наступних класах”⁸⁴. За потребою часу, особливо активізувалась діяльність державних органів після введення в дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства”, установа почесного звання “Мати – героїня”, ордена “Материнська слава” і медалі “Материнство”. Проводилась роз’яснювальна робота з усиновлення дітей та надання матеріальної допомоги матерям, школам, дитячим будинкам, організації дитячих кімнат при відділеннях міліції⁸⁵, організації доставки дітей з вокзалів за місцем їх проживання. Отже, війна стала трагедією для всього суспільства. Особливо вразливою групою населення були діти і не лише через загрозу їхньому життю, але й через уразливість їхньої, іще не сформованої психіки. Життя в окупації найгірше вплинуло на подальше життя, здоров’я та світогляд дітей та підлітків.

Патріотична єдність партизан, підпільників і населення – це яскрава сторінка літопису переможної боротьби з фашистськими загарбниками у роки Великої Вітчизняної війни. Вони нещадно мстили гітлерівцям за всі злочини, вчинені їх рідним, близьким і дорогим, за зруйновані рідні міста і села. Неповнолітні месники своїми героїчними вчинками зберегли життя багатьох людей та самостійно були змушені шукати засоби для існування. За довгих чотири роки, які тривала Велика Вітчизняна війна, діти, від малюків до старших школярів, сповна випробували усі її жахи. Війна щодня, кожну секунду, кожен день і так упродовж майже чотирьох років. Адже війна в сотні разів страшніша, якщо бачити її дитячими очима. І ніякий час не зможе вилікувати рани від війни, тим паче дитячі.

¹ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. – Т. 6. – М., 1965. – С. 166.

² П-4619, оп. 8, спр. 170, арк. 13.

³ П-4619, оп. 8, спр. 170, арк. 61.

⁴ П- 4619, оп. 8, спр. 138, арк. 28.

⁵ П- 4619, оп. 8, спр. 138, арк. 77.

⁶ Шевченко С. Колгоспні лани. – 1979. – С. 3.

- ⁷ П-4619, оп. 8, спр. 138, арк. 166 зв.
- ⁸ П-4619, оп. 8, спр. 154, арк. 10.
- ⁹ П-5644, оп. 6, спр. 51, арк. 1–7.
- ¹⁰ Т. П. Горб – Дубова. Україна не стала на коліна. – Черкаси: “Відлуння – Плюс”, 2010. – С. 125–135.
- ¹¹ Р- 4319, оп. 2, спр. 8, арк. 7–9.
- ¹² Р-5668, оп. 1, спр. 5, арк. 3.
- ¹³ Р-5549, оп. 6, спр. 4, арк. 5–6.
- ¹⁴ Р-5549, оп. 8, спр. 2, арк. 73.
- ¹⁵ Там само, арк. 74.
- ¹⁶ Там само, арк. 75.
- ¹⁷ Там само, арк. 76.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само, арк. 77.
- ²⁰ П-4619, оп. 8, спр. 204, арк. 96–97.
- ²¹ П-5644, оп. 6, спр. 245, арк. 9.
- ²² П-864, оп. 1, спр. 15, арк. 21.
- ²³ П-5644, оп. 6, спр. 259, арк. 34.
- ²⁴ П-4619, оп. 8, спр. 144, арк. 27.
- ²⁵ П-4619, оп. 8, спр. 20, арк. 3.
- ²⁶ П-4619, оп. 8, спр. 204, арк. 168.
- ²⁷ П-4619, оп. 8, спр. 20, арк. 3.
- ²⁸ П-4619, оп. 8, спр. 17, арк. 8.
- ²⁹ Р-624, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ³⁰ Р-1628, оп. 1, спр. 31, арк. 9.
- ³¹ Р-72, оп. 3, спр. 1, арк. 16–32.
- ³² Р-624, оп. 1, спр. 3, арк. 1–3.
- ³³ І. Буренко. Канів у II Світовій війні 1941–1945. – Канів, 2010. – С. 74.
- ³⁴ Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 32–34.
- ³⁵ Р-5625, оп. 2, спр. 439, арк. 2.
- ³⁶ Р-5625, оп. 2, спр. 24016, арк. 1.
- ³⁷ Р-5625, оп. 2, спр. 4788, арк. 1.
- ³⁸ Р-5625, оп. 2, спр. 9921, арк. 1–7.
- ³⁹ Р-5625, оп. 2, спр. 7081, арк. 1.
- ⁴⁰ Р-5625, оп. 2, спр. 7138, арк. 3–4.
- ⁴¹ Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 77.
- ⁴² Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 77.
- ⁴³ Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 19.
- ⁴⁴ Книга пам'яті. – Черкаси, 2010. – С. 64–65.
- ⁴⁵ Життя в окупації. – Черкаси, 2013. – С. 11 зв.
- ⁴⁶ Р-72, оп. 3, спр. 1, арк. 17.
- ⁴⁷ Р-1840, оп. 1, спр. 13, арк. 45.
- ⁴⁸ Р-1775, оп. 1, спр. 1, арк. 29.
- ⁴⁹ Р-1788, оп. 1, спр. 2, арк. 85.
- ⁵⁰ Р-1826, оп. 1, спр. 13, арк. 170.
- ⁵¹ Р-1814, оп. 1, спр. 5, арк. 5.
- ⁵² Р-1826, оп. 1, спр. 13, арк. 104.
- ⁵³ Р-1814, оп. 1, спр. 5, арк. 18.
- ⁵⁴ Р-1826, оп. 1, спр. 13, арк. 148.
- ⁵⁵ Українська думка. – 1943. – № 95 (134). – С. 4.
- ⁵⁶ Українська думка. – 1942. – № 32 (71). – С. 2.

- ⁵⁷ Українська думка. – 1942. – № 32 (71). – С. 2.
⁵⁸ Українська думка. – 1943. – № 20 (174). – С. 4.
⁵⁹ Українська думка. – 1941. – № 24. – С. 2.
⁶⁰ Українська думка. – 1941. – № 39; Українська думка. – 1942. – № 19 (68). – С. 2.
⁶¹ Українська думка. – 1942. – № 98 (137). – С. 4.
⁶² Українська думка. – 1942. – № 16. – С. 2.
⁶³ Українська думка. – 1941. – № 9; Українська думка. – 1941. – № 27. – С. 2.
⁶⁴ Українська думка. – 1942. – № 113 (152). – С. 4.
⁶⁵ Українська думка. – 1942. – № 82 (121). – С. 1.
⁶⁶ Українська думка. – 1942. – № 81 (120). – С. 1.
⁶⁷ Р. Загоріна, Т. Шапіро. “Пам’яті славетної землячки”. – Черкаси: “Вертикаль”, 2008. – С. 6.
⁶⁸ Р-3445, оп. 2, спр. 2, арк. 18.
⁶⁹ Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 28.
⁷⁰ П-5644, оп. 6, спр. 246, арк. 14.
⁷¹ Р-1234, оп. 1, спр. 8, арк. 76.
⁷² Р-630, оп. 1, спр. 24, арк. 102.
⁷³ Р-1087, оп. 1, спр. 5, арк. 13.
⁷⁴ Р-3324, оп. 1, спр. 13, арк. 7.
⁷⁵ Р-2688, оп. 1, спр. 6, арк. 19 зв.
⁷⁶ Р-2417, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
⁷⁷ Р-2688, оп. 1, спр. 6, арк. 20.
⁷⁸ Р-80, оп. 2, спр. 1, арк. 473.
⁷⁹ Р-1890, оп. 1, спр. 13, арк. 29.
⁸⁰ Р-80, оп. 2, спр. 1, арк. 58.
⁸¹ Р-1890, оп. 1, спр. 13, арк. 12.
⁸² Р-80, оп. 2, спр. 1, арк. 113.
⁸³ Р-2688, оп. 1, спр. 6, арк. 25.
⁸⁴ Р-1890, оп. 1, спр. 13, арк. 31.
⁸⁵ Р-121, оп. 1, спр. 16 а, арк. 76 зв.

На основе архивных материалов рассматриваются вопросы, связанные с условиями жизни и борьбы против фашистских захватчиков детей и подростков в Черкасском крае в годы Великой Отечественной войны. Проанализированы изменения, которые произошли в жизни подрастающего поколения в тот период.

Ключевые слова: документы; война; дети; жизнь; борьба; последствия.

There are discussed issues related to living conditions and fight against the Nazis of children and adolescents in the Cherkasy Region during the Second World War. Also author analyzes the changes in the lives of young people in that period.

Key words: the documents; the war; the children; the life; the fight; the consequences.

УДК 930.253:94(477.64)“1941/1945”

О. Г. ВЕЛИЧКО, І. В. КОЗЛОВА*

**МОЛОДЬ УКРАЇНИ ПРО ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ:
ЛИСТІВКИ ТА СПОГАДИ ОСТАРБАЙТЕРІВ,
УЧНІВСЬКІ ТВОРИ ПРО ОКУПАЦІЮ****(добірка документів Державного архіву Запорізької області)**

Подані архівні документи дозволяють відтворити атмосферу та умови життя пересічних громадян України, які залишилися у роки Другої світової війни на тимчасово окупованій території Запорізької області, були примусово вивезені на роботи до Рейху та військовополонених. Документи публікуються вперше.

Ключові слова: листівка; спогади; Україна; Німеччина.

Національне відродження України за останні роки змінило ставлення громадськості до історії та культури країни, сприяло піднесенню інтересу до духовної спадщини українського народу. Це стосується й історії Другої світової війни, яка майже через 70 років після її завершення залишається однією з найжахливіших і трагічних періодів в історії України. Сьогодні в Україні створені умови для відтворення неупередженої інформації про події тих минулих років. Зусиллями науковців, письменників та небайдужих звичайних людей відновлюються напівзабуті та замовчувані сторінки історії. Останнього часу зріс інтерес до окремої людини, громадянина, з його волею, почуттями та мріями, яка жила, боролася, страждала, вмирала в ці бурхливі й страшні часи. І зараз з людей, котрі не за своєї волі залишилися на окупованій території, перебували в полоні або були примусово вивезені на роботи до Рейху, необхідно остаточно зняти тавро “зрадника” та змінити до них ставлення, яке склалося у часи існування Радянського Союзу, як до людей другого сорту.

Подані документи з фондів “Листи радянських громадян на батьківщину, прислані з німецької каторги” (ф. р. 1673), “Спогади громадян Запорізької області, які знаходилися на окупованій території, репатрійованих та військовополонених” (ф. р. 1676), які охоплюють період з 1943 р. до 1946 р. дають змогу відтворити атмосферу та умови життя (з буднями, біллю розлуки та маленькими радіщами) тих, хто залишився

* *Величко Олена Григорівна* – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Запорізької області.

Козлова Ірина Валентинівна – заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Запорізької області.

у роки Другої світової війни на тимчасово окупованій території України, волею долі опинився в полоні, був примусово вивезений на роботи до Рейху.

Документи подаються мовою оригіналу, але адаптовані до сучасного читача, орфографічні помилки в написанні виправлено без застережень, усі пропущені чи недописані літери та слова відтворені в квадратних дужках. Максимально збережено лексику, авторські особливості текстів джерел.

№ 1

3 листівки Міщенко Наталії Дмитрівни з міста Шермбек (Німеччина) батькам, мешканцям с. Новоданилівка Орхівського району Запорізької області

20 січня 1943 р.

Добрий день мої дорогі тато, мама, браття й сестричка Катюша! Передаю я Вам свій скучний привіт. Я пока жива й здорова. Работаю на черепичній фабриці у хазяїна – фабриканта. Работаю з 7-00 до 6-00 з переривом на 1 час. У неділю вихідний, у суботу ровно до 4-00. Работа як ви й самі знаєте не легка. Годують пока нічого, протів Миті – хорошо. Погано, що немає цибулі – зуби пропали. Живемо ми при фабриці... Живемо пока нічого, все при місці: спальня, столова, умивальник, душова, уборна, так що надвір не дуже ходимо та й ніколи, кромі неділі, бо робимо з темноти до темноти, у будень дня не бачимо. У кімнаті тепло – отоплення угольне. Гуляти нас пускали з першої неділі, ну куди підеш? На 2-ій видали нам ОСТ, ходили в город Шембреск – 2 км у суботу після 4-й (у неділю вихідний). Город невеликий, есьт усе, но купити нам нічого не можна кромі лент – тоненьких, пудрі, мазі, намиста. До нас приходе багато дівчат у гості і хлопців, які вже тут по 8–10 міс. Уже їм повидавали на первий случай одітисся і нам уже давно обіщають. Часто ми ходимо на прогулки вечором... Писали ми всі додому пісьма, но ніхто не знає получили Ви їх чи ні, там можна було б кой що почитати, а що на цій карточці напишеш? Ну нічого, може ж колись побачимось, то розкажу всього багато кой чога. На світ тоже вже багато надивилась (як казав посадник - світу побачити). Наверно на моїй долі було написано весь свій молодий вік їздить та на світ роздивляться. Ну нічого не журіться і не забувайте... Тато й Мама не забуваю за вас ніколи. Утром встаєш згадуєш, вечором лягаєш думаєш, дньом на роботі, кромі вас та рідної України, ні про що й думати. Пишіть усе за дом, за все село, як живете, які новості, чи Майка дома, бо у ешелонах, що йшли разом з нашим, то обминали, я її не бачила, а може не узнала. Пишіть усе, все за Ваньку, бо не хорошо сниться. Передавайте привіт усим родичам і знакомим... А пока бувайте здорові, передаю всим скучний привіт і цілую нещотно раз. Пишіть почаще, може получу й от Вас. Остаюсь жива й здорова ваша Наташа.

(підпис)

Державний архів Запорізької області, ф. р. 1673, оп. 1, спр. 27, арк. 187–187 зв. Оригінал, рукопис.

№ 2**З листівки Чабаненко Анни* з м. Ремшайд (Німеччина)
матері Чабаненко Марії, мешканки с. Новоселівка № 1
Оріхівського району Запорізької області***17 травня 1943 р.*

17/V-43 р. Від Вашої дочки мамуню Галі Чабаненко. В перших строчках передаю вам мамочко і вам братічки Ваня, Пава, Гриша тоже передаю низесінкий привіт. І желяю всього найкращого в вашому житті... Матуню! Ми на паску 4 дні не робили, на мая 2 дні. 16 мая оце в неділю були українські бандуристи з Києва, було нас там дуже багато, ми дуже плакали як вони грали і співали рідною українською мовою. На кінці нам кажуть, [що] приїхали вас розвеселить і кажуть: “Не забувайте рідну Україну і свою рідну мову”. Об’їжджали вони всі лагерья українців. Рідний наш край, його не можна забути. Мамочко і братики рідненькі, не забувайте мене одну в чужім краю без роду, а пишіть мені откритку, я вас мої рідненькі ніколи не забуваю. Здоров’я моє нічого, живу по старому... Привіт всім [з] першої бригади... Ну до свіданія, бо ніде писати. Цілую вас.

Там само, ф. р. 1673, оп. 1, спр. 27, арк. 59–59 зв. Оригінал, рукопис.

* У тексті листівки “Галя”.

№ 3**З твору учня 10 класу Василівської середньої школи Запорізької області
Юркова Миколи “Мої переживання під час окупації мого села”***не раніше 1945 р.*

22 июня 1941 г. гитлеровская Германия нарушила мирную жизнь нашей страны. Красная армия временно оставляла некоторые территории нашей родной Украины. Вместе с Красной армией угоняли колхозный и совхозный скот, эвакуировали трактора и машины, увозили все, что могло быть полезно немецким оккупантам. Через наш хуторок – Степной начали проходить обозы эвакуированных, также проходили стада крупного рогатого скота. В сентябре этого же года эвакуировали скот и с нашего совхоза “Янчекрак”. Все ближе и ближе подходили немцы к нашей местности. В начале октября прошли последние отступающие наши войска. 3 и 4 октября все утихло; только иногда появлялись отставшие бойцы, которые двигались по направлению Орехова.

После этого в хуторе никто не появлялся. Были разговоры, что в окрестных селах уже есть немцы. В это время по хутору ходили разные слухи. Говорили, что после занятия немцами с. Беленького там появилось множество товаров и т.п. Слухи эти распространяли проходившие солдаты, побывавшие у немцев, и которые ходили от села до села, дожидаясь немцев. Но этим слухам верили немногие. 7 октября в хуторе появилась немецкая машина, очевидно, их разведка. Машина проехала несколько раз по хутору и снова возвратилась в с. Каменское. На следующее утро явились “хозяева”, в наш хутор прибыл немецкий обоз. Не успев еще расположиться, как немецкие солдаты, офицеры начали бегать по квартирам, ища “яйка, млеко, масло”. Другие промышляли по улицам, ловя курей, гусей и уток. Когда коровы возвращались с пастбища, их нетерпеливо ожидали у ворот “хозяева”. Некоторые, не дождавшись

коровы возле хлева, бежали за хутор, и, поймав ее, там же и начинали доить. Офицеры не запрещали мародерства, а сами показывали пример. Выбрав лучшие квартиры, офицеры делали “проверку” квартир и вещей; хорошие вещи назад “хозяевами” не возвращались. Солдаты по этому делу также были хорошими мастерами. Многие семьи были выселены из квартир, и им приходилось жить в сараях. Эти “хозяева” пробыли у нас три дня. После их отъезда в нашем хуторе мало у кого осталось птицы и свиней. Заботливые “хозяева” постарались все прибрать к своим рукам. После их отъезда в хуторе все зашевелились. Все начали тащить зерно из кладовой совхоза. Все зерно, до единого килограмма, было разобрано. После этого прошла неделя “мирной жизни”, только, иногда, нарушавшаяся проезжающими одиночными немецкими машинами; которые заезжали покушать свежей курятины.

17 октября к нам приехал представитель “власти” – комендант района Миллер или Мюллер, фамилии точно не знаю. Всем людям приказали явиться на собрание, и здесь представитель “власти” объявил, что с сего дня все население, оккупированное немцами, считается немецкими подданными, и поэтому должно беспрекословно выполнять приказы немецкого командования; честно работать [для] немецкой власти, потому что украинцы, мол, должны немецкой власти и ее народу “за освобождение от большевистского ига”. На этом собрании комендант выбрал старосту и полицейского, которым было дано право управлять в нашем хуторе. В нашем совхозе начали организовывать какое-то хозяйство с названием “нархоз”, был прислан немец, который следил за порядком и выполнением немецких приказов. На работу заставляли всех ходить без исключения; убирали оставшиеся буряки, подсолнухи. Все убранное немедленно увозилось на ст. Попово, но это им было мало; они стали извлекать зерно из запасов рабочих, но зерно это было хорошо спрятано. Немцы вместе с полицейскими обыскивали чердаки и подвалы, но нигде не добивались желанных успехов. Впоследствии стали извлекать коров и птицу у рабочих и колхозников [из] окрестных сел для организации животноводческих ферм в “нархозе”. Первым делом забирали у коммунистов и комсомольцев, а также в тех, кто не выполнял ихних налогов по сдаче молока и мяса. Молока полагалось сдать 650 л [итров], кроме того, корова весной и летом все время была в ярме – работала. Денежные налоги также были велики; на каждую семью было около тысячи рублей, даже был налог на собак по 75 руб. в год; а заработная плата была всего лишь 100 – 200 рублей в месяц, а работали с восхода до захода солнца. В наш хутор стали возвращаться бывшие кулаки, выгоняя из своих квартир жен красноармейцев. Эти возвратившиеся кулаки всячески старались угодить новым “хозяевам”, писали доносы на тех, кто содержал наших военнопленных или, кто зарезал свинью без разрешения немецкой власти. Зимой молодежь гоняли на расчистку шоссе от снега, а также на другие работы в г. Запорожье. Весной 1942 года на каждое отделение бывшего совхоза прибыл немец, который следил за выходом на работу и сделанной работой. На работу заставляли ходить всех с двенадцатилетнего возраста. На нашем хуторе была открыта школа, но разрешалось учиться до двенадцатилетнего возраста. В школе дети воспитывались в немецком духе; занимались по советским учебникам, наполовину испорченные, портреты наших вождей были изъяты. Также строго воспрещалось говорить о наших вождях, о нашей стране; все советские песни были запрещены, но эту школу посещали немногие.

В марте 1942 года в наш хутор прибыла немецкая хозяйственная часть с лошадьми. Ухаживали за лошадьми наши военнопленные. Продукты, которые

они получали на себя и на военнопленных, они поедали сами, но и этого им было мало. Ежедневно они ездили по селам, собирая яйцо, молоко, сало. Военнопленных кормили буряками и гнилой капустой. Каждое воскресенье немцы устраивали торжества, и, напившись, творили, что им в голову приходило. Всячески издевались над военнопленными, заставляя петь и танцевать в грязи или выполнять непосильную работу. После этих номеров, окончательно пришло убеждение всему населению нашего хутора в том, какую культуру и какое “освобождение” принесли немцы на Украину. На то время немцы считали себя полными хозяевами. По всему району шли аресты коммунистов, комсомольцев и тех, кто сочувствовал советской власти. И вот наступил 1943 г. По всему фронту немцы имели поражение за поражением, отступали и вместе с этим старались все увезти в Германию. Немцы начали просто “охотиться” за молодежью. За малейшее преступление расстреливали и вешали, отправляли в концентрационные лагеря...

Там само, ф. р. 1676, оп. 1, спр. 3, арк. 40–44. Оригінал, рукопис.

№ 4

Спогади Дерія Сергія Несторовича, мешканця м. Оріхів, про життя у німецькому полоні

3 січня 1946 р.

23-го сентября 1941 года я попал в германский плен. На второй день попал в Полтавские лагеря, где с первых же дней повеяло страхом голода. 17 дней я находился в этих лагерях и ни один раз не ел хлеба, а питанием для нас была два раза жидкая пшенная каша без соли и с небольшим количеством мяса, перелитым карболкой на Полтавском мясокомбинате, а иногда конина из больных лошадей, которые убивались как негодные. Это еще и хорошо. 9-го октября нас 6000 человек направляют в г. Кременчуг 120 км пешком, истощенных и голодных. На пути много было достреляно, так как выбившись из сил они падали и идти не могли. 11-го октября вечером мы прибыли в Кременчуг. Здесь уже было большое количество в[оенно]пленных, которыми были наполнены большие сараи. Несмотря на переполненность этих сараев сюда же загнали и нас, где нельзя было даже спокойно стоять, а о том, чтобы сесть то нельзя и говорить.

Питанием здесь было горелое зерно: ржи, кукурузы, проса и проч. и немного конины. Все это варилось как видно немытое, потому что было много мусору и крови лошадей. 14-го октября нас погружают в эшелон и закрытыми вагонами по 80 человек и по две параша в вагоне, отправляют в г. Проскуров. Сюда мы приехали 17 октября вечером, голодные измученные и так в тесноте казарм легли спать.

Уже на второй день утром мы узнали, что здесь питание еще хуже и ежедневно умирало от голода больше 100 человек. Здесь варили отходы овощей из немецкой кухни, а основным продуктом был буряк, но и этого давали по маленькому черпачку два раза в день. Голод и вшивость свирепствовали полным ходом. В лагере было 40000 человек и почти половина погибла от голода.

12-го марта 1942 года нас направляют в Австрию г. Кремс, где мы находились полтора месяца на карантине, а после карантина 5-го мая 1942 г. были разосланы по рабочих лагерях, где я попал на строительство электростанции на реке Энс в 9-ти километрах от гор. Штаер.

Положение в условиях питания и здесь не очень улучшилось, а работы были такие, что нельзя было выдерживать. Начались побег некоторых в[оенно]пленных, но результаты побегов увенчались плохими последствиями. Так как везде были изданы строгие приказы, чтобы каждый житель следил за проходящими русскими людьми и немедленно задерживать и доставлять в полицию или гестапо, а если не подчиняются задержанию, то расстреливать на месте. Поэтому много людей погибло. В лагере основным питанием было: брюква, морковь, кольраби. Хлеба давали сначала по 400 грамм, а когда они стали отступать на фронтах, то снизили до 250 гр. Три года ровно здесь нам пришлось работать на строительстве этой электростанции и все время жили впроголодь. Только благодаря хорошему коменданту австрийцу удавалось некоторым пленным приобретать немного продуктов за изготовленные корзины, которые делали ночами после работы.

Мало того, что люди были голодны, а работы были очень тяжелые и кто был слаб и не мог тяжело работать того избивали палками или резиновой шлангой. Под конец 1944 года и до конца войны избивание было прекращено, ибо им грозило приближение наших русских воинских частей.

5-го мая 45 г. подошли американские войска, и мы были освобождены из этой неволи.

Там само, ф. р. 1676, оп. 2, спр. 384, арк. 24–24 зв. Оригинал, рукопис.

№ 5

Из спогадів Савченко Ніни Афанасіївни, мешканки Василівського району Запорізької області

не раніше 20 січня 1946 р.

Хорошо помнится мне то осеннее октябрьское утро, когда немецкие блюдолизы (русские полицаи) заявили мне о выезде на работу в фашистскую Германию. Сколько слез и угрюмости было не только для меня и моих родных, но и для многих других, которых ожидало то же “счастье” что и меня.

27/X 1942 год. День выезда в Германию. Не успев проститься со своими родными, русские полицаи погнали наши повозки, а нас заставили их догонять. Так пришлось выйти со своей деревни, не рассмотревши ее.

28/X 1942 год. Мы стоим на станции Попово в одной из школ окруженные русскими жандармами. Ровно в двенадцать часов дня подошел эшелон для отправки, состоящий из 60 вагонов, у которых было по 35 человек и больше. Первая медицинская комиссия была нам у г. Киверцах. С этого города мы поехали на распределительный пункт. Отсюда должны были отправлять больных домой. Но так как больных не оказалось, нас начали распределять по работам. На второй день нашего приезда нас уже распределили. Я попала в количество двухсот человек, которых направляют на работу на военную фабрику. Два часа ночи. Команда: “Собирайся!” До станции было километра два. Ночь, темнота не видима, мы со своими оклунками пошли к станции. И как раз в день 25-ой годовщины Великой Октябрьской революции мы прибыли на свое будущее местожительство г. Мальхов. На станции нас встретили будущий наш комендант и переводчица. Свои вещи мы сложили на машины, а нам тоже подали две пассажирские машины, и через полчаса мы очутились в темном сосновом лесу. Там находился лагерь восточных рабочих. Не доезжая лагеря,

машины остановились. Что я увидела перед своими глазами? Темный, густой сосновый лес, деревянные зеленые бараки, которые окруженные двухметровой проволочной сеткою. Подходя к проходной лагеря ворота открылись. Входя в лагерь я уже точно убедилась в том, что я действительно нахожусь не на своей земле, а на территории фашистской Германии. Мне до сих пор не верилось. Я думала это все сон. Когда нет. Нас встретили там русские девушки, которые уже были угнаны раньше нас. Здесь началось переспрашивание, мы их как жить здесь, а они нас как на Украине.

Через полчаса нам выдали постельную принадлежность, нож, вилку, кружку. После этого нас распределили по комнатам. Я жила в шестом бараке во второй комнате. Нас было двенадцать девушек и все с одной деревни. Комната темная, неудобная, кровати двухэтажные. Что делать? Скука по родине. Вечером ко дню Великой Октябрьской революции был приготовлен девушками и ребятами концерт. Так что праздник на фашистской земле был отмечен. Были выступления лучших людей, специалисток нашей страны.

8/XI 1942 год. Четыре часа дня нас повели к заводской конторе для оформления документов. Там нам дали пропуска на завод, определили на работу и с этим я вернулась у лагерь.

12/XI 1942 год. Первый день каторжной моей работы. Четыре часа утра разносится эхо давно знакомого “Austein!” (Вставай). Что ж воля не воля, а вставать приходится. Вставать то да, а что кушать? Конечно, хлеб и кофе давали. Так, когда получишь и не дойдешь к бараку, съешь; а потом делать у барака нечего. Кушали вы, накушались, за это никто не спросит, а работать иди. Возле вахты строй по четыре и под конвоем идешь на работу. Завод был военный, вырабатывали там пороховые патроны. Работать пришлось везде, потому что русских людей посылали туда, где опасно и тяжело. За нами на работе был надзор молодых немецких девушек. Завод занимал большую площадь, весь был замаскирован сосновым лесом в подземелье.

В лагере ничего не было хорошего. Кругом сетка та немецкая охрана. Полтора года нас из лагеря не выпускали. Город был от нас [за] два километра. Не помнится мне когда, каким днем был первый выпуск русских рабочих из-за сетки. Причем не все имели “счастье” выйти на волю. Выход был по пропускам, причем самих тоже не пустили, а с вахманом. Пропуска дали тем девушкам, которые были не виноваты перед комендантом. Мне выйти не удалось. Так как я не заслужила внимания перед “нашим” лагерфюрером. Конечно, меня это не очень беспокоило.

После этого выпуска было еще два или три таких. А после этого начали всех пускать.

Помнится будет мне долго день четвертого апреля, когда комендант объявил вольный выход из лагеря для всех проживающих. Конечно, мы не растерялись, забрали свои мешочки и на раздобычу питания. Потому что в лагере был полный голод.

Все девушки, в том числе и я, пошли доставать картофеля у хозяинов. Продать нам не продали, и мы решили на хозяиновых полях с кагатов набрать картофеля. Конечно, набрать набрали, а принести не вдалось. Нас зашухарили (такая была поговорка в лагере). После этого дня лагерь был оштрафованный на три месяца выпуском на волю. И три месяца мы не ходили ни на шаг из лагеря, кроме того, что на работу. В честь этого дня было сложено стихотворение под названием: “Воспоминание”...

Подобных этому стихотворению и этих случаев было много на протяжении рабской работы. Туга по родине не умолкала. Все же верили в победу нашей доблестной Красной армии. И ожидали ее с дня на день.

Выдавалась газета для рабочих с востока, где давали сведения о “победах” немецкой армии. Но в эти газеты мы не верили, а ждали того дня и той минуты, когда мы вырвемся с этой неволи. На эту тему были тоже сложены стихотворения.

“Воспоминание”

... Но в меня еще есть и надежда й мечты
Придет время, что мы бросим прокляту руину,
А вернемся домой у свой край дорогой –
На Советскую свою Украину!

И долгожданный час пришел.

2/V 1945 года мы были освобождены нашими частями Красной армии.

После освобождения я работала при воинской части на подсобном хозяйстве. После окончания всех полевых работ я была направлена на сборно-пересыльный пункт по отправке на родину. И 20 декабря 1945 года мы уехали с пересыльного пункта домой. И аж 20 января 1946 года я уже в любимом Запорожье.

Разнообразий в моей жизни не было никаких. С первого дня как началась работа и голод, холод, и до последнего дня. Что сегодня, то и завтра, и послезавтра.

Там само, ф. р. 1676, оп. 1, стр. 3, арк. 25–29. Оригінал, рукопис.

Представленные архивные документы позволяют восстановить атмосферу и условия жизни рядовых граждан Украины, оставшихся в годы Второй мировой войны на временно оккупированной территории Запорожской области, принудительно вывезенных на работы в Рейх и военнопленных. Документы публикуются впервые.

Ключевые слова: открытка; воспоминание; Украина; Германия.

Presented archival documents allow recreate the atmosphere and living conditions of ordinary citizens of Ukraine who left on the temporarily occupied territory of Zaporizhzhya Region during the Second World War. Later they were forcibly taken off to work to Reich. Documents are published for the first time.

Key words: the postcard; the memories; Ukraine; Germany.

УДК 930.253:[94+614.885] “1944/1945”

М. А. СРІБНА*

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА
НА ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1944–1945 рр.****(за документами ЦДАГО України, ЦДАВО України,
Державного архіву Житомирської області)**

На основі архівних документів аналізується діяльність Українського Червоного Хреста на звільнених від нацистських окупантів українських землях у період 1944–1945 рр.

Ключові слова: Український Червоний Хрест; Друга світова війна; санітарні дружини; охорона здоров'я; інфекційні хвороби; донорський рух; гуманітарна допомога.

Кожне чергове десятиліття містить у собі круглі дати, які пов'язані з Другою світовою війною. 70-річчя з дня визволення українських земель від нацистської окупації змушує згадувати про незчисленні жертви війни та поступовий процес відбудови країни. Ціна визволення та суспільно-економічного відновлення країни виявилася надто тяжкою для всіх тих, хто жив у ті часи.

Актуальність дослідження підсилюється тими завданнями й проблемами, що постали на сучасному етапі розвитку України, коли відбуваються воєнні дії на Сході держави. У зв'язку з цим постає проблема соціального захисту мирного населення, надання необхідної медичної і гуманітарної допомоги, відбудова зруйнованого житлового фонду. Одвічні цінності, такі, як милосердя, взаємодопомога та співчуття набувають особливого значення. Український Червоний Хрест уособлює ці ідеали та посідає дедалі помітнішу роль у розбудові суспільства. Вивчення діяльності цього товариства в період визволення українських земель у роки Другої світової війни дає можливість визначити деякі напрямки та шляхи використання позитивного досвіду роботи щодо надання допомоги цивільному населенню.

Мета дослідження полягає у реконструкції та об'єктивному аналізі особливостей діяльності Червоного Хреста в Україні впродовж 1944–1945 рр.

* *Срібна Марія Андріївна* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України.

Завдання наукової розвідки полягають у розкритті санітарно-епідеміологічного напрямку роботи Українського Червоного Хреста на звільнених від окупантів українських територіях.

Основний масив документів з історії українського червонохресного руху – в центральних та обласних архівах України. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України знаходиться фонд 4616 “Центральний комітет товариства Червоного Хреста УРСР”, який містить річні звіти про санітарно-оборонну роботу Червоного Хреста УРСР; піврічні та кварталні звіти за 1943 р.; накази Центрального комітету товариств Червоного Хреста УРСР (1943–1944 рр.); постанови, довідки та листування Червоного Хреста періоду війни; доповіді про результати роботи червонохресних організацій за 1945 р. тощо.

Матеріали фонду № Р1 “Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”, фонду № Р2 “Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР” дали змогу дослідити різні листування з Народними комісарами і центральними установами УРСР щодо питань вивчення санітарних наслідків німецької окупації в Україні; ремонту приміщень медичних закладів; забезпечення квартирами медичних працівників; матеріали про роботу евакогоспіталів та про відновлення роботи лікувальних закладів системи Народного комісаріату охорони здоров’я УРСР й забезпечення їх медикаментами тощо.

У фондах 342 “Міністерство охорони здоров’я УРСР” та Р 348 “Міністерство соціального забезпечення УССР” документи відображають реальну ситуацію щодо розповсюдження в республіці в після-окупаційний період важких інфекційних захворювань та про соціальне забезпечення населення УРСР у 1940 р. та 1944 р. Ця інформація певний час не мала розголосу, тому вивчивши документи фонду, відзначимо розбіжності між оприлюдненими офіційною радянською історіографією та реальними показниками, які свідчили про довготривалу епідемічну кризу в республіці в період 1943–1949 рр. Крім того, ці документи підтверджують, що ліквідація медико-санітарних наслідків війни, відновлення системи охорони здоров’я населення та організація функціонування медичних установ були головним напрямком у діяльності органів радянської влади, про що свідчить комплекс прийнятих директивних документів та розпоряджень.

Особливий інтерес у контексті цього дослідження становлять матеріали Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України). У фонді 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України” зберігаються справи, які містять інформацію про підготовку військових лікарень до зимового періоду в 1941–1945 рр.; становище та роботу інститутів та станцій з переливання крові, плани заготівлі крові для потреб Червоної Армії; довідки, звіти та листування

про роботу комітетів допомоги хворим і пораненим бійцям та командирам Червоної Армії.

У статті використано документи Державного архіву Житомирської області (фонд Р3853 “Житомирський обласний комітет Червоного Хреста”), завдяки яким розкривається специфіка діяльності червонохресного осередку в області.

Зазначені архівні матеріали дозволяють широко розглянути та розкрити основні принципи державної політики стосовно гуманітарного та медичного забезпечення армії і цивільного населення в УРСР у роки Другої світової війни. Проте вони вимагають критичного ставлення, оскільки радянський бюрократичний апарат, маніпулюючи фактами, корегував наявну ситуацію відповідно до політичної моделі.

Активісти Червоного Хреста брали активну участь у відновленні системи охорони здоров'я на звільнених українських землях. Роботу товариства можна поділити на декілька етапів.

Перший етап розпочинався із звільненням областей України підрозділами Червоної армії. Оскільки на цей момент у визволених землях не було організованої цивільної системи охорони здоров'я, то саме червонохресні загони надавали невідкладну медичну допомогу населенню, здійснювали першочергові протиепідемічні заходи, допомагали відновлювати роботу медичних установ. Насамперед медики виявляли та госпіталізували осіб з інфекційними хворобами та з підозрою на інфекційні хвороби. Для госпіталізації використовувалися ізолятори та стаціонари, а для обслуговування хворих залучалися місцеві мешканці, зокрема ті, хто мав медичну підготовку (лікарі, середній медперсонал, сандружинниці). Проведення протиепідемічних заходів поєднувалося з цілеспрямованою організаційною роботою з налагодження діяльності лікарень, амбулаторій, санітарно-епідеміологічних станцій. Така робота розпочиналася в перші ж дні після визволення областей УРСР. За ініціативою представника санітарного відділу армії у районному центрі скликалося засідання надзвичайної протиепідемічної комісії, до складу якої входили: голова райвиконкому, райвійськком, уповноважений НКВС, завідувач райздороввідділу та представник військової частини. На такому засіданні розглядали план проведення протиепідемічних заходів та відновлення роботи медико-санітарних закладів у районі, а також визначався характер та розмір допомоги, яку міг надати органам цивільної охорони здоров'я санітарний відділ армії та червонохресні загони. Наступний період розпочався після того, як свою роботу відновили адміністративні органи радянської влади.

3 квітня 1944 р. на засіданні Виконкому СТЧХ і ЧП СРСР було ухвалено рішення “Про формування санітарно-епідемічних загонів Червоного Хреста для роботи у звільнених від німецьких окупантів районах”, де Центральному комітету товариства Червоного Хреста УРСР доручалось до 1 травня 1945 р. сформувати 15 санітарних епідемічних загонів¹.

У 1944 р. лише в Харківській області 1768 чоловік санітарного активу брало участь у відбудові міст та районних центрів. Така ж робота проводилась у Чернігівській, Сумській, Запорізькій та інших областях².

Крім того, на 1944 р. у Полтавській області у всіх 49 адміністративних районах відновили свою роботу райкоми Червоного Хреста. На посади керівників райкомів було підібрано 20 платних працівників. Також було створено 1478 первинних організацій. Залучено до членства 51309 чоловік, із них у колгоспах – 12298. Успішно склали нормативи на значок ГСО 13336 чоловік та 7733 на значок БГСО. Зібрано 78 тис. руб. членських внесків. В області діяло 961 санітарних постів. На курсах медсестер підготовлено 141 чоловік. Активісти Червоного Хреста за вказаний період попросували та відремонтували 17783 одиниць білизни для поранених та хворих, зібрали для лікарень 93974 руб.³.

Проте в області було погано організовано донорський рух. У результаті чого тільки 1146 чоловік було залучено в ряди донорів із 10 тис. запланованих. У Миргородському районі, у діючих трьох лікарнях збір крові не можна було організувати через відсутність реактивів з виявлення групи крові. Хоча обласний відділ охорони здоров'я такі реактиви мав⁴.

У Дніпропетровській області санітарний пост провів обстеження 5 тис. чоловік; вивчив санітарне становище 1680 дворів; створив санітарні пости в цехах заводу ім. Леніна; встановив чергування на санітарних перепустках⁵.

У 1944 р. червонохресні структури в цілому діяли в руслі планів розвитку мережі охорони здоров'я на звільнених від німецьких окупантів українських землях, дотримуючись принципів оптимізації мережі санітарно-епідемічної роботи⁶.

На початку 1944 р. в областях УРСР було розгорнуто 1135 інфекційних ліжок, які мали півтора комплекту білизни на ліжко, але зовсім не було ковдр та халатів⁷.

Також варто зазначити, що за роки війни відбулися зміни у структурній мережі лікарняних закладів за рахунок скорочення дитячих та спеціалізованих закладів. Змінилася й структура спеціалізованого ліжкового фонду, зокрема, збільшилася питома вага ліжок для хворих терапевтичного, хірургічного, інфекційного, венерологічного й стоматологічного профілю, що було пов'язано із зростанням захворювань серед населення на ці хвороби. В 1945 р. обсяги відбудовних робіт у медичній сфері республіки значно збільшилися, чому сприяло остаточне визволення України від німецьких окупантів.

Збіднілим і незбалансованим залишалось харчування хворих. У лікувальних закладах Наркомздраву України лише розпочиналась відбудова підсобних господарств. У них утримувалося 186 корів та 144 голів овець⁸.

У Житомирі з травня 1944 р. по 20 вересня 1945 р. Червоний Хрест провів такі заходи: створено на підприємствах та різних закладах (доуправління, школи) 89 первинних організацій з 4858 членами товариства; зібрано членських внесків у 1944 р. – 7087 руб. та в 1945 р. – 3105 руб.; підготовлено 164 значкистів ГСО та 27 значкистів БГСО; організовано 51 санітарні пости, з яких 39 були частково оснащені; підготовлено та випущено на курсах медсестер 50 чоловік, навчалось на колгоспних курсах 27 чоловік; залучено в донори 558 чоловік⁹.

Проте, незважаючи на всю різносторонню діяльність товариства, в його роботі було багато прорахунків. Зокрема, у багатьох колгоспах не було первинних червонохресних організацій; засідання комітетів первинних організацій та загальні збори членів товариства проводились нерегулярно; перевибори первинних організацій були проведені на багатьох виробництвах незадовільно та без достатньої активної участі її членів; доволі слабо надходили членські внески, а плани з підготовки значкистів ГСО і БГСО не виконувались. В охороні здоров'я санітарні пости Червоного Хреста брали участь погано¹⁰.

Також з архівної документації можна зробити висновки, що в Житомирі не було організовано жодної санітарної дружини. А на курсах медсестер спостерігались випадки прогулів та несумлінного ставлення до занять. Політмасова робота серед слухачів зовсім не проводилась¹¹.

Уже на 1 грудня 1945 р., урахувавши всі недоліки в роботі товариства, було створено 1345 первинних організацій; членів товариства налічувалось 64880 осіб; членських внесків було зібрано 64486 руб.; підготовлено 22673 значкистів ГСО та 9284 значкистів БГСО; створено 7 кадрових санітарних дружин зі 138 санітарними дружинницями; донорів налічувалось 611 чоловік¹².

Після визволення території України перед членами Червоного Хреста постало завдання відбудови лікувально-профілактичних, науково-медичних та навчальних закладів.

Протягом 1944–1945 рр. в оздоровчих закладах України було оздоровлено 364317 дітей різного віку. Зокрема: 122669 – в піонерських таборах загального типу; 11436 – санаторного типу; 100225 – на шкільних оздоровчих майданчиках; 15079 – на дошкільних оздоровчих майданчиках; 8146 – у сезонних оздоровчих санаторіях; 48643 – у санаторних групах при дитячих садочках; 9819 – у дитсадочках (вивіз за місто); 19582 – у санаторних групах дитячих ясел; 3875 – на дачах дитячих ясел (вивіз за місто); 16981 – в дитячих будинках Наркому охорони здоров'я; 3947 – в будинках дитини Наркому охорони здоров'я; 3915 – в таборах для школярів 8–9 класів¹³.

Розбіжності ж щодо кількості відновлених медичних закладів у різних джерелах та виданнях пояснюються недосконалістю тодішньої системи обліку в медичній сфері. Але, незважаючи на те, що наведені нами цифри вимагають критичного ставлення, констатуємо головне –

вони загалом правильно відображають тенденцію зростання кількості відновлених медичних закладів та розвитку лікувально-санітарної справи в республіці. За усіма показниками зростання мережі закладів охорони здоров'я в 1945 р. мало місце значне покращення порівняно з 1944 р. і стрімке наближення до довоєнного рівня.

Відновлення роботи медичних закладів відразу ж позитивно позначалося на стані медичного обслуговування населення. Особливо важливе значення у цьому процесі мало відновлення роботи медичних закладів у сільській місцевості, адже саме вони забезпечували потреби переважної частини населення України у медичній допомозі.

Важливу роль у розгортанні Червоним Хрестом відбудовчої роботи відіграла постанова РНК УРСР “Про організацію колгоспних сестринських пунктів Червоного Хреста та підготовку колгоспних медичних сестер” від 15 січня 1945 р., яка передбачала низку заходів зі зміцнення системи охорони здоров'я на селі. На курси медичних сестер направлялись колгоспниці віком від 15–35 років, які мали освіту не менше шести класів¹⁴.

Закінчивши курси, жінки поверталися працювати за фахом до рідних сіл. Їхня допомога колгоспникам була особливо потрібною в період польових робіт, а також весною, восени та взимку, коли внаслідок великих снігових заметів надзвичайно ускладнювалося сполучення багатьох сіл з райцентрами, де знаходилися поліклініки та лікарні.

Проте ця справа розвивалась непросто, головним чином через брак матеріальних ресурсів. Не вистачало приміщень для облаштування колгоспних сестринських медичних пунктів. Правління колгоспів часто відмовляло комітетам Червоного Хреста у виділенні коштів для оснащення медичного пункту й оплати праці медичних сестер¹⁵.

У сільській місцевості надзвичайно повільно відновлювалася мережа пологових будинків. Через відсутність приміщень, обладнання, акушерок у більшості сіл роботу колгоспних пологових будинків не було відновлено. У 1943–1945 рр. в організації охорони здоров'я населення в Україні найбільш слабким місцем була недостатня забезпеченість медико-санітарних закладів спеціальними технічними видами допомоги, що негативно впливало на рівень діагностики в лікувальних закладах. У багатьох випадках навіть бинти використовували декілька разів після прання. Через відсутність електричного освітлення у багатьох лікарнях ускладнювалося проведення операцій. Головними причинами того, що в медичних закладах не вистачало найнеобхіднішого, було те, що в умовах війни медикаменти, препарати, інструменти направлялися насамперед у військові госпіталі. Цивільні медичні заклади забезпечувалися за залишковим принципом. Жоден з лікувально-профілактичних закладів у сільській місцевості УРСР не мав власного автомобільного транспорту, а використання коней було неможливим через дефіцит фуражу. Ці обставини ускладнювали протиепідемічну роботу, оскільки

лікарі не мали можливості своєчасно виявити та ізолювати всіх інфекційних хворих.

На західноукраїнських землях ситуація була такою ж, як у східних регіонах. У великих містах і багатьох селах не вистачало медичного персоналу. Матеріальні ресурси і бюджетні кошти, що виділялись Наркоматом охорони здоров'я, були мізерні і не дозволяли вирішити практичні завдання. Внаслідок цього загострювалась санітарно-гігієнічна ситуація. Поширювались інфекційні захворювання. Сотні тисяч військових і цивільних громадян потребували невідкладної медичної допомоги.

У другій половині 1944 р. для західноукраїнських організацій Червоного Хреста з інших областей УРСР було направлено: 193 санітарних сумок, 49 рушників, 51 халатів, 51 панчо, 66 гумових рукавиць, 112 протигазів, 38 аптечок, 25 беретів. Курси медсестер і сандружинниць відповідно одержали: 930 підручників, 520 посібників, 956 підручників з ГСО, 135 підручників із БГСО. Для підготовки санітарів було надіслано 35 підручників. Крім того, організації отримали 3494 примірників інструктивних матеріалів і 1435 агітаційної літератури. Одночасно з матеріально-технічним і теоретичним забезпеченням західноукраїнські осередки Червоного Хреста кадрово посилювалися. Лише Черкаський Червоний Хрест підготував 87 медсестер і направив до госпіталів і лікарень Західної України¹⁶.

На Львівщині ще на початку 1945 р. працювало 584 первинних осередків, а також 19 сандружин. Щомісяця 4 тис. донорів здавали кров для військових госпіталів у обласній станції переливання крові, а ще 400 (IV-ої групи) – у санітарно-бактеріологічному інституті. У Городоцькому районі членами 17 первинних осередків було зібрано 7 тис. крб., а в Куликовському районі – відповідну кількість продуктів для підшефних¹⁷.

У Західній Україні працювали організатори та інструктори з східних регіонів. Вони направлялись Центральним комітетом Товариства Червоного Хреста. Члени брали участь у нарадах червонохресного активу Львова, Рівного, Тернополя. Крім того, червонохресний актив проводив семінари з підготовки голів райкомів Товариства в Рівненській та Львівській областях, первинних осередків Червоного Хреста промислових підприємств.

Таким чином, Український Червоний Хрест в умовах звільнення українських земель від окупантів намагався в системі охорони здоров'я відновити у повному обсязі всю довоєнну мережу. Зрозуміло, що підняти з руїн зруйновані корпуси лікарень та великих лікувально-профілактичних закладів у той час не було ніякої можливості. Тому, організовуючи відбудовно-ремонтні роботи там, де це було можливо, радянські та партійні органи поряд з цим, незважаючи на виключну напруженість із житловим фондом, відводили найбільш уцілілі споруд-

ди для розміщення лікувальних закладів. Важливо відзначити швидкі темпи розгортання інфекційних лікарень та відділень, а також усієї санітарно-протиепідемічної служби. Це диктувалося надзвичайно напруженою епідемічною обстановкою у визволених областях, що склалася внаслідок господарювання окупантів. Також у першочерговому порядку вживалися заходи з відновлення роботи сільських лікарських дільниць для надання населенню кваліфікованої медичної допомоги та запобіганню спалахів важких епідемічних захворювань у сільській місцевості. Однією з найскладніших проблем у рамках відбудовного процесу було відновлення матеріальної бази закладів системи охорони здоров'я. Це було пов'язано передусім з відсутністю необхідних коштів, адже асигнування на відбудовні роботи, які виділялися упродовж 1943–1945 рр., були занадто малі.

¹ Барсуков М. И. Здравоохранения в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сборник документов и материалов / М. И. Барсуков. – М.: Медицина, 1977. – С. 388.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4616, оп. 1, спр. 6, арк. 74.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 83, спр. 3, арк. 30.

⁴ Там само, арк. 30.

⁵ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 6, арк. 73.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 189, арк. 111.

⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1554, арк. 117.

⁸ Там само, арк. 110.

⁹ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р. 3853, оп.1, спр. 5, арк. 21.

¹⁰ Там само, арк. 7.

¹¹ Там само, арк. 22.

¹² Там само, спр. 8, арк. 21.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 2810, арк. 154.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 11, арк. 12.

¹⁶ Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр. / М. Л. Головка. – К., 2004. – С. 580.

¹⁷ Там само, с. 579.

На основе архивных документов анализируется деятельность Украинского Красного Креста на освобожденных от нацистских оккупантов украинских землях в период 1944–1945 гг.

Ключевые слова: Украинский Красный Крест; Вторая мировая война; санитарные дружины; здравоохранение; инфекционные болезни; донорское движение; гуманитарная помощь.

Based on archival documents the author analyzes the activity of Ukrainian Red Cross on the Ukrainian lands, liberated from Nazi invaders during the 1944–1945.

Key words: the Ukrainian Red Cross; the Second World War; the Sanitary groups; the health care; the infectious diseases; the donor movement; the humanitarian aid.

УДК 355.018 (47+57) “1941/1945”: 069.8

Т. В. СТІХАРСЬКА*

**СОЛДАТСЬКІ МЕДАЛЬЙОНИ У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ “НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ”**

На основі документів із фондової колекції Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” досліджено солдатські медальйони як цінне історичне джерело з персонального обліку втрат особового складу Збройних Сил СРСР у роки війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; солдатський медальйон; музей; фондова колекція; пошукова організація; перепоховання.

Війна – це завжди великі втрати. У пеклі Другої світової згоріло 60 млн. людських життів. Найбільшу ціну за невміння людства вирішувати свої проблеми мирним шляхом заплатив у роки минулої війни Радянський Союз, до складу якого входила й Україна. Адже майже половина із загальної кількості втрачених життів, а саме понад 27 млн. громадян, – це втрати Радянського Союзу. Україна ж втратила за різними джерелами від 8 до 10 млн. своїх синів і доньок. Напевно, офіційно визнана кількість втрат на сьогоднішній день – ще не є остаточною.

Скільки ж їх тих, хто пішов у небуття і вже понад сімдесят років забутими і кинутими лежать у сирій землі, – невідомо. Головна причина такого ганебного явища – відсутність чіткої системи обліку втрат та ідентифікації останків загиблих у Червоній армії.

До війни питанню персонального обліку безповоротних втрат особового складу Збройних Сил не приділялося належної уваги. Не було ні чіткого усвідомлення завдань щодо нього, ні певної системи органів, які б займалися цією роботою. Лише 31 березня 1942 р., з утворенням Центрального бюро з персонального обліку втрат особового складу діючої армії, завершився тривалий процес формування цієї системи.

На початку війни переважна більшість червоноармійців і молодших командирів не мали документа, що засвідчував би їхню особу. Передбачені Наказом Народного комісара оборони СРСР від 20 червня 1940 р. службові книжки червоноармійців були дійсні тільки у мирний час і перед відправкою на фронт мали вилучатися.

Роль ідентифікатора загиблих мали виконувати солдатські медальйони, чи як їх ще називали “медальйони смерті”, або просто – “смерт-

* Стріхарська Тетяна Вікторівна – старший науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

Солдатський медальйон зразка 1925 р. І. К. Сиромолотного.
Фонди МКНМІВВВ 1941–1945 років. – КН-31795, РМ-267.

ники”. У фондовій колекції Меморіального комплексу зберігаються у повному комплекті чи фрагментарно 83 солдатських медальйони, які у різні роки і в різний спосіб потрапили до неї¹.

Їх перший зразок, уведений ще у 1925 р., становив металевий пенал у вигляді книжечки, до якого вміщувався паперовий вкладиш, виконаний у друкарський спосіб. Заповнити його мав сам власник. Така конструкція, як підтвердив досвід, виявилась недосконалою. Пенал закривався негерметично і після тривалого перебування у вологій землі текст укладки часто був втрачений.

Саме з медальйонами такого зразка зустріли початок Великої Вітчизняної війни кадрові військові й ті, хто був призваний до лав Червоної армії ще до її початку. Їх у фондовій колекції – 12 одиниць. Чотири з них, що належали старшому лейтенантові В. К. Ауербаху, полковникам Б. Ю. Васильєву і І. К. Сиромолотному та підполковникові М. М. Тарасову, передані до музею самими власниками чи їх рідними після їхньої смерті у повоєнний час².

У 1979 р. поповнив фондову колекцію музею солдатський медальйон підполковника медичної служби М.М. Тарасова³, який передала його донька. Михайло Михайлович ще до війни закінчив медичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. З початком війни працював хірургом у польовому госпіталі, був учасником оборони Москви. З червня 1943 р. – головний лікар-хірург Українського кавалерійського партизанського з’єднання під командуванням М. І. Наумова, начальник медико-санітарної служби. Виконував найскладніші хірургічні операції, надавав консультативну допомогу.

Медальйон молодшого сержанта Г. П. Зацеркляна було знайдено 12 вересня 1987 р. під час експедиції до с. Вінницькі Стави Васильківського району Київської області на місце загибелі і падіння літака ДБ-3Ф (100-й далекобомбардувальний авіапункт 35-ї авіадивізії АДД), яка проводилася співробітниками музею спільно з керівником пошукової програми “Літаки”, ветераном війни О. В. Кузіним та військово-вслужбовцями Васильківського військового технічного авіаучилища⁴.

Тоді з болота, з п'ятиметрової глибини, було піднято рештки літака, а разом з ними й останки чотирьох членів екіпажа, які в липні 1941 р. не повернулись на свій аеродром з бойового завдання. Саме медальйон Григорія Павловича Зацеркляна разом з портсигаром лейтенанта Г. Д. Скоробогатова, на якому був дарчий напис з прізвищем льотчика, допомогли ідентифікувати членів екіпажа, найстаршому серед яких було 24, а наймолодшому – лише 19 років, і згодом сповістити рідним про їхню долю. 46 років вони вважалися такими, що пропали безвісти. Під час перебування у болоті цей медальйон потрапив у повітряну порожнину, яка утворилася внаслідок падіння літака. Цим пояснюється його непоганий стан збереження.

У 1994 р. до музею були передані 6 солдатських медальйонів першого зразка, знайдені членом Асоціації молодіжних пошукових об'єднань України “Обеліск” А. І. Фартушним у вересні 1987 р. на місцях боїв 6-ї та 12-ї армій Південного фронту в трикутнику Підвисоке – Копеньковате – Новоархангельськ. Жоден з них не допоміг установити ім'я власника⁵.

На зміну попередньому, недосконалому зразку медальйона прийшов новий, уведений “Положенням про персональний облік втрат і поховань особового складу Червоної армії”, згідно з Наказом НКО СРСР №138 від 15 березня 1941 р.⁶ Саме його вже отримували призвані за мобілізацією у зв'язку з початком війни бійці. Змінилась конструкція пеналу. Тепер це була циліндричної форми капсула, що складалася із двох частинок. Вона могла бути дерев'яною, і тоді обидві її половинки загвинчувалися. У фондовій колекції музею зберігається тільки фрагмент такого пенала, знайдений співробітниками Меморіального комплексу в Аджимушкайських каменоломнях (АР Крим) під час експедиції “Аджимушкай-95”⁷.

Найбільш поширений варіант: пластмасова капсула чорного кольору, що так само складалася з двох половинок, що загвинчувались. Але і тут є варіанти: у частини цих капсул верхня частина завершується пластиною з отвором для підвішування пенала на шнурок. У капсулу

Солдатський медальйон зразка 1941 р. червоноармійця М.Л. Концевого. Фонди МКНМІВВВ 1941-1945 років. – НД-28403.

Фамілія Губський
 Ім'я Дмитрій
 Отчество Миколайович
 Военное звання Корнет
 Год рождения 1909
 У роженеці
 Республика РСФСР
 Край Краснодарский
 Область Славянский
 Город Краснодар
 Район Славянский
 С/совет Воскресенский
 Деревня Хутор Красненский
 Адрес семьи
 Фамілія Губський
 Республика РСФСР
 Край Краснодарский
 Область Славянский
 Город Краснодар
 Район Славянский
 С/совет Воскресенский
 Деревня Хутор Красненский
 Каким РВК мобилизован Славянский
 Груда крови
 "1" по Янскому

вкладалися два паперових друкарських вкладиші у вигляді довгої стрічки, які так само мав заповнювати власник. Передбачалося, що, в разі загибелі воїна, перед похованням один екземпляр залишиться у медальйоні із загиблим, а інший буде переданий у штаб частини.

Використовувалися також і металеві капсули, половинки якої вставлялися одна в одну і після повороту фіксувалися за допомогою упору на одній частинці і пазу для нього на іншій. Медальйонів такого типу у фондів колекції музею тільки два. Один із них належав полковникові І. І. Новикову і був переданий до Меморіального комплексу у 1978 р. без вкладки⁸. Другий потрапив у повному комплекті до фондів музею у 1980 р. від дружини генерал-майора В.Ф. Воробйова після його смерті⁹. Василь Фролович у 1941 р. командував 95-ю Молдавською стрілецькою дивізією Приморської армії, яка брала участь в обороні Одеси та Севастополя. Досить часто замість стандартних металевих медальйонів червоноармійці використовували і порожні патронні гільзи.

Усього у фондів колекції музею налічується у повному комплекті чи фрагментарно 71 солдатський медальйон зразка 1941 р. І, як уже стало зрозуміло, переважна кількість з них (68 одиниць) – це солдатські медальйони у пластмасових пеналах. 12 з них були у різні роки передані власниками, які успішно пройшли свій бойовий шлях до переможного травня 1945 р., або їхніми рідними після смерті ветеранів, 56 – знайдені на місцях боїв.

Записка до солдатського медальйона червоноармійця Д. І. Губського. 1941 р. Фонди МКНМІВВВ 1941–1945 років. – КН-228285, Д-40859.

Найстарший з них потрапив до фондів музею у перший рік його існування, ще у 1974 р., коли разом з іншими предметами музейного значення був переданий Державним історичним музеєм. Це фрагмент записки з солдатського медальйона невідомого захисника Києва, знайдений під час будівельних робіт у с. Пирогово 1964 року¹⁰.

У 1976 р. фондову колекцію Меморіального комплексу поповнив солдатський медальйон (без вкладиша) санінструктора А. М. Пастухової, переданий її рідними¹¹. 17-річна киянка, по закінченні школи медичних сестер, у серпні 1941р., була мобілізована до лав армії. Війна перекреслила молоді надії й сподівання на майбутнє, довелося обороняти рідне місто, а згодом визволяти українські землі.

У 1977 р. А. П. Зеленко привіз до музею пластмасову капсулу від солдатського медальйона, знайдену під час ремонтних робіт на вул. Шевченка в м. Малині (Житомирської області)¹². Вкладиша у пеналі не було. Чому він не зберігся, тепер уже ніхто не дізнається. Вірогідно, це і був той випадок, коли довгий час як для пошуковців, так і для музейних працівників, залишалось загадкою те, чому у знайдених пеналах дуже часто зустрічались просто незаповнені бланки. Лише згодом з розмов з ветеранами війни та учасниками бойових дій вдалося дізнатись про те, що деякі воїни, вважаючи поганою прикметою заповнювати вкладиш до солдатського медальйона, або, як його називали бійці, бланк “смертника”, так і залишали його чистим. Але у нашому випадку солдат все ж таки в останній момент побажав донести своє ім'я до нащадків і видряпав на капсулі три літери “ШАГ”. Можливо, це перші літери його прізвища, ім'я та по батькові. Але все це тільки припущення.

Чотири солдатських медальйони були передані до музею О. В. Кравченком – пошуковцем, методистом-інструктором Асоціації молодіжних пошукових об'єднань України “Обеліск”. Перший був знайдений ще у 1979 р. у районі с. Конча-Заспа, де проходила перша лінія оборони Києва. На жаль, його власник так і залишився невідомим. Прочитати інформацію на вкладці після тривалого його перебування у вологій

Фото портретне червоноармійця
О. І. Антипіна. 01.02.1941 р.
Фонди МКНМІВВВ 1941–1945 років. –
КН-233492, Ф-30842.

землі не вдалося¹³. Новий зразок медальйонів хоч і був кращим за попередній, все ж залишався недосконалим. Другий лежав у землі разом із останками власника поблизу с. Оржиця на Полтавщині. Тут у 1941 р. пройшла з боями 26-а армія генерал-лейтенанта Ф.Я. Костенка. Природа виявилась більш прихильною до солдата і не завадила встановленню його імені. Ним виявився червоноармієць Пряничников Сергій Дмитрович, призваний до лав армії з Московської області (Російська Федерація)¹⁴. Саме записки із солдатських медальйонів допомогли повернути із небуття ще двох захисників Києва П. А. Кучеренка та І. Я. Плишакова, останки яких були знайдені у 2006 р. на місцях оборонних боїв за столицю України. На зворотному боці вкладиша Павло Арсентійович Кучеренко залишив напис: “Якщо випадково матері немає. Прошу повідомити Кучеренко Ніну Остапівну за адресою м. Фастів, вул. Пушкінська, 23”¹⁵. Саме з цієї адреси розпочався пошук рідних загиблого і там же він і закінчився. Племінниця П.А. Кучеренка, донька тієї самої Ніни Остапівни, мешкає за старою фастівською адресою. Дядька свого майже не пам’ятає, адже у 1941 р. була ще маленькою. Але пам’ятає, як ще довго по війні бабуся чекала на сина. Мати солдата померла у 1967 р., так і не дізнавшись, що її син лежить так близько. За допомогою російських пошуковців вдалося знайти рідних і сповістити про місце загибелі та поховання І. Я. Плишакова¹⁶. У Новосибірській області (РФ) мешкає його син – Михайло Іванович. У далекому 1942 р. родина отримала повідомлення, що Іван Якович пропав безвісти.

До речі, у фондах музею зберігається ще один солдатський медальйон, на зворотному боці вкладиша якого власник написав записку: “Бьюсь за дело Ленина, Сталина против капитализма за коммунизм, за мировую революцию”. Автор напису у перерві між боями – стрілець екіпажа літака Героя Радянського Союзу О. С. Додонова гвардії старшина І. С. Дегтярук. До пеналу було вкладене і маленьке фото власника. На щастя, Іван Степанович пройшов усю війну і повернувся до своїх рідних живим. А свій медальйон передав на зберігання до музею вже як реліквію¹⁷.

Наступна історія розпочалась з того, що на місцях боїв 1941 р. на території колишнього сел. Ельтиген (нині м. Керч, АР Крим) у 1986 р. пошуковцями клубу “Ельтиген” були знайдені останки загиблого воїна, а при ньому – солдатський медальйон. Незважаючи на те, що вкладка майже не читалася, спеціалістам Всесоюзного науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції СРСР після тривалого дослідження вдалося встановити власника медальйона. Ним виявився червоноармієць Олексій Макаров, призваний у 1941 р. із Сталінградської області (нині Волгоградська обл., РФ)¹⁸. Довгий час Олексій Ілліч вважався таким, що пропав безвісти. До речі, на фронтах Великої Вітчизняної родина Макарових втратила трьох синів – Андрія, Власа

та Олексія, матеріали яких зберігаються у фондах музею. Воював з ворогом і не повернувся додому й старший син Андрія Макарова – Іван. А молодший син – Анатолій Андрійович, що мешкає у м. Києві, теж присвятив своє життя службі у прикордонних військах.

У 2002 р. із с. Заводи Ізюмського району Харківської області був привезений до музею солдатський медальйон, знайдений на березі р. Сіверський Донець. За спогадами місцевих жителів саме в тому місці проходила у 1941 р. переправа радянських військ через річку. Можливо, тут і обірвалося життя солдата, ім'я якого, на жаль, установити не вдалося. Дуже сильно пошкодила вода клаптик паперу¹⁹.

У 2003 р. до фондової колекції музею надійшов медальйон, знайдений під час проведення земельних робіт поблизу доту № 101 у районі с. Конча-Заспа. На допомогу музейним співробітникам прийшли експерти Київського НДІ експертиз Мін'юсту України. Вдалося прочитати лише прізвище і по батькові солдата: Котов... Єгорович. Іменем, від якого залишилось лише дві літери, може бути – Юхим, Трохим, Клим тощо²⁰.

Вже не перший рік різні пошукові організації працюють на території Баришівського району Київської області. Саме тут радянські війська, що у грізному 1941 р. захищали Київ, потрапили у сумнозвісний Баришівський котел. Багато реліквій, пов'язаних з бойовими діями у цьому регіоні і знайдених на позиціях 41-го, передали до музею пошуковці. Так, у 2003 р. від В. А. Волошина – керівника загону ім. Героїв оборони Києва до Меморіального комплексу надійшли солдатські медальйони двох захисників Києва. Обидві вкладки заповнені олівцем, що забезпечило їх захист від руйнування вологою, добре збереглися. Перший належав червоноармійцю Олексію Антипіну, що був призваний ще напередодні війни у 1939 р. з Іванівської області (РФ)²¹. Другий – червоноармійцю Олексієнку Федору Йосиповичу з Полтавщини²². Він не тільки повністю заповнив бланк вкладки, а й на його зворотному боці написав записку-звернення до того, хто знайде медальйон після його загибелі, такого змісту: “Мой адрес: Полтавська область, Лазорський район Богодаровська с/р Олексієнко Марія Корнієвна. Прошу звістити, еслі буде нещастя. Прохаю. 26.VIII.41 р.” Владислав Анатолійович виконав останню волю солдата: розшукав його дочку і сповістив їй про долю і місце поховання батька. А у 2006 р. співробітникам музею спільно з пошуковцями вдалося віднайти рідних і О.І. Антипіна. У відповідь на листа, відправленого на Батьківщину бійця, ми отримали звісточку від його племінниці – В. В. Зиміної (Антипіної). Виявилось, що зараз вона є єдиною родичкою загиблого. У 1941 р. Валентині Василівні виповнилось лише 4 роки, тому про дядька пам'ятає лише із розповідей матері. На фронтах Великої Вітчизняної війни воювали два брати Антипіни: Олексій і Василь. Обидва загинули. Зі словами

вдячності за проведену пошукову роботу та відновлення світлої пам'яті загиблих Валентина Василівна вислала у своєму листі довоєнне фото О. І. Антипіна²³.

У 2006 р. поповнили фондову колекцію музею ще 10 солдатських медальйонів, знайдених пошуковцями Асоціації “Обеліск” під керівництвом В. В. Дорофеева у с. Веселинівка Баришівського району Київської області, на місцях боїв за Київ 1941 р. поруч з останками загиблих воїнів²⁴. Вкладки до дев'яти медальйонів досить добре збереглися, тому музейним співробітникам, до рук яких вони потрапили, вдалося дізнатися імена нових захисників столиці. Одним із них виявився Василь Степанович Кочелаєвський, уродженець Пензенської області (РФ). Через поганий стан збереження записки з медальйона прізвище було помилково прочитане як “Кочеловський”, але за сприяння російських пошуковців було встановлено координати родини. У м. Челябінську мешкають син Григорій та донька Ганна Кочелаєвські. А взагалі, коли Василь Степанович пішов на фронт, вдома його залишилися чекати четверо дітей, які восени 1941 р. стали сиротами. Тоді маленькій Ганні виповнилось лише три роки, тому про батька пам'ятає із розповідей матері: “Як розповідала нам мама від батька прийшов лише один лист на початку війни, про те що він поранений і лежить у госпіталі під Києвом. Про подальшу долю нашого батька ми не знали до сьогоднішнього дня. Робили запити до архівів, прийшла відповідь, що пропав безвісти... Велике Вам дякую та низький уклін за вашу пошукову роботу, за вашу благородну справу”. Останки воїна разом з бойовими товаришами були перепоховані с усіма воїнськими почестями на меморіальному кладовищі у с. Борщів Баришівського району Київської області. Завдяки копітким пошукам вдалося знайти рідних ще трьох захисників Києва: росіян – Д. І. Губського²⁵ і Г. Х. Корочинцева²⁶ та українця – М. О. Єдинача²⁷. Серед власників знайдених медальйонів – 5 синів України, які загинули, захищаючи столицю.

У 2005 р. Семен Максимович Слободянюк передав до музею як реліквію солдатський медальйон свого брата – Івана Слободенюка, бойовий шлях якого розпочався на білоруському прикордонні, проте, на жаль, виявився коротким. Уже в липні 1941 р. він загинув в оборонних боях. Але місце загибелі вінничанина стало відоме лише у 2000 р., коли до родини надійшло повідомлення про те, що Могильовським обласним історико-патріотичним пошуковим клубом “ВИККРУ” під час краєзнавчої пошукової експедиції у лісі біля р. Дніпро на території Биховського району Могильовської області (Білорусь) були знайдені останки 9 бійців і 2 солдатських медальйони. Один із них належав Слободенюку Івану Максимовичу²⁸. Останки воїнів були перепоховані в Білорусії.

Не дарма кажуть, що загальнолюдські цінності вічні. Вони притаманні і нашим сучасникам. Так, у квітні 2004 р. мешканцем м. Вишневе

Андрієм Лук'янчуком на місцях оборонних боїв за Київ були знайдені останки воїна з особистими речами. Записка із солдатського медальйона, яка не зітліла за довгі роки, дала можливість установити ім'я загиблого – червоноармійця Першина Костянтина Павловича, призваного з Красноярського краю²⁹. К. П. Першин був одним із захисників доту № 205 Київського укріпрайону. У серпні 1941 р. протягом 10 діб гарнізон доту із 16 чоловік, серед яких був і Костянтин Павлович, боровся у повному оточенні. Відходячи бійці змогли підірвати лише частину підземної галереї. В ці дні й загинув червоноармієць К. П. Першин. “Чужого горя не буває”, – вирішила бабуся Андрія Лук'янчука, Надія Андріївна, і разом з онуком розпочала пошук рідних бійця. Її листи полетіли до Казахстану (місця народження солдата) і в Красноярський край, до обласного і районних військкоматів Києва. І пощастило. Дочка загиблого Тамара Костянтинівна, яка проживає в м. Красноярськ, відгукнулась. Першим бажанням дочки було забрати останки батька на Батьківщину. Але бюрократичні перепони не дозволили їй цього зробити, і вона просила в своїх листах, щоб батька поховали в Україні. В той час як останки все ще були непоховані і продовжували лежати у дворі Н. А. Лук'янчук у м. Вишневе, Тамара Костянтинівна одержала листа з Київського облвійськкомату з протилежною інформацією: “Ваш батько похований в с. Віта Поштова Києво-Святошинського району Київської області”³⁰. Криком душі доньки загиблого став лист-заява, написаний 30 березня 2006 р.: “Прошу передати каску і медальйон батька до музею. Оскільки поховання не проведено, як ви мене інформували...”³¹. Лише за сприяння співробітників музею та пошуковців останки Першина Костянтина Павловича були перепоховані 22 червня 2006 р. на меморіальному кладовищі біля с. Конча-Заспа, де у братських могилах лежать ще понад 700 бійців – захисників і визволителів столиці України.

У 2008 р. до фондової колекцію музею від керівника пошукового загону “Прикордонник” С. Д. Мальця надійшли 13 солдатських медальйонів, знайдених пошуковцями загону під час розкопок у Вишгородському районі Київської області, де у серпні – вересні 1941 р. тривали запеклі бої на Окунінівському плацдармі³². На щастя, земля знов виявилась прихильною до своїх захисників. Текст вкладишів зберігся досить непогано, що дозволило повернути із небуття імена полеглих військовиків. Ними виявились бійці 102-го стрілецького полку 4-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту. Співробітникам музею спільно з пошуковцями вдалося віднайти рідних п'яти бійців – Д. І. Неудахіна³³, О. М. Паничкіна³⁴, В. І. Плотникова³⁵, М. А. Сала³⁶ та С. М. Чаленка³⁷, чії родини змогли віддати шану загиблим на церемонії перепоховання останків солдатів, яка відбулась 6 листопада 2008 р. у смт. Калита Броварського району Київської області в день святкування 65-ї річниці визволення Києва від нацистських загарбників.

Лише у період від 2006 р. до 2009 р. пошуковці Асоціації молодіжних пошукових об'єднань України "Обеліск" передали до музею 21 солдатський медальйон. У 2009 р. поповнили фондову колекцію ще 9 медальйонів, знайдених пошуковцями на території Вінницького шталагу №329³⁸. Табір для військовополонених "Шталаг-329" був створений німецько-фашистськими окупантами та існував на території Вінниці з жовтня 1941 р. до грудня 1943 р. За свідченнями очевидців, на території концтабору відбувалися масові поховання радянських військовополонених, більшість із яких померли від виснаження, хвороб, холоду, голоду значна кількість була розстріляна. Смертність у таборі складала близько 100–200 осіб на добу. Проведені дослідження встановили, що на території концтабору поховано близько 7 200 військовополонених. Лише в ході розкопок, проведених у 2008 р., пошуковцями були ексгумовані останки близько 2 700 радянських воїнів, які були перепоховані у м. Славути Хмельницької області. Завдяки вкладишам із так званих "смертників", знайдених у траншеях поруч з останками, вдалося встановити імена ще 7 бійців. У травні 2009 р. на місці масових поховань було відкрито пам'ятник страченим.

Ще три солдатських медальйони, знайдені пошуковцями у 2010 р. на місцях оборони Севастополя, передав до музею директор науково-редакційної групи "Реабілітовані історією" Д. В. Омельчук³⁹. Один із них належав червоноармійцю Г.І. Бутовченку, призваному Джанкойським РВК Кримської АРСР⁴⁰. Згідно з даними сайту ОБД "Меморіал" Георгій Іванович загинув у кінці вересня 1941 року.

Здавалося б, давно немає країни, яка призивала цих солдатів на війну і всі ми живемо в різних незалежних державах. Але спільна історія, відчуття вічного боргу перед пам'яттю тих, хто заплатив своїм життям за наше мирне сьогодні, об'єднує. Небайдужими виявляються до пам'яті невідомих солдатів пошуковці з Росії, Білорусії, з якими ми співпрацюємо. Так, у червні 2011 р. під час відкриття у музеї документальної виставки "Війна. Документ. Пам'ять. Рік 41-й" радником Уповноваженого Верховної Ради з прав людини Валерієм Аблазовим було передано два солдатських медальйони із записками⁴¹. Один із них був знайдений російськими пошуковцями загону "Забытый полк" (м. Санкт-Петербург, РФ). Завдяки вкладишу із медальйона, який досить добре зберігся, вдалося встановити ім'я власника. Червоноармієць М.Л. Концевой – учасник оборонних боїв під Ленінградом⁴². З жовтня 1941р. вважався таким, що пропав безвісти. Лише через майже 70 років по війні рідні Миколи Леонтійовича – донька Праведна Ніна Миколаївна та онук Микола Геннадійович, що нині мешкають у м. Шостка Сумської області, дізнались про долю батька і діда.

Останній фрагмент записки з солдатського медальйона, що надійшов до фондової колекції у 2013 р., був знайдений пошуковцями Все-

української громадської організації “Закінчимо війну” в районі Лютизького плацдарму. Із фрагментів саморобної записки вдалося прочитати ім’я бійця. Ним виявився червоноармієць С.Д. Абашкін, призваний до лав Червоної армії ще у 1939 р.⁴³ Степан Дмитрович – учасник оборони Києва. У ході цих боїв у липні –вересні 1941 р. зник безвісти. Так його дружина, Абашкіна Ганна Іллівна, назавжди втратила чоловіка. За іншими даними С. Д. Абашкін помер 6 березня 1942 р. у таборі для військовополонених, розташованому в Умані. Причиною смерті зазначається кахексія (виснаження організму, яке характеризується загальною слабкістю, різким зниженням ваги, активності фізіологічних процесів, а також зміною психічного стану хворого).

Наказом Й. Сталіна №138 від 15 березня 1942 р. солдатські медальйони були скасовані, а за Наказом НКО СРСР №376 від 17 листопада 1942 р. зняті з постачання Червоної армії⁴⁴. Їх мали замінити червоноармійські книжки, новий зразок яких був затверджений Наказом НКО №330 від 7 жовтня 1941 р.⁴⁵

Але документ, який міг підтвердити особу військовослужбовця за життя, зовсім не став еквівалентом солдатського медальйона як засобу, що мав допомогти ідентифікувати загиблого воїна. Зітлілі рештки цих документів, які знаходяться дотепер у землі, на полях боїв разом з їх власниками, безсилий прочитати жоден спеціаліст, навіть озброєний новітньою технікою.

На сьогодні із 83-х солдатських медальйонів, що зберігаються у фондовій колекції музею, вдалося повернути із небуття імена лише 63-х полеглих захисників (20 належать невідомим воїнам), тобто понад 16% вкладишів із капсул солдатських медальйонів на сьогодні залишаються непрочитаними, що свідчить про недосконалість конструкції більшості радянських “медальйонів смерті”. По-перше, чорнило, яким записувалися дані, було виготовлено на рослинній, а не на хімічній основі. Тому під впливом природних факторів запис просто вимивався вологою, що проникала в капсулу. І якщо хімічний олівець, яким іноді писали бійці, залишався хоча б у розмитому вигляді, то нанесені чорнилом графі зникали. По-друге, вже відома нам погана прикмета заповнювати бланк “смертника”.

Ми ніколи не дізнаємося, хто першим повернув солдата із невідомості і підібрав на ще не зітлілому тілі воїна чорну капсулу солдатського медальйона. Відкрив і раптом зрозумів, що у вузькій паперовій стрічці доля і честь солдата, скорботна звістка його рідним. Спільними зусиллями науковців музею та ентузіастів пошукового руху вдалося донести цю звістку до родин 17 воїнів, чиї медальйони зберігаються у фондовій колекції Меморіалу. Пошук триває...

¹ Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (далі – МКНМІВВВ 1941–1945 років).

² Там само. – КН-11171, РМ-95; КН-59657, РМ-63; КН-31795, РМ-267; КН-33164, РМ-278.

³ Там само. – КН-33164, РМ-278.

⁴ Там само. – КН-130855, РМ-951.

⁵ Там само. – НД-24738/1-6.

⁶ Русский архив: Великая Отечественная. Тыл Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: Документы и материалы. – Т. 25 (14). – М.: ТЕРРА, 1998. – С. 51.

⁷ МКНМІВВВ 1941–1945 років – НД-24788/5.

⁸ Там само. – КН-29209, РМ-253.

⁹ Там само. – КН-46713, РМ-514.

¹⁰ Там само. – НД-13593.

¹¹ Там само. – КН-6065, РР-172.

¹² Там само. – КН-25586, РР-432.

¹³ Там само. – НД-5974.

¹⁴ Там само. – НД-24737.

¹⁵ Там само. – КН-228569, Д-41114.

¹⁶ Там само. – КН-228570, Д-41115.

¹⁷ Там само. – КН-26682, РР-459.

¹⁸ Там само. – КН-256023/1-2, РР-2353/1-2.

¹⁹ Там само. – НД-26299.

²⁰ Там само. – НД-26831.

²¹ Там само. – НД-26832/2.

²² Там само. – НД-26832/1.

²³ Там само. – КН-233492, Ф-30842.

²⁴ Там само. – НД-27262/1-6; КН-228283, Д-40857; КН-228284, Д-40858; КН-228285, Д-40859; КН-228286, Д-40860.

²⁵ Там само. – КН-228285, Д-40859.

²⁶ Там само. – НД-27262/5.

²⁷ Там само. – КН-228284, Д-40858.

²⁸ Там само. – КН-225201, РР-2149.

²⁹ Там само. – КН-228300/1-2, РР-2166/1-2.

³⁰ Там само. – НД-27270.

³¹ Там само. – КН-228302, Д-40873.

³² Там само. – НД-27752/1-12; НД-27753.

³³ Там само. – НД-27752/4.

³⁴ Там само. – НД-27753.

³⁵ Там само. – НД-27752/5.

³⁶ Там само. – НД-27752/6.

³⁷ Там само. – НД-27752/11.

³⁸ Там само. – НД-28060; НД-28061; НД-28062; НД-28063; НД-28064; НД-28065; НД-28066; НД-28069; НД-28070.

³⁹ Там само. – НД-28386/1-2; НД-28387/1-2; НД-28388.

⁴⁰ Там само. – НД-28386/1-2.

⁴¹ Там само. – НД-28402, НД-28403; НД-28404, НД-28405.

⁴² Там само. – НД-28402, НД-28403.

⁴³ Там само. – НД-28866.

⁴⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Т. 13 (2-2). – М.: ТЕРРА, 1997. – С. 368.

⁴⁵ Русский архив: Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Т. 13 (2-2). – М.: ТЕРРА, 1997. – С. 111.

На основании документов фондовой коллекции Мемориального комплекса “Национального музея истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов” исследовано солдатские медальоны как важный исторический источник по персональному учёту потерь личного состава Вооруженных Сил СССР в годы войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; солдатский медальон; музей; фондовая коллекция; поисковая организация; перезахоронение.

Based on documents of the collection of “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945” Memorial Complex, the soldiers’ medallions were researched as a valuable historical source of the personal account of losses of the Armed Forces of the USSR during the war.

Key words: the Second World War; the soldiers’ medallion; the Museum; the fond collection; the research organization; the reburial.

УДК 930.253:94(100)“1939/1945”

Т. О. МАКАРОВА*

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ
(до 70-річчя визволення нацистського
концтабору Аушвіц та Міжнародного
дня пам'яті жертв Голокосту)**

У добірці подано фотодокументи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного з колекції фронтового фотокореспондента В. П. Юдіна до 70-річчя визволення нацистського концтабору Аушвіц та Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту.

Ключові слова: фотодокумент; архів; колекція; Аушвіц; Голокост.

70 років тому, 27 січня 1945 р. війська 60-ї армії 1-го Українського фронту звільнили понад 7 тис. залишених в'язнів концтабору Аушвіц-Біркенау, а першими браму головного табору відкрили солдати 100-ї Львівської дивізії. Момент звільнення в'язнів одного з найбільших концентраційних таборів нацистської Німеччини, через який пройшло щонайменше 1,3 млн. осіб, з яких 1,1 млн. були знищені, зафіксував киянин, фотокореспондент газети “За честь Батьківщини” 1-го Українського фронту Володимир Юдін.

Цей та інші фотодокументи періоду нацистської окупації з колекції Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного стали частиною виставки “Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення”, що відкрилася 26 січня 2015 р. у Меморіальному комплексі “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. Захід організовано спільно з Українським інститутом національної пам'яті до 70-річчя визволення концтабору Аушвіц та Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. На виставці також були представлені документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та Музею “Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні” (м. Дніпропетровськ).

Основу експозиції склали документи учасників визволення Аушвіца та його в'язнів: військовополонених, учасників українського визвольного руху, остарбайтерів, євреїв з України, колишніх малолітніх в'язнів, які після визволення виховувалися в дитячому будинку № 13

* Макарова Тетяна Олександрівна – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань, Міністр культури України В. Кириленко (зліва направо), директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. Смолій, Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Ізраїль в Україні Е. Белоцерковські, Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович під час урочистого відкриття виставки "Концтабір

Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення".

Виступає Директор Польського інституту в Києві, Радник-посланник Посольства Республіки Польща в Україні Єва Фігель (зліва направо).

Київ, 26 січня 2015 р.

З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

м. Києва. Привертають увагу малюнки, ескізи та графіка художника 1-го Українського фронту Зіновія Толкачова. Вражений нацистськими злочинами, художник, який одним із перших побачив Аушвіц після звільнення, створив графічні серії "Освенцим" та "Квіти Освенцима".

На урочистому відкритті виставки були присутні: Віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань, Міністр культури України В. Кириленко, Перший заступник Міністра культури України І. Ліховий, Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності М. Княжицький, Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Ізраїль в Україні Е. Белоцерковські, перший секретар Посольства Держави Ізраїль в Україні Г. Гіладі, радник Посольства Республіки Польща, аташе з питань освіти та науки А. Кузьма, директор Польського інституту в Києві, Радник-посланник Посольства Республіки Польща в Україні Є. Фігель, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. Смолій, перший заступник Голови Державної архівної служби України І. Кісіль, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного Н. Топішко,

Відвідувачі ознайомлюються з експозицією виставки “Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення”. Зліва направо: начальник відділу використання інформації документів ЦДАГО України С. Власенко, директор ЦДАГО України О. Бажан, перший заступник Голови Державної архівної служби України І. Кісіль, заступник директора ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Т. Ємельянова, директор ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Н. Топішко. Київ, 26 січня 2015 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України О. Бажан, Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович, а також представники наукових інституцій, центральних державних архівів, ветеранських організацій, творчих спілок і засобів масової інформації.

У добірці подано фотодокументи з колекції В. П. Юдіна, що відтворюють вигляд табору смерті, умови утримання, в'язнів під час визволення і повернення додому, похорон загиблих й стали одними з перших свідчень про страшні злочини нацистів проти людства.

В подборке представлены фотодокументы ЦДКФФА Украины им. Г. С. Пшеничного из коллекции фронтового фотокорреспондента В. П. Юдина к 70-летию освобождения нацистского концлагеря Аушвиц и Международному дню памяти жертв Холокоста.

Ключевые слова: фотодокумент; архив; коллекция; Аушвиц; Холокост.

Загальний вигляд концтабору Аушвіц.
м. Освенцим (Польща), січень–лютий 1945 р. Фото В. П. Юдіна
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-161190.

Фотокореспондент газети
“За честь Батьківщини”
1-го Українського фронту
В. П. Юдін на території
концтабору Аушвіц.
м. Освенцим (Польща),
січень–лютий 1945 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-161175.

Окуляри в'язнів, страчених у концтаборі Аушвіц, м. Освенцим (Польща), січень–лютий 1945 р. Фото В. П. Юдіна ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-161104.

Радянські воїни відчиняють ворота концтабору Аушвіц, м. Освенцим (Польща), січень–лютий 1945 р. Фото В. П. Юдіна. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-161209.

Звільнені радянськими військами в'язні концтабору Аушвіц.
м. Освенцим (Польща), січень 1945 р. Фото В. П. Юдіна.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-161108.

Похорон в'язнів концтабору Аушвіц.
м. Освенцим (Польща), січень 1945 р. Фото В. П. Юдіна.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-161127.

On the occasion of 70th anniversary of the liberation of the Nazi concentration camp Auschwitz and International Holocaust Remembrance Day the article presents photo documents of the collection of V.P. Yudin, the frontline photographer. Author used documents stored in the Central State Audio and Visual Documents Archives of Ukraine named after H.S. Pshenychnyi.

Key words: the photo document; the archives; the collection; Auschwitz; Holocaust.

УДК 658:930.25

Я. С. КАЛАКУРА*

**УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
У СИСТЕМІ АРХІВНИХ УСТАНОВ**

З'ясовується сутність поняття персоналу архівних установ, його склад і структура, аналізуються основоположні принципи підготовки, виховання та розміщення архівних працівників на всіх рівнях Державної архівної служби України, починаючи з Укрдержархіву, центральних і галузевих державних архівів і закінчуючи місцевими архівними установами. Розглядається вітчизняний і зарубіжний досвід роботи з управлінськими кадрами, обґрунтовуються шляхи підвищення кваліфікації архівістів, ефективної реалізації інтелектуального потенціалу людського чинника в архівній сфері в умовах трансформації, євроінтеграції, гуманізації та інформатизації українського суспільства.

Ключові слова: архівознавство; архівний менеджмент; архівні установи; персонал; людський чинник; управлінські кадри; кадрова політика; ефективність роботи з персоналом.

Управління персоналом архівних установ належить до пріоритетних напрямів менеджменту. Тут криється одна із найголовніших умов успішної, злагодженої та ефективної діяльності як кожної окремо взятої архівної установи, так і архівної сфери в цілому. Наукове осмислення теорії і практики роботи з персоналом – важливий і актуальний напрям архівознавчих досліджень, насамперед студій із архівного менеджменту. Актуальність проблеми зумовлюється багатьма чинниками. Назвемо головні з них.

По-перше, під впливом Євромайдану і Революції гідності в Україні активізувалося реформування усіх сфер суспільного життя, включаючи й архівну галузь, очищення (люстрація) владних і посадових структур від осіб, причетних до корупції, протиправних дій, зловживань службовим становищем. Динаміка змін зумовлюється як глибинними внутрішніми трансформаціями, так й інтеграційними процесами, які набувають

* *Калакура Ярослав Степанович* – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, лауреат премії ім. Василя Веретенникова.

дедалі більшої конкретики в процесі адаптації усіх сфер суспільного життя до євростандартів, у т.ч. у сфері архівістики та діловодства, послідовного виконання Угоди про асоціацію України з ЄС. Національне агентство України з питань державної служби та Центр адаптації державної служби до стандартів ЄС опрацювали Стратегію державної кадрової політики до 2020 року¹, спрямовану на впровадження європейських інструментів управління якістю державної служби. Йде процес формування нової, демократичної моделі управління, боротьба з бюрократизмом, корупцією, очищення й оновлення кадрового потенціалу держави, апарату всіх гілок влади й управління. Відбувається перехід від традиційного для радянських часів “управління кадрами” до управління людьми, до гуманізації управлінської діяльності, від централізованої системи до децентралізації та горизонталі. Безпосередніми виконавцями цих програм, які потребують фахової підготовки і компетенції, виступають людські ресурси, в першу чергу управлінський апарат і спеціалісти. З погляду архівного менеджменту, особливої актуальності набуває подальша децентралізація і демократизація архівної системи України, запровадження інноваційних технологій і методів організації архівної справи, що в свою чергу потребує нової якості діяльності управлінських кадрів і спеціалістів, їх здатності перебудуватися, опанувати діловий стиль роботи, забезпечувати пріоритет мотивації діяльності на засадах партнерства, взаємної довіри, поваги, створення нормальних умов праці.

По-друге, проведення адміністративної реформи як одного з інструментів подолання кризових явищ неминуче зачепить й систему архівних установ, наблизить її до потреб і запитів людей, розширить масштаби і підвищить якість надання архівних послуг. Це означає, що відбудуться зміни у формах і методах управлінської діяльності, утвердиться професіоналізація управління, зросте роль загальнодержавних, регіональних і місцевих структур, розшириться самоврядність архівних установ, прозорість їх роботи, а значить підвищиться відповідальність персоналу, на вищій рівень буде піднято авторитет архівної справи та імідж архівіста. Складовою реформування архівної системи і надання їй більшої публічності виступає кадрове забезпечення галузі. У цьому зв'язку викликає занепокоєння, що, не дивлячись на неухильне збільшення обсягу документів у державних архівосховищах, зростання навантаження на працівників архівів, їх чисельність має тенденцію до скорочення.

По-третє, не зважаючи на помітне збільшення масиву наукової та навчальної літератури з менеджменту персоналу², праць із менеджменту державних установ³, питання кадрової роботи безпосередньо в архівній галузі досі не були предметом самостійного дослідження, вони лише частково зачеплені у працях з історії архівної справи⁴, у розвідках

Н. Жук та автора цієї статті⁵. Недостатня опрацьованість проблеми з погляду науки теж надає цій статті актуальності й новизни.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб, спираючись на загальну теорію менеджменту трудових ресурсів, з'ясувати особливості формування персоналу архівних установ, його склад і структуру, узагальнити набутий досвід і сформулювати низку рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності кадрової роботи в архівній галузі, насамперед у контексті її адаптації до європейських стандартів архівістики та діловодства⁶.

Персонал архівів (від лат. *persona, personalis* – особа, особистий) – особовий склад архівного підрозділу, архівної установи або й архівної галузі в цілому. В літературі фігурують такі критерії збірної оцінки персоналу, як: чисельність, компетентність, професійна придатність, кваліфікація, освітній і віковий ценз, стать, досвід, морально-психологічні якості та ін.⁷ Чисельність персоналу архівної установи визначається штатним розписом, який включає: а) **керівний склад**: директор (керівник) архіву (центрального, галузевого, трудового, області, міста), начальник/завідувач архівного відділу райдержадміністрації, їх заступники, керівники відділів, головний охоронець фондів, головний бухгалтер та ін.; б) **спеціалісти**: головний, провідний, 1 і 2 категорії, наукові співробітники, у т.ч. старші і молодші, старший охоронець фондів, реставратор 1 і 2-ої категорії та ін.; в) **службовці**: зав. канцелярії, старший майстер, ст. інспектор, ст. касир та ін.; в) **обслуговуючий персонал**: оператор, технік, діловод, друкарка, кваліфіковані робітники, прибиральниці, вахтер та ін.

Головна мета управління персоналом архівної галузі полягає у формуванні висококваліфікованого, професійного, відповідального, творчого колективу працівників з сучасним економічним і правовим мисленням, високим рівнем національно-державницької свідомості і культури, почуттям професійної гордості, здатним забезпечити належний рівень формування, збереження, примноження і використання Національного архівного фонду.

Що означає “робота з персоналом” і яке місце вона посідає в структурі архівного менеджменту? Відразу підкреслимо, що це пріоритетна ланка і серцевина всього управління, одна з найголовніших умов злагодженої та успішної діяльності кожної архівної установи та архівної сфери загалом. Вона включає декілька компонентів: прогнозування і програмування персоналу архівних установ, підготовка архівістів, архівознавців та документознавців з урахуванням вітчизняного і світового досвіду, перспектив розвитку галузі та її потреб, створення кадрового резерву, облік складу персоналу і ведення відповідної документації, науковий підхід до підбору працівників, їх раціональне використання, своєчасне заміщення вакантних штатних одиниць, підвищення квалі-

фікації, оцінка діяльності, атестація кадрів, мотивація діяльності. Менеджмент персоналу архівних установ можна визначити як безперервний процес системної управлінської діяльності, спрямованої на кадрове забезпечення успішного вирішення ключових завдань архівної сфери загалом, кожної архівної установи чи підрозділу зокрема. Він має три основних виміри: функціональний, організаційний і виховний. **Перший** включає опрацювання концепції управління персоналом, розроблення кадрової стратегії і тактики. **Другий** реалізується шляхом практичного формування персоналу на основі визначення потреб і перспектив, планування роботи з персоналом, підготовки кадрів, раціонального їх розподілу або добору нових працівників, організації прийняття на роботу, оптимального розміщення і використання потенціалу людських ресурсів, збереження, просування та звільнення працівників, удосконалення і підвищення їх кваліфікації, раціоналізація витрат на утримання персоналу. **Третій** передбачає повсякденну виховну роботу з персоналом, формування високих моральних якостей працівників і активної громадянської позиції, послідовне дотримання вимог “Кодексу етики архівіста”. Відповідно до Положення про Державну архівну службу (2011 р.) Укрдержархів здійснює добір кадрів у свій апарат, керівників підприємств, установ, організацій, що належать до сфери його управління, формує кадровий резерв на відповідні посади, організовує роботу з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників архівів та діловодства⁸. Тільки упродовж 2014 р. на державну службу в мережу архівних установ прийнято 365 осіб, з них 255 – керівного складу⁹.

Персонал – це основний штатний склад працівників, які виконують визначені їм положеннями про установи та посадовими інструкціями функції з метою досягнення поставленої перед ними мети і завдань¹⁰. **У структурі персоналу архівних установ прийнято вирізняти: а) осіб керівного (начальницького) складу; б) спеціалістів, які мають спеціальні історико-архівні, документознавчі та інженерно-технічні знання; в) допоміжні та технічні працівники, котрі обслуговують життєдіяльність архівів; г) осіб, що працюють за трудовими угодами.**

Архівний менеджмент, поряд з терміном “персонал”, “управління персоналом” застосовує й поняття “кадри”, “кадрова політика”¹¹. Вони близькі, але не є синонімами, оскільки мають дещо різне змістове наповнення. Кадри трактуються як постійний (штатний), як правило, найбільш кваліфікований склад працівників, які за правовим статусом беруть участь в управлінському процесі, спрямованому на успішне виконання завдань тієї чи іншої установи. Причому, до кадрів державної служби здебільшого відносять коло осіб, що посідають управлінські посади, а також службовців апарату управління. Під державною ка-

дровою політикою, яка виробляється державою на основі теоретичних концепцій, наукових принципів і набутого досвіду з метою забезпечення оптимального балансу процесів оновлення і збереження кількісного і якісного складу кадрового потенціалу держави, розуміють сукупність соціально-правових, організаційно-економічних і педагогічно-психологічних заходів, спрямованих на формування, використання і відтворення кадрових ресурсів усіх сфер розвитку суспільства, включаючи й архівну. Важливе місце в цій політиці посідає раціональне розміщення кадрів, забезпечення кожної посади людьми високої кваліфікації, чіткий розподіл повноважень, визначення конкретних функцій і службових обов'язків. Якщо мова йде про кадрове забезпечення архівної галузі, то мають на увазі якісне укомплектування як керівних посад загальнодержавного (Укрдержархів) і місцевого рівнів, включаючи центральні й галузеві державні архіви, державні архіви областей і міст, архівні відділи районних державних адміністрацій, так і посад державних службовців і спеціалістів професійно підготовленими, компетентними, високоморальними, ініціативними, добросовісними, дисциплінованими фахівцями і талановитими організаторами. До управлінських кадрів архівної галузі належать: а) на загальнодержавному рівні: Голова Державної архівної служби, заступники Голови, директори департаментів і їх заступники, начальники управлінь та відділів, їх заступники, завідувачі секторів; керівництво Державного департаменту страхового фонду документації; директори центральних і галузевих державних архівів, їх заступники та завідувачі відділами; б) на регіональному рівні: директор державного архіву тимчасово окупованої Республіки Крим, директори державних архівів областей, Державного архіву м. Києва, тимчасово окупованого м. Севастополя, їх заступники і керівники відділів; в) на місцевому рівні: директори державних архівів міст, їх заступники, завідувачі відділами, директори/завідувачі трудових архівів, начальники архівних відділів райдержадміністрацій; г) на рівні підприємств, установ – начальники, керівники архівів і архівних відділів, завідувачі канцеляріями, на яких покладена відповідальність за архівну справу; д) на рівні Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства: директор, його заступники, керівники відділів і секторів.

“Концептуальні засади розвитку архівної справи в Україні на 2014–2023 рр.”, опрацьовані Укрдержархівом, передбачають й кадрову роботу, зокрема приведення штатної чисельності персоналу державних архівів у відповідність з нормативною, яка має визначатися залежно від реального обсягу їх діяльності, кількості одиниць зберігання та виконання запитів; збільшення питомої ваги працівників для виконання високотехнологічних робіт у галузі реставрації документів, створення страхових фондів, роботи з електронними документами та інформа-

ційними системами; підвищення соціальної захищеності працівників архівних установ; опрацювання програми державного замовлення на підготовку кадрів в університетах, які мають ліцензії на підготовку фахівців з архівознавства, документознавства та інформаційної діяльності.

Укрдержархів реалізовує затверджену у 2012 р. Галузеву програму роботи з керівниками установ, що належать до сфери його управління, яка включає досить чітку систему заходів щодо підвищення кваліфікації керівників центральних державних архівних установ, спеціальних установ страхового фонду та їх заступників, а також осіб, зарахованих до кадрового резерву на ці посади.

Ключова роль в управлінні архівними установами, в організації злагодженої діяльності їх колективів належить Голові Укрдержархіву, його заступникам, директорам і заступникам департаментів, начальникам відділів, управлінь, завідувачам секторів та ін., керівництву Державного департаменту страхового фонду документації, а також державним службовцям, статусні вимоги до яких визначені Законом України “Про державну службу” 1993 р. із наступними змінами та доповненнями¹².

Персонал архівної сфери, її управлінські кадри і трудові колективи мають певні особливості і деякі відмінності від інших галузей. Найсамперед, це їх високий інтелектуальний рівень і межовий характер, що зумовлюється самою специфікою архівної справи. Вона, по-перше, є складовою державного управління, значна частина її співробітників має статус державних службовців; по-друге, архівна галузь невіддільна від сфери культури та науки, адже архіви ведуть великий обсяг науково-дослідних і науково-методичних робіт, задіяні майже в усі наукових, культурних та просвітницьких проектах; і, по-третє, архіви входять до сфери інформації, зберігаючи, оперуючи і надаючи для використання величезний потенціал найрізноманітнішої інформації, відкладеної в Національному архівному фонді. Ці особливості зумовлені історією зародження і розвитку архівної справи, її взаємодію з розвитком державності, культури, освіти і науки, відбиваючи специфіку організації та рівень архівних технологій кожного конкретного етапу. Українська архівістика має в своєму арсеналі сотні імен славетних організаторів і будівничих архівної справи, управлінців і рядових архівістів. Назвемо хоча б найбільш славетні постаті: Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Богдан, Віктор і Євген Барвінські, Іван Бутич, Олександр Грушевський, Василь Веретенников, Микола Іванишев, Іван Каманін, Семен Пількевич, Гордій Пшеничний, Віктор Романовський та ін. Варто згадати знакові імена архівістів, керівників галузі та архівів із недалекого минулого, зокрема Геннадія Боряка, Любов Гісцову, Миколу Крячка, Юрія Кулініча, Володимира Лозицького, Ореста-Нестора Мацюка, Олександра Мітюкова, Костянтина Новохацького, Руслана Пирога, Ніну Слончак, Федора Шевченка, Ларису Яковлеву та ін.

Кращі традиції фундаторів архівної справи, керівників архівних установ України зберігають і примножують сучасні архівісти. На рівні їх кваліфікації, компетентності та обізнаності, на складі та характері діяльності персоналу архівних установ, управлінців, спеціалістів і працівників галузі позначається високий інтелектуальний та інформаційно-технологічний розвиток суспільства, його реформування та інтеграційні процеси. Станом на 1 січня 2015 р. в архівній галузі України працює понад 4,5 тис. працівників, в тому числі більше 2080 державних службовців (46 %). Серед працівників архівних установ 19 % складають чоловіки, 81 % жінки. 71 % мають вищу освіту, в т.ч. 17 % – історичну, історико-архівну, документаційну, правову та ін. Більш-менш задовільним є і віковий ценз українських архівістів: 28 % у віці до 35 років, 51 % – від 35 до 55 років та 21 % старше 55 років¹³. За цими цифрами стоять конкретні люди, більшість із яких висококваліфіковані і компетентні працівники, активні громадські діячі, зокрема директори центральних державних архівів Ольга Бажан, Владислав Берковський, Наталія Маковська, Ольга Музичук, Діана Пельц, Ніна Топішко, директори державних архівів областей Володимир Байдич, Раїса Воробей, Володимир Гика, Дмитро Жмундуляк, Тетяна Клименко, Петро Кравчук, Лариса Левченко, Юрій Легун, директор Державного архіву м. Києва Віра Купченко, начальник архівного відділу Богодухівської райдержадміністрації Ірина Дорочинська та ін. Сотні працівників архівних установ відзначені державними нагородами, Почесними грамотами ВРУ та КМУ, удостоєні почесних звань, нагрудного знака “Почесний архівіст України” тощо. Серед нагороджених Почесними грамотами ВРУ Ганна Білоус – колишній директор Держархіву Полтавської обл., Наталія Маковська – директор ЦДАВО України, Ніна Топішко – директор ЦДКФФАУ ім. Г.С. Пшеничного, Грамотою ВРУ Людмила Демченко – заст. директора ЦДІАУ, м. Київ та ін. Нагрудного знаку “Почесний архівіст України” удостоєні Надія Куліш – археограф Держархіву Кіровоградської обл., Юрій Руденко – заст. начальника відділу Держархіву Хмельницької обл., Сергій Сидоров – головний спеціаліст Держархіву Волинської обл. та ін. Почесне звання “Заслужений працівник культури України” присвоєно Ользі Бажан, Фаїні Винокуровій, Володимирі Гиці, Миколі Григоруку, Валентині Гудим, Людмилі Демченко, Дмитру Жмундуляку, Ніні Киструській, Людмилі Климовій, Вірі Купченко, Діані Пельц, Тетяні Прись, Галині Плахотнюк, Наталії Христовій та ін. Олені Барановій присвоєно почесне звання “Заслуженого юриста України”.

Наука менеджменту та управлінська практика виробили дійову систему принципів і методів роботи з кадрами, нагромадила великий досвід їх підготовки й управління персоналом, у т.ч. й архівістів. Мова йде про такі складові наукового підходу, як: системність, перспектив-

ність, цілеспрямованість, наступність, комплексність, об'єктивність, економічність, інформованість, функціональність, нормативність, оперативність, ситуаційність, індивідуальний підхід, раціональне застосування знань і здібностей працівників та ін. У сучасній управлінській літературі фігурує декілька різновидів кадрової політики, зокрема: **пасивна** (інертність і самоплив роботи з кадрами, бездіяльність і відсутність чіткої програми, недооцінка прогнозу і діагностики кадрових потреб установи); **реактивна** (оперативне, інколи поспішне, авральне реагування на виклики і ситуації кадрового забезпечення, спонтанне заповнення вакансій); **превентивна** (попередження прогалин кадрового забезпечення, короткострокове і середньострокове планування роботи з кадрами, вжиття запобіжних заходів щодо попередження кризових явищ і профілактики кадрових конфліктів тощо); **активна і раціональна** (наявність науково обґрунтованої програми роботи з кадрами, діагностика і прогнозування кадрової ситуації і оперативний вплив на неї); **авантюристична** (волонтаристські та суб'єктивні, а часом чисто емоційні рішення з кадрових питань, ігнорування думки колективу, відсутність відкритості і програми кадрової роботи). І хоч у чистому вигляді ці різновиди зустрічаються рідко, але знати їх важливо для оптимізації роботи з кадрами, запобігання помилок і негативних наслідків кадрових рішень.

Відповідальність за кадрове забезпечення й організацію роботи з персоналом покладається на перших керівників архівних установ. У структурі повсякчасного управління персоналом важлива роль відводиться відділам кадрів, а також інспекторам з кадрової роботи, які допомагають керівництву разом з юридичними та фінансовими службами забезпечити організацію прийому і звільнення працівників, здійснювати їх навчання та підвищення кваліфікації, оформлення контрактів і трудових угод, а також посадове переміщення по службі. У структурі Укрдержархіву в рамках Департаменту організації архівної роботи функціонує Відділ кадрового забезпечення, на який покладено здійснення аналітичної та організаційної роботи з кадрового менеджменту установ, що належать до сфери управління Державній архівній службі. Принагідно зазначимо, що в багатьох сучасних фірмах замість традиційних відділів кадрів функціонують департаменти або управління персоналом. Вони беруть на себе, зазвичай, ширші функції, розробляють стратегію роботи з персоналом, виконують експертні процедури, займаються адаптацією працівників, організацією їх навчання і виховання, запобігають конфліктній ситуації.

Сучасний архівний менеджмент має у своєму розпорядженні науково опрацьовані **вимоги** до управлінських кадрів і спеціалістів архівної галузі. За соціологічними спостереженнями, до 90 відсотків успіху архівної установи забезпечують люди і лише 10 – технології, оргтехні-

ка та інші чинники. Однак це не означає, що сучасний керівник, спеціаліст чи працівник архіву може обійтися без новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, без персонального комп'ютера, принтера, сканера, ксерокса, Інтернету і, зрештою, без факсу і мобільного телефону. Успішна робота архівіста, а тим більше керівника архіву чи підрозділу, можлива лише за умови досконалого оволодіння цими новаціями і вміння поставити їх на ефективну службу архівної установи, на полегшення роботи, підвищення культури та якості надання архівних послуг.

Які вимоги до управлінських кадрів, службовців та спеціалістів архівної сфери висувають інформаційне суспільство, ринкова економіка та євроінтеграційні процеси? Вони такі: 1) компетентність, наявність архівних знань і відповідної освіти, обізнаність із сучасною законодавчою базою архівної справи, її організацією в Україні та за рубежом; 2) володіння практичними навиками виконання технологічних процесів в архівістиці, комп'ютерною технікою і засобами комунікації, вміння раціонально орієнтуватися в інформації, оперативно реагувати на неї, приймати вчасні та виважені рішення; 3) наявність установки на персональну відповідальність, лідерство, належних ділових та моральних якостей, володіння державною та іноземними мовами, основами психолого-педагогічних, юридично-правових, фінансово-економічних та екологічних знань; 4) здатність генерувати і реалізовувати нові ідеї, спонукати трудовий колектив і підлеглих до творчого пошуку та вияву ініціативи. Нарешті, кожен керівник, спеціаліст і службовець архівної установи, незалежно від його посади, повинен повсякденно вчитися, самоудосконалюватись, опановувати мистецтво роботи з людьми, приймати оптимальні рішення, у тому числі в надзвичайних умовах (воєнні дії, терористичні акти, техногенні катастрофи, природні катаклізми тощо), постійно спиратися на інтелектуальний та фаховий потенціал і досвід колег, інакше він і керований ним колектив приречені на застій. При цьому кожен має враховувати, що на нього покладається обов'язок представляти і відстоювати інтереси колективу як перед вищими інстанціями, так і в зовнішніх зв'язках, вести переговори, укладати угоди в межах своїх повноважень.

Серед пріоритетів роботи з персоналом архівний менеджмент відзначає **добір і раціональне розміщення працівників**. Процедурі пошуку і підбору управлінських кадрів, спеціалістів і службовців архівної справи передують не тільки виявлення потреби у відповідних працівниках та встановлення реальної вакантної посади, визначеної штатним розписом, але й уважне вивчення посадової інструкції та формування вимог до претендента. Керуючись законами України "Про Національний архівний фонд та архівні установи", "Про державну архівну службу" та ін., нормативними актами Президента та Кабінету Міністрів, зокрема Положенням про Державну архівну службу, Положенням про архівну

установу, Правилами роботи архівних установ та ін., слід звернути увагу на чітко визначені в них загальні принципи і критерії вимог, які ставляться до осіб, котрі претендують на посади в системі архівних установ. Визначальними тут є професійність, наявність відповідної фахової освіти, належних ділових і моральних якостей. Ділові якості архівних працівників охоплюють комплекс теоретичної підготовки, професійних знань, умінь і практичних навичок, необхідних для творчого та якісного виконання відповідних обов'язків. З-поміж моральних якостей варто виокремити такі, як: чесність, принциповість, відповідальність, добросовісність, патріотизм, чуйність і уважність до людей.

На цих засадах ґрунтується багаторічна практика добору архівістів, яка включає декілька каналів вирішення кадрових питань. **По-перше**, це влаштування молодих спеціалістів шляхом їх розподілу на вакантні посади, насамперед тих, що підготовлені за державним замовленням, яке здійснюється на підставі Законів України “Про освіту” (1996 р.) 52 ст. та “Про вищу освіту” (2014 р.), а також урядової постанови №992 про порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів (1996 р.), підготовка яких здійснювалась за державним замовленням. Як відомо, нині в Україні більше 15 вnz, у тому числі ряд національних університетів: Київський ім. Тараса Шевченка, Львівський ім. Івана Франка, Харківський ім. Василя Каразіна, Волинський імені Лесі Українки, Східноєвропейський ім. Володимира Даля, Черкаський ім. Богдана Хмельницького, Чернігівський педагогічний ім. Тараса Шевченка, Київський університет культури і мистецтв та ін. – мають ліцензії на підготовку фахівців з архівознавства, документознавства та інформаційної діяльності¹⁴. Великий досвід підготовки архівознавців нагромадила кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ ім. Тараса Шевченка, де склалася потужна джерелознавча, архівознавчо-археографічна та історіографічна наукова школа¹⁵. Частина випускників вnz отримують призначення на роботу відповідно до заявок Укрдержархіву та архівних установ і вважаються молодими фахівцями упродовж трьох років з моменту укладання ними трудового договору із замовником. На них поширюються усі види соціального захисту, передбачені колективним договором. Випускникам, які закінчили вnz із відзнакою, можуть встановлюватися вищі посадові оклади у межах кошторису архівної установи. Завдання керівників архівних установ максимально допомогти молодим спеціалістам влитися у трудові колективи, адаптуватися до службових обов'язків, упевнитись у своїй перспективі.

По-друге, це конкурсний відбір на заміщення вакантних посад державних службовців, порядок проведення якого визначений постановою РМ України (2002 р. із низкою наступних змін). З цією метою в Укрдержархіві чи архівній установі утворюються конкурсні комісії, а рішення

про проведення конкурсу та його умови визначає керівник установи за наявності вакантної посади. Конкурси на заміщення вакантних посад директорів державних архівів областей проводять відповідні обласні державні адміністрації. Призначення керівника установи здійснюється за погодженням з Укрдержархівом. Як правило, конкурс проводиться поетапно: оприлюднення оголошення; прийом документів від претендентів та попередній розгляд на їх відповідність кваліфікаційним вимогам; проведення іспиту з метою об'єктивної оцінки знань та здібностей кандидатів та їх відбір. Тут важливу роль відіграє вивчення особистих рис претендентів, у т.ч. морально-психологічних, їх професійної підготовки, досвіду роботи з людьми, вміння працювати з документами, новітньою оргтехнікою й електронними засобами інформації. Менеджмент надає великого значення якісному проходженню кожного з етапів організації конкурсу, починаючи від його оголошення, розгляду документів, проведення іспиту до призначення на посаду. Нормативними актами передбачено, що особа, яка вперше зараховується на державну службу, приймає присягу на вірне служіння українському народу, суворе дотримання Конституції та законів України, сприяння втіленню їх у життя, сумлінне виконання службових обов'язків. Про прийняття присяги робиться відповідний запис у трудовій книжці, а її текст зберігається за місцем роботи.

Не зайвим буде наголосити, що персональну відповідальність за якість проведення конкурсів і всієї роботи з добору усіх працівників, а не лише державних службовців, покладається на перших керівників Укрдержархіву та відповідних архівних установ, включаючи спеціальні установи страхового фонду документації. Які критерії добору кандидатів на інші посади, що не мають статусу державних службовців? Вони мало чим відрізняються. Пріоритетними тут є відповідність особистих рис і ділових якостей, а саме: рівень професійної підготовки і компетентність, досвід практичної, а в ряді випадків і керівної роботи, наявність сформованого світогляду, знання Конституції України та законодавчих актів про архівну справу та державну службу. Існує немало способів з'ясування цих якостей у претендентів. Це і спеціалізовані тренінг-програми, і співбесіди, і тестування, і розроблення анкет для проведення незалежної оцінки претендентів, і запит на характеристику з попереднього місця роботи, і, нарешті, випробувальний термін. За українським законодавством, він може тривати у межах від одного до шести місяців (застереження про випробовування зазначається в наказі чи розпорядженні про прийняття на роботу). Однак і ці форми не завжди дозволяють виявити ділові та особисті якості працівника і встановити його відповідність займаній посаді. Ось чому законодавство й передбачає проведення *атестації працівників*, яка одночасно може бути й умовою підвищення рангу державного службовця, переміщення на вищу посаду або навпаки.

По-третє, внутрішнє або внутрішньовідомче переміщення працівників, так звана ротація кадрів, що включає просування на вищу або рівнозначну посаду, переведення на нижчу посаду тощо. При цьому слід мати на увазі, що переведення на рівнозначну або нижчу посаду, а також просування по службі державних службовців, які зараховані до кадрового резерву або успішно пройшли атестацію чи стажування, можуть здійснюватися і без конкурсного відбору.

В усіх випадках заміщення посад чи переміщення працівників відбувається на підставі їх заяви або подання і видання відповідного наказу, з яким під розписку знайомиться працівник, і укладання трудового договору¹⁶. У сучасних умовах оптимальною є письмова або електронна форма трудового договору. Він може укладатися на конкретний термін, на невизначений строк або на час виконання певної роботи. Особливою формою трудового договору є контракт, який може укладатися як з ініціативи керівника установи, так і особи, яка наймається на роботу. У ньому, окрім терміну, неминуче вказуються умови і обов'язки сторін, можливості розірвання контракту, якщо одна із сторін знайде для цього мотиви або причини.

З радянської риторики до нас перекочувала бюрократична фраза “підбір і розміщення кадрів”. У старій системі все це відбувалося під строгим контролем партійних органів з неодмінною участю у цьому процесі служб КДБ. Із відновленням державної незалежності та з поступовою демократизацією суспільства ця фраза наповнилася новим змістом. Як уже говорилося, мова йде про процес розподілу і перерозподілу працівників архівної системи, який включає такі операції, як: переміщення вертикально (висунення на більш престижну або зміщення на менш оплачувану посаду), про перестановку в горизонталі (на суміжну посаду, яка більшою мірою відповідає кваліфікації і досвіду працівника). Всі ці операції важливі і відповідальні, інколи вони можуть бути вразливими, а тому потребують виваженості, належного такту і делікатності. Тут, як у клубочку, переплітаються різні, нерідко навіть протилежні інтереси: службові, виробничі, особисті, фінансові, амбітні тощо. До речі, у зарубіжній літературі з менеджменту фігурують відомості про систему “планування кар'єри”, яка практикується багатьма фірмами США. Йдеться про те, що кожна людина вправі мати мету професійного і службового росту та розраховувати на її реалізацію. Звичайно, це не має нічого спільного з так званним кар'єризмом. Така практика вселяє віру у власні сили, впевненість у майбутньому, стимулює сумлінне ставлення до праці і самоствердження. Японці доволі широко застосовують “ротацію кадрів”: переміщення на різних управлінських посадах, у різних колективах, освоєння різних сфер на шляху до вищої посади. В умовах архівної галузі, де переважають порівняно малочисельні колективи, такі системи навряд чи можуть застосовува-

тися, але сама їх ідея доволі цікава і варта уваги як вибіркові компоненти роботи з кадрами. Головне у переміщенні кадрів – виходити з державних інтересів, керуватися потребами архівної установи або галузі загалом, а не особистими симпатіями чи антипатіями. Надто важливо прагнути до справедливості і забезпечення залежності посадового підвищення від зростання заробітної плати і матеріального заохочення працівника, від якості та ефективності його роботи, від показників діяльності підрозділу¹⁷.

Сучасна концепція управлінської діяльності та кадрової роботи передбачає об'єктивне **оцінювання персоналу** архівних установ, під яким розуміють діяльність керівництва установи або вищого органу щодо збирання, вивчення та аналізу інформації про кількісний і якісний склад працівників, їх ділові якості, організаційні здібності, відповідність вимогам і виконанню ними посадових обов'язків, підвищення кваліфікації, плинність кадрів. Експертна оцінка персоналу має ґрунтуватися на комплексному аналізі результатів роботи колективу, його підрозділів і кожного працівника персонально. В літературі з менеджменту описані такі методи оцінки персоналу, як: аналіз, спостереження, тестування, інтерв'ю-співбесіди, анкетування, класифікація, порівняння, рейтинг, ділові ігри на предмет компетентності та ін.¹⁸. Методичні рекомендації щодо застосування критеріїв та показників визначення ефективності діяльності місцевих державних архівів опрацьовані Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, в яких значне місце відведено аналізу кадрового забезпечення установ: укомплектованість, підвищення кваліфікації, організація атестації, плинність працівників, вікова структура, досвід¹⁹. Корисним видається і зарубіжний досвід з цього питання, зокрема Товариства американських архівістів, рада якого затвердила 10 критеріїв оцінювання ефективності архівних установ, серед яких фігурує і персонал (кадрова політика)²⁰.

З оцінюванням персоналу тісно пов'язана **атестація** працівників як складова частина менеджменту персоналу, ефективний засіб стимулювання росту його кваліфікації. Як правило, вона проводиться кожні три роки, а її висновки щодо відповідності чи невідповідності займаним посадам використовуються для поліпшення якісного складу працівників. Атестації, яка носить суто індивідуальний характер, підлягають особи, які відпрацювали на відповідній посаді не менше одного року (крім вагітних жінок). На кожного працівника складається атестаційний лист і відгук-характеристика, підписана безпосереднім керівником, у якій визначається рівень його професійної підготовки, компетентності, знання державної та іноземних мов, виконання посадових обов'язків, відповідальності, ініціативності, вміння працювати з людьми і нормативно-правовими та іншими документами, документами, результативність роботи, підвищення кваліфікації, дотримання

правил поведінки, можливості службового просування, висловлюються зауваження та побажання, формулюються пропозиції щодо висновку. Підготовлені документи після ознайомлення з ними працівника подаються до атестаційної комісії не пізніше як за три дні до розгляду, котра, в свою чергу, ухвалює рішення про його відповідність займаній посаді чи виконуваній роботі, відповідність за певних умов або про невідповідність, висловлює певні рекомендації керівнику установи, який видає відповідний наказ. Інформація про результати атестації державних службовців подаються до Нацдержслужби до 30 грудня того року, коли вона проводилась²¹.

Важливе місце в управлінні персоналом відводиться **навчанню і підвищенню кваліфікації** працівників, виховній роботі в колективі, включаючи й індивідуальну. З цією метою проводяться семінари, стажування, курси в Національній академії державного управління при Президентові України, в Центрі підготовки та підвищення кваліфікації працівників юстиції, в регіональних інститутах, в обласних державних адміністраціях. В архівних установах, поряд з підвищенням ділової кваліфікації працівників, багато робиться для формування наукового світогляду, любові до України, до професії і гордості за неї, відповідальності за доручену справу, почуття корпоративності, вироблення більш-менш однакового розуміння цілей і завдань архівної галузі, принципів діяльності архівних установ, загальної культури управління, стилю керівництва, охорони і гігієни праці, культури робочого місця тощо. Сучасний керівник має прагнути стати неформальним лідером колективу, себто користуватися авторитетом, повагою працівників, їх довір'ям. Це означає, що він повинен уміти контактувати з людьми, прислухатися до них, враховувати характер, темперамент, психологію кожного працівника. Дуже важливо уникати непродуманих і не виважених рішень, не давати нереальні обіцянки.

У структурі архівного менеджменту належне місце відводиться **мотивації та моральному і матеріальному стимулюванню** праці. Мотивація включає низку спонукальних чинників управління, покликаних забезпечити злагоджену роботу колективу і кожного його члена, підтримувати на належному рівні трудову активність, задоволення їх матеріальних і духовних потреб. Тут дуже важливо, щоб кожен архівний працівник усвідомлював значення і суспільну корисність своєї праці, свою причетність до справи державної, загальнонаціональної ваги, виявляв відповідну зацікавленість її результатами, бачив перспективу кар'єрного росту. Особливу роль тут відіграє роз'яснювальна робота навколо ціннісних критеріїв архівної справи, причетності архівістів до зберігання найбільших скарбів свого народу, що акумулюють його національну пам'ять. Мотиваційна стратегія включає винагороди і визнання досягнень, адекватна заробітна плата, преміювання, певні соціальні

блага, моральне заохочення. Результативність і злагодженість роботи архівної установи значною мірою залежить і від морально-психологічного клімату, від стилю керівництва²². У більшості областей України створені галереї “Засновники та ветерани архівної справи”, “Дошки пошани”. Підвищенню соціального статусу архівістів сприяє щорічне відзначення 24 грудня Дня працівників архівних установ, починаючи з 1998 р.

Підсумовуючи, зазначимо, що в епіцентрі роботи з персоналом архівних установ перебувають ключові питання діяльності їх колективів, спрямованої на реалізацію державної політики у сфері архівної справи і діловодства, визначених Законом України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”. Пріоритетними завданнями залишаються активізація діяльності архівістів, спрямованої на адаптацію до європейських стандартів архівістики і діловодства, оптимальне забезпечення гарантованої збереженості, неухильного примноження та раціонального використання інформаційного потенціалу документальних ресурсів, у тому числі на електронних носіях, створення страхових копій (оцифрування) документів, широке впровадження новітніх архівних технологій, дедалі повніше задоволення запитів громадян, державних установ і громадських об’єднань щодо архівної інформації. Видається доцільним ширше практикувати стажування українських архівістів у країнах ЄС, проводити міжнародні конференції, обмінюватися досвідом роботи. Не менш важливим є підвищення уваги керівників до забезпечення не тільки поліпшення зберігання документів і дотримання спеціального режиму приміщень архівосховищ, але й створення належних і безпечних умов праці в архівних установах, запобігання нещасних випадків, професійних захворювань архівістів. Важливу роль тут відіграє Всеукраїнський огляд-конкурс стану умов і охорони праці в архівних установах, започаткований в 2013 р.

Таким чином, управління персоналом – це наука, мистецтво і досвід ефективної роботи з людьми з метою успішного виконання ними поставлених завдань та задоволення їх потреб. Робота з персоналом належить до пріоритетних проблем архівного менеджменту, оскільки мова йде про найбільше багатство архівної галузі, держави і суспільства загалом. Сучасне розуміння персоналу є набагато ширшим ніж поняття “кадри” і означає не просто особовий склад або трудовий ресурс архіву, а, насамперед, його інтелектуальний потенціал, культурний і освітній рівень працівників, їх кваліфікацію і досвід, компетентність, моральний і фізичний стан, спроможність колективу успішно і якісно виконувати поставлені на нього завдання. Євроінтеграційний вибір України орієнтує персонал системи архівних установ на подальшу демократизацію, забезпечення публічності, прозорості та відкритості, поваги до особи та її запитів. Нині на зміну крилатому гаслу радян-

ської доби “Кадри вирішують усе” приходять, хоч і повільно, його нове розуміння: “Все в руках Людей і для Людей”. Подальшому поліпшенню роботи з персоналом архівних установ має слугувати модернізація державної кадрової політики в архівній галузі, поглиблення її наукової обґрунтованості, комплексності, прогнозованості, конкретизації, що дозволить оптимально поєднати діяльність досвідчених і молодих працівників, забезпечити сталість і оновлення персоналу архівів за рахунок молодих, професійно підготовлених осіб із високими діловими і моральними якостями.

¹ Режим доступу: [Zakon.rada.gov.ua/go,45/2012](http://zakon.rada.gov.ua/go/45/2012).

² Державне управління: навч. посібн. / За ред. А. Ф. Мельника. – К.: Знання-Прес, 2003. – 334 с.; *Олуйко В. М.* Кадрові процеси в державному управлінні України: стан і перспективи розвитку. – Хмельницький: ХУУП, 2005. – 326 с.; Концепція сучасної державної кадрової політики України: Наук. вид. – К.: НАДУ, 2006. – 56 с.; *Мурашко М. І.* Менеджмент персоналу: навч. посібн. – К.: Знання, 2008. – 435 с.

³ Менеджмент персоналу: навч. посібн. / В. М. Данюк та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 390 с.; Менеджмент державних установ і організацій / А. Ф. Мельник та ін. – К., 2006. – 464 с.; *Крушельницька О. В., Мельничук Д. П.* Управління персоналом. – К.: “Кондор”, 2006. – 308 с.

⁴ Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: ВДКМ “Академія”, 2002. – 612 с.; *Матяш І. Б.* Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку: ВД “КМА”, 2012. – 515 с.

⁵ *Жук Н. Б.* Державна кадрова політика // Режим доступу: <http://www.archive.lviv.ua>; *Калакура Я. С.* Стратегія і тактика архівного менеджменту // Архіви України, 2013. – № 5. – С. 5–17.

⁶ *Кисельова Л.* Визначення європейських стандартів у сфері архівної справи і діловодства // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 4 (15). – С. 142–150.

⁷ *Шур О.* Сучасний погляд на персонал // Практика управління. – 2008. – № 6. – С. 35–40.

⁸ Положення про Державну архівну службу України // Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/407/2011.

⁹ Державна архівна служба України: Підсумки діяльності у 2014 році, пріоритети на 2015 рік. – К., 2015. – С. 69.

¹⁰ Державна кадрова політика в Україні: стан, проблеми, перспективи розвитку / За загальн. ред. Ю. В. Ковбасюка. – К.: НПДУ, 2012. – С. 66.

¹¹ *Воронько О. А.* Керівні кадри: державна політика та система управління. – К.: УАДУ, 2000. – 156 с.

¹² Закон України “Про державну службу” // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 798.

¹³ Державна архівна служба України: Підсумки діяльності у 2014 році, пріоритети на 2015 рік. – К., 2015. – С. 63–70.

¹⁴ Архівна освіта в Україні // <http://www.archives.gov.ua>.

¹⁵ *Калакура Я. С., Щербак М. Г.* 70 років архівознавчій кафедрі Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Архіви України, 2014. – № 6. – С. 292–299.

¹⁶ *Матвеева В.* Кадрова документація. – Х.: Фактор, 2002. – 334 с.; *Козоріз В. П.* Загальне і кадрове діловодство: навч. посібн. – К.: МАУП, 2003. – 168 с.

¹⁷ *Колот А. М.* Мотивація персоналу. – К.: КНЕУ, 2002. – 337 с.

¹⁸ *Лазор О. Д.* та ін. Основи державного управління та місцевого самоврядування. – К.: Дакор, 2007. – 312 с.; *Козак І., Сидорчук О.* Оцінка компетенції державних службовців // Наук. вісн. – 2008 // Режим доступу: www.lvacademy.com/visnik/2/fail та ін.

¹⁹ Методичні рекомендації щодо застосування критеріїв та показників визначення ефективності діяльності місцевих державних архівів / С. Л. Зворський, І. М. Мага. – К.: УНДІАСД. – 2009. – 34 с.

²⁰ *Левченко Л.* Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація. – Миколаїв: Іліон, 2013. – 1205 с.

²¹ Методичні рекомендації Голодержслужби від 17.11.2004 р. про застосування Положення про проведення атестації державних службовців // <http://www.uprav.ck.minjust.gov.ua>

²² *Калакура Я. С.* Професійна етика архівіста та запобігання конфліктів: Контекст менеджменту // Архіви України, 2012. – № 4. – С. 5–21.

Выясняется сущность понятия персонала архивных учреждений, его состав и структура, анализируются основоположные принципы подготовки, воспитания и расстановки архивных работников на всех уровнях Государственной архивной службы Украины, начиная с Укргосархива, центральных и отраслевых государственных архивов и заканчивая местными архивными учреждениями. Рассматривается отечественный и зарубежный опыт работы с управленческими кадрами, обосновываются пути повышения квалификации архивистов, эффективной реализации интеллектуального потенциала человеческого фактора в архивной сфере в условиях трансформации, евроинтеграции, гуманизации та информатизации украинского общества.

Ключевые слова: архивоведение; архивный менеджмент; архивные учреждения; персонал; человеческий фактор; управленческие кадры; кадровая политика; эффективность работы с персоналом.

There is found out the concept of personnel of archival institutions, its composition and structure, also are analyzed the basic principles of training, education and placement of archival staff at all levels of the State Archival Service of Ukraine – in Ukrainian State Archives, central and branch State Archives and local archival institutions. There are considered national and foreign experience of work with managerial personnel, the ways of training of archivists as well as effective implementation of the intellectual potential of human factor in the archival field in terms of transformation, European integration, humanization and informatization of Ukrainian society.

Key words: the archival affairs; the archive management; the archival institutions; the staff; the human factor; the managerial personnel; the personnel policies; the efficiency of work with staff.

УДК 35.077.1(477)

С. Г. КУЛЕШОВ, В. Ф. БОЙКО*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УНІФІКАЦІЇ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ В УКРАЇНІ

Запропоновано періодизацію історії уніфікації офіційних документів в Україні. Окреслено хронологічні межі та виокремлено й охарактеризовано дев'ять етапів уніфікації офіційних, зокрема службових, документів.

Ключові слова: періодизація; уніфікація документів; офіційний документ; службовий документ; формуляр документа; Україна.

Спеціальні публікації з періодизації уніфікації офіційних, зокрема, службових документів в Україні відсутні. Водночас у деяких спеціальних працях визначено основні етапи розвитку діловодства на території України, в яких побіжно подано характеристику уніфікації офіційних документів¹. Щодо окреслених хронологічних меж для потреб нашої тематики, то, на нашу думку, найбільш прийнятною є періодизація О. Загорецької, оскільки вона враховує кардинальні зміни у формулярах офіційних документів різних періодів². Дозволимо собі скористатися загальною схемою, викладеною у цій публікації, дещо відкоригувавши межі початкових періодів.

Перший період (X – перша половина XIII ст.).

Цей період характеризується генезою офіційних документів у Київській Русі. Чи не всі автори, що розглядали початковий етап розвитку зазначених документів, починають його з розгляду договорів Давньої Русі з Візантією (911 р., 944 р., 971 р.)³. Зрозуміло, що ці ділові папери було складено за формуляром візантійської канцелярії. Із розвитком офіційних відносин із Візантією на культуру (архітектура, іконопис, літературні твори, карбування монет тощо), зокрема, становлення різних видів офіційних документів Київської Русі, мали значний вплив візантійські зразки. Це відчувалося у побудові так званих церковних уставів (уставні грамоти на користь церкви, найдавніші з яких – Устави Володимира Святославича і Ярослава Володимировича), жалуваних грамот, дипломатичних листах великих князів тощо. Дослідження сфрагістичного матеріалу свідчить, що один із головних реквізитів цих

* *Кулешов Сергій Георгійович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Бойко Віта Федорівна – старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

документів, що засвідчував їх оригінальність, – висла печатка, яка не тільки копіювала зображення у візантійському стилі, а й написи на ній на початку були грецькою мовою. Однак із часом їх змінюють печатки з греко-руським письмом, а з початку XII ст. оформлюються печатки так званого “руського стилю”⁴. На початку XIII ст. південноруські металеві печатки зникають, бо, на думку дослідників, їх змінюють воскові привісні та прикладні⁵.

Найдавніший правовий документ – “Руську Правду” – було кодифіковано київськими князями на основі усного східнослов’янського звичаєвого права із внесенням елементів візантійського права, а також, як вважають деякі вчені, елементів скандинавського права. Взаємини давньоруських князів з європейськими державами набували все більшого пріоритету вже з часів Ярослава Володимировича, і це не могло не відбитися на формулярах документів княжих канцелярій. Так, О. Толочко відзначає подібність “Заповіту Ярослава” тестаментом володарів Польщі і Чехії⁶. Відомий український архівіст І. Бутич висловив думку, що, ймовірно, до великокнязівського архіву потрапляли й документи з Риму, з папської канцелярії. Він наводить факт про звернення Ізяслава Ярославовича до папи Григорія VII, який надіслав князю 1075 р. свою буллу⁷. Цей же автор зазначає, що волинський і київський князь Ізяслав Мстиславич у 40–50 рр. XII ст. листувався з угорським королем Гезою II, і ці листи були внесені до Київського зводу XII ст.⁸ Все це може свідчити про певний вплив європейських формулярів на процеси створення документів у князівських канцеляріях, однак ще довгий час вони продовжували наслідувати візантійські зразки (особливо за часів Володимира Мономаха, за висловом О. Толочка, “візантійця на київському столі”).

Одним із проявів уніфікації є поширення у цей період листів секретного змісту, які засвідчували вислими печатками “ДЪНТЬСЛОВО”⁹. Такі печатки знаходять на всій території Давньої Русі.

Другий період (друга половина XIII–XIV ст.)

Розглядаючи процес уніфікації офіційних документів цього періоду, дозволимо собі скористатися висновками чи не найавторитетнішого дослідника цих документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. О. Купчинського. Він пише, що для побудови документів зберігалася давня, мабуть візантійська, традиція руської документалістики у способі викладу змісту та зовнішній формі, а з другого – відчувався дедалі сильніший вплив Заходу¹⁰. Дослідник зазначає, що на формування українського документа впливав документ тих країн, які безпосередньо контактували з Галичиною і Волинню. Йдеться, зрозуміло, про будову формулярів латиномовного документа. Не обходилося тут без прямого чи опосередкованого, через Чехію і Польщу, впливу папської канцелярії; ймовірно, також канцелярії країн,

які залежали від Візантії і з якими князівство контактувало передусім у сфері церковного і культурного життя. Це дає змогу припускати, що князівські канцелярії могли володіти навіть власними формулярниками. Як зауважує О. Купчинський, як у першому випадку, коли йдеться про давньоукраїномовний документ, так і у другому – щодо латиномовного, простежується певна закономірність у розвитку структури документа, зокрема, уже для XIV ст. Відповідно іншим було й призначення ділових паперів: давньоукраїномовний використовувався для внутрішнього вжитку у князівстві, латиномовний – для зовнішніх контактів з іншими країнами Середньої і Західної Європи. Автор зазначає, що аналіз формулярів документів дає змогу зауважити подібність, але не ідентичність їх побудови (винятком є повторення формулярів). Кожна чи майже кожна канцелярія, принаймі князівських дворів, крім загальних засад, зберігала, звичайно, незначну специфіку в побудові документів. І це стосується не лише загальної географії (Галич, Берестя, Луцьк), але й часу їх появи. Галицько-Волинський формуляр, незважаючи на консервативність у загальноєвропейському контексті, видозмінювався і модифікувався. Це стосується як двочастинного простого, так і тричастинного формуляра¹¹. Загальну характеристику формуляра рукописних документів Середньовіччя надав О. Купчинський у статті, опублікованій у 1974 р. у часописі “Архіви України”¹².

Тобто, певною мірою це повторює ситуацію попереднього періоду. Можна також припустити, що поєднання давньоруських та західноєвропейських методів створення офіційних документів було характерно і для частини України, що перебувала у XIV ст. під владою Литовської держави, зокрема, Київського та Подільського князівств. Можливо, якщо для Київського князівства часів князя Володимира Ольгердовича вплив західноєвропейського формуляра був меншим і переважали ще традиції давньоруського офіційного документа, то у Подільському князівстві, володарі якого 1377 р. принесли Людовику Угорському васальну присягу, здобутки латиномовних канцелярій мали більшу значущість. Українські князівства, що продовжували знаходитися у XIV ст. під владою Золотої Орди, наприклад, Новгород-Сіверське та Стародубське, крім збереження давньоруських традицій підготовки документа, могли також перебувати під впливом формулярів офіційних документів, створюваних ординською канцелярією. Західні та східні віяння зумовлювали окремі стилістичні звороти тексту офіційного документа, визначали більш чітку, порівняно з попереднім періодом, структуру формуляра. Для XIV ст. у змісті грамот виокремлюють композиційні частини: формула адресанта, формула дати, місця й обставин написання грамоти, текст, у якому викладено короткий зміст грамоти тощо. Показово, що більшість грамот (84) цього століття складені давньоукраїнською мовою¹³.

Третій період (XV ст. – перша половина XVII ст.)

Уніфікація офіційних документів у цей період в Україні пов'язана з функціонуванням так званої книжної форми діловодства. Відомий український дослідник Я. Дашкевич зауважує, що “в XV–XVI ст. книги, як форма діловодства установ, поширилися на значній частині території України і вживалися на всіх шаблях публічної (державної), приватної (феодалної), церковної і міської (самоврядувальної) судово-адміністративної системи”¹⁴. Ці книги з'явилися на західноукраїнських землях ще у другій половині XIV ст., зокрема, найдавніша книга із записами актів міста Львова датована третьою чвертю XIV ст.¹⁵ Офіційно ця форма діловодства була запроваджена у Галичині 1435 р., на Київщині, Поділлі і Волині – 1529 р., а в інших регіонах України, що перебували під владою Польської Корони, – 1566 р. Ці книги називають актовими (сама форма актового діловодства виникла у XIII ст. в Італії, а потім була прийнята іншими європейськими країнами); їх запровадження в Україні було зумовлено поширенням на українських землях польської системи права, поділом території на воєводства та запровадженням, на зразок польських, адміністративно-судових установ, зокрема, шляхетських судів – земських і гродських, підкоморських. Відомий український архівіст В. Страшко за типовими заголовками до записів актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. поділяє ці записи на такі групи: боргові відносини, майнові відносини, карні відносини, судові відносини. Кожна з них має підгрупи записів залежно від розгляду питань, що в них порушувалися¹⁶.

Технологія актового діловодства була різноманітною для кожного типу установ, де воно здійснювалося, і, безперечно, вимагала уніфікації. В низці спеціальних публікацій ці процеси досить ґрунтовно описані¹⁷. Зазначені процеси зумовлювали створення найрізноманітніших видів документів. Наприклад, в актових книгах земського суду можна віднайти понад шістдесят видів документів. Це, перш за все, постанови, декрети суду, апеляції, квити, деляції, розписи тощо. Другу групу становлять контракти, купчі, дарчі, заповіти та інші, запис яких в актові книги був обов'язковим, оскільки без цього вони не мали юридичної сили¹⁸.

Слід зауважити, що певні традиції давньоруського діловодства продовжували зберігатися в деяких частинах України ще у XVI ст. Незважаючи на використання технологій актового діловодства на всіх українських землях, спостерігаються його мовні особливості на певних регіонах. Так, у Галичині діловими вважалися латинська і польська мови, на Правобережжі – українська (до кінця XVII ст.), а на Лівобережжі – переважно російська мова¹⁹. Актове діловодство фактично припинило своє існування наприкінці XVIII ст., однак у деяких українських регіонах воно остаточно було скасоване лише у 30-х рр. XIX ст.

Четвертий період (друга половина XVII ст. – XVIII ст.)

Середина XVII ст. позначена подіями Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та формуванням українських органів державного управління. Вища військова, адміністративна, законодавча, фінансова і судова влада у державі належала гетьману, при якому діяла центральна адміністративна установа – Генеральна військова канцелярія, що здійснювала свої функції спільно з іншими центральними установами (Генеральним військовим судом, Канцелярією генеральної артилерії, Генеральною скарбовою канцелярією, Генеральною лічильною комісією, Комісією економії тощо). Документи оформлювали переважно українською і російською мовами, деякі – польською, латинською й іншими мовами. Однак, починаючи з 1720 р., розпочався перехід на діловодну систему російських установ, передбачену “Генеральним регламентом”, а українську мову було замінено російською. Слід зауважити, що все більше починали поширюватися збірники зразків оформлення документів. Певний ступінь унормування процесів документування на території України засвідчується появою вітчизняних добірок зразків документів (із пояснювальними статтями щодо складення їхніх текстів) із суто українською назвою – “листовня”. Прикладом може бути найдавніша (з відомих на сьогодні) добірка 1712 р. (складена приблизно у період з 1680 по 1712 рр.) – “Книга, глаголемая листовня”, що набула поширення в Лівобережній Україні²⁰.

Генеральній військовій канцелярії підпорядковувалися місцеві адміністративні судові органи – полкові і сотенні канцелярії, суди, полкові лічильні комісії, магістрати, що здійснювали діловодство на місцях. Скасування полкового устрою 1781 р. та запровадження губернського і намісницького правління остаточно поклали край не тільки специфіці адміністративно-територіальної автономізації Лівобережної і Південної України, а й посилювали тенденцію повного переходу на уніфіковані форми документів Російської імперії²¹.

Щодо документів Війська Запорозького Низового, то засвідчити форми їх уніфікації немає можливості, оскільки архів Старої Січі загинув у 1708 р. (збереглися лише деякі документи в інших архівах). У документах Нової Січі поступово запозичувалися зразки російського діловодства, наприклад, як свідчать автори²², “ще за 1740 р. вживається форма звичайного листа, а за 1750–1770 рр. вже бачимо всі тогочасні форми російської дипломатики: “ордер” од вищої інстанції до нижчої, “репорт” – пишуть до вищої, – коли зносили провадяться не з підлеглими або вищими за себе інстанціями”. Однак зауважується, що “все ж звичайний лист і тут являє часту форму зносин”²³. Так само і мова документів змінюється у цей відтинок часу від староукраїнської до російської канцелярської.

У другій половині XVII ст. на правобережних землях розпочалася поступова колонізація діловодства установ. За часів Речі Посполитої

у діловодстві королівської канцелярії, окрім Коронної метрики, велася Руська (Волинська) метрика, до якої вписували офіційні копії вихідних документів, що стосувалися інкорпорованих воєводств – Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігово-Сіверщини. Термін “Руська метрика” у Коронній канцелярії мав подвійне значення: вказував на регіон, якому адресувалися документи, і діловодну мову книг. Руська (Волинська) метрика велася окремим штатом руських писарів і підписків. Наприкінці 1660-х рр. староукраїнська (руська) мова зникає з актових книг місцевих судів, а у книгах Руської метрики значно зменшилася кількість документів (1673 р. ведення її книг зовсім припинене). Внаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) Австрія отримала західно-українські землі, реорганізувала органи державної влади й управління Галичини і впровадила власну систему діловодства. Однак низка установ (переважно міські та сільські органи управління) продовжували здійснювати діловодство за старими принципами²⁴. Організація діловодства у державних адміністративних установах, утворених на території Галичини, була досить типовою, а документи в них оформлювалися німецькою або латинською мовою.

У другій половині XVII ст. та у XVIII ст. магістрати, ратуші і суди вели актові книги, що мали різні назви – протоколи справ поточних, справи “вечистіє”, “чорні книги” (для кримінальних справ), книги декретів для цивільних справ, книги протестів, різні реєстри. В полкових судах і канцеляріях велись книги кріпосних справ для запису купчих, дарувань, заповітів, книги вироків, “челомбитних” заяв, мирових угод, різні реєстри і журнали, книги, що свідчили про виконання покарання тощо.

П'ятий період (XIX ст. – початок XX ст.)

У XIX ст., за висновком А. М. Сокової²⁵, на зміну стихійній уніфікації документів, приходять усвідомлене спонукання упорядкувати процес документування інформації, а обов'язкове дотримання встановленої форми документа набуває законодавчої сили. За 1802–1823 рр. у томах першого зібрання законів Російської імперії вміщено понад 35 законодавчих актів із питань діловодства з додатками різних формулярів документів.

За дослідженням В. Бездрабко, до XIX ст., зазвичай, складенню формулярів-зразків документів передувала практика, яка потім знаходила нормативне закріплення. З реформами В. П. Кочубея – М. М. Сперанського пов'язане остаточне впровадження завчасного визначення клаузул, обов'язкових для того чи іншого типу документа. Клаузули не тільки формалізували ділові папери, але й полегшували роботу канцелярій, економили витрати часу для виконання тих чи інших операцій, пришвидшували “виробництво” документів. Розроблення обов'язкових формулярів різних видів документації сприяло ідентифікації докумен-

та – наявність переліку реквізитів для кожного його виду мала бути підставою для підтвердження їх оригінальності. На державному рівні переконливо доводиться необхідність застосування уніфікованих форм документа²⁶.

Водночас для першої половини XIX ст. процеси уніфікації відповідно до російських загальноімперських вимог в різних регіонах України відбувалися неоднаково.

Наприклад, в адміністративних установах Лівобережної України у цей відтинок часу “доведено факт застосування бланків в адміністративних установах Чернігівської губернії до часу їх загального законодавчо визнаного повсюдного використання; закріплення назви виду документа не тільки відповідно до його інформативного наповнення, а й напрямку руху; використання трафаретних текстових форм з метою ущільнення інформації (позбавлення текстів документів повторів та переказів, описових форм звертання до посадових осіб, витіснення української лексики), зникнення синонімічних назв документів”²⁷. Це свідчить про раціоналізацію процесів діловодства шляхом скорочення кількості документів та уніфікацію чинних форм у першій половині XIX ст. в установах на території, що досить тривалий час була під владою Російської держави. Хоча навіть і в цьому регіоні, як зазначає Н. Леміш, “адміністративні установи Лівобережної України керувалися не тільки загальноімперськими, відомчими і міжвідомчими нормативно-правовими актами урядових комітетів та комісій при відповідних міністерствах, а й актами уточненими і доповненими регіональною владою для територій з “особливим статусом”²⁸.

Дещо іншу картину можна спостерігати на Правобережжі. Як пише дослідниця таких установ, як дворянські депутатські зібрання, Т. Гаращук, “попри всі намагання влади поширити дію загальноімперських норм на всі підпорядковані території, Волинське та Київське дворянські депутатські зібрання на початку своєї діяльності керувалися законодавством, успадкованим від Польщі, що було пов’язане з довгим перебуванням цих регіонів у складі Речі Посполитої. Тому особливо гостро й тривалий час стояло питання примусового використання російської мови в офіційному діловодстві. За весь час існування дворянських депутатських зібрань влада намагалася упорядкувати організацію їх діловодства за принципом всдержавної уніфікації, але постійно вносячи доповнення та уточнення, необхідні для вказаних територій як таких, що існували на “особливих правах”²⁹. Вона зазначає, що створення основних документів дворянських депутатських зібрань – “протоколів та журналів хоча й суворо регламентувалося російським законодавством, але досліджувані види документів не завжди відповідали загальноприйнятим нормам. Особливо це простежується у Волинсько-

му та Київському дворянських депутатських зібраннях, адже більшість документів цих зібрань до 30-х років XIX ст. оформлювалися відповідно до регіональних ділових традицій – польською мовою³⁰.

Подібна ситуація склалася у цьому регіоні й з уніфікацією церковнопарафіяльних документів. Так, Ю. Кондратюк пише: “аналіз указів Синоду, що стосувалися ведення церковнопарафіяльного діловодства, дає змогу простежити державну політику щодо ведення та зберігання документації, розвитку зміни формулярів, складання та здачі як самих документів, так і звітів з них, роль єпархіальних органів влади у цьому процесі. У зв’язку з цим висвітлюється безпосередня роль духовенства в строках та якості запровадження нових видів та форм документів. Не зважаючи на те, що Синод спрямовував значні зусилля на уніфікацію церковного діловодства, у Волинській єпархії воно мало ряд особливостей. Найбільші “відхилення” від стандарту відзначалися на початку XIX ст. Тоді серед місцевого духовенства ще зберігалися стійкі звичаї та традиції часів унії. Лише з другої чверті століття, після зміни поколінь та активізації діяльності Синоду, церковне діловодство Волині поступово приводилося до загальноросійського зразка³¹. Водночас, вона зауважує, що аналіз основних видів парафіяльних документів Волинської єпархії дав можливість прийти до висновку, що зміни форм у цьому регіоні відбувалися в переважній більшості випадків своєчасно, в цілому вони є типовими та відповідають зразкам, встановленим загальноросійським законодавством. Виняток становили метричні книги, коли після другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої Волинь відійшла до складу Російської імперії, греко-католицькі зразки замінювали на загальноросійські, цей процес носив досить розтягнутий у часі характер. Лише в 1808 р. у досліджуваному регіоні їх стали вести згідно з вимогами Синоду. Траплялися також поодинокі порушення стосовно впровадження нових зразків, але їх, як правило, швидко ліквідували, оскільки за цим вівся жорсткий контроль з боку єпархіальних органів управління³². Цікавими є висновки Ю. Кондратюк щодо бланків церковнопарафіяльних документів: “до початку XIX ст. усі документи велися священниками винятково на бланках, розкреслених власноруч за встановленими зразками. Друковані бланки у Волинській єпархії не поспішали впроваджувати через додаткові витрати. Якщо зважати на той факт, що Московська синодальна друкарня розпочала їх виготовлення ще в 1806 р., то в досліджуваному регіоні вони з’являються лише в середині 60-х років XIX ст. Їх упровадження тривало до початку 70-х років. Одним із перших почало в 1864 р. користуватися нововведеннями духовенство Новоград-Волинського, Острозького та Кременецького повітів³³.”

Накопичення традицій у галузі документування призводить до створення стійких формулярів документів, а поширення так званої

“системи міністерського діловодства” сприяло утвердженню тенденції уніфікації викладу інформації. Зростає кількість посібників і рекомендацій із підготовки документів. Дослідники з історії діловодства та документознавства відзначають роль праць М. Магницького, М. Варадінова та В. Вельдбрехта не тільки як практичних рекомендацій з уніфікації документів, а знаходять там обґрунтування засад наукового підходу до організації процесів уніфікації³⁴. Н. Леміш підкреслює також важливість для процесів уніфікації службових документів виданого у 1839 р. у Москві “Канцелярського самоучителя...” Ф. Русанова, зазначаючи, що у ньому “наведено не тільки приклади готових зразків чи заповнених реєстраційних форм, а детально описано дії, необхідні для успішного створення того чи іншого документа (порядок розміщення реквізитів, мовне оформлення та змістовне наповнення текстової частини документа тощо) чи заповнення реєстраційної форми”³⁵. Відома дослідниця інституту генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст. В. Шандра зауважує, що управлінські документи канцелярії генерал-губернатора укладалися за традицією російського діловодства³⁶.

Можна стверджувати, що у другій половині XIX – на початку XX ст. у тих частинах України, які належали Російській та Австро-Угорській імперіям, остаточно утвердилися загальноімперські норми оформлення службових документів і власне ніяких кардинальних регіональних особливостей в уніфікації їх інформації не спостерігається.

Шостий період (1917–1919 рр.)

Розвиток діловодства у цілому та уніфікація офіційних документів, зокрема, в 1917–1919 рр. пов’язані з утворенням (у результаті розпаду двох імперій) українських республік – УНР і ЗУНР. Характерною ознакою періоду є спроби формування національної системи діловодства урядами УНР і Української Держави П. Скоропадського. Діяльність служб діловодства новостворених урядових установ ґрунтувалася на ефективному поєднанні досвіду роботи канцелярій установ Російської імперії з раціоналізаторськими інноваціями, впровадженими українським керівництвом³⁷. Формувалася власна система діловодства, оскільки саме від її організації залежало чітке налагодження зв’язків між центром і провінцією, своєчасне доведення законів, постанов і розпоряджень центральних органів влади до місцевих рад. Одним із перших заходів Української Центральної Ради щодо організації діловодства стало переведення його на українську мову і відповідно оформлення нею службових документів. Діяльність служб діловодства центральних установ Української Держави (1918), чітко регламентована нормативними документами, мала логічно побудовану схему технологічних процесів. У часи УНР та Директорії УНР було вироблено певні вимоги щодо оформлення розпорядчих документів та проектів нормативно-правових актів³⁸. Водночас можна відзначити, що впро-

довж 1917–1919 рр. в Україні в роботі служб діловодства установ в цілому використовувалися дореволюційні уніфіковані форми службових документів.

Сьомий період (1920-і–1940-і рр.)

Оскільки стан організації діловодства в радянській Україні у цей період мало відрізнявся від загальносоюзного, то і загальні вимоги до організації підготовки службових документів були ті ж. Зокрема, вимоги до цієї організації визначали союзні нормативні документи. Чи не єдиним винятком тут було вирішення питання мови документів, яка з 1925 р. стала українською. Втім, це було не лише наслідком проведення кампанії “українізації”, а й певної національної політики центру. Однак, з початку 1930-х рр. через відомі причини діловою мовою знову стала російська, хоча, слід зауважити, що українська ще залишалася мовою деяких офіційних документів та встановлювалася їхня двомовність³⁹.

З іншого боку, уніфікація та стандартизація службових документів стала об’єктом комплексних наукових досліджень у межах опрацювання загальних проблем управління народним господарством. Вони безпосередньо були пов’язані з рухом за наукову організацію праці (НОП) в управлінні, який поставив на перший план питання раціоналізації роботи з документами, зокрема їх уніфікацію і стандартизацію. Найбільш уживаними термінами в цей період були: “раціоналізація документів”, “вироблення єдиних вимог і форм документів”, “спрощення роботи з документами”⁴⁰. Практична діяльність з уніфікації документів у відомствах, яка розпочалася в першій половині 1920-х рр., здійснювалася за різними напрямками: розроблення уніфікованих форм і бланків документів, упорядкування форматів паперу, трафаретизація текстів документів тощо. У цей період часу в УСРР-УРСР помітною була активізація поширення наукових та практичних знань з діловодства, про що свідчить інтенсивне видання посібників з цієї сфери практичної діяльності. Особливо слід відзначити посібники О. Бузинного⁴¹ (виданий українською мовою) та В. Мейльмана⁴², що містили багато уніфікованих форм та зразків оформлення документів.

Рух з НОП сприяв виробленню єдиних правил оформлення документів. Ці питання досліджували в Інституті техніки управління (м. Москва) та Інституті раціоналізації управління (м. Харків). Зокрема, Інститут раціоналізації управління у Харкові звертав увагу на стандартизацію форматів паперу, ним планувалося вивчення стандартизації, типізації документів, розроблення єдиних правил діловодства, стандартизації окремих видів документів (рахунок-фактура, накладна, документи внутрішнього обліку матеріалів)⁴³.

Наприкінці 1920-х та на початку 1930-х років було зроблено спробу стандартизації окремих видів службових документів, зокрема, були

впроваджені загальносоюзні галузеві стандарти “Бланки документов”, “Письма деловые”, “Протокол заседания”, “Командировочное удостоверение” та інші⁴⁴. Вони мали стати першою апробаційною ланкою на шляху до затвердження подібних державних стандартів. Увага зосереджувалася на проблемах мови ділових документів, удосконалювалися трафаретні та табличні форми уніфікації текстів, а також була здійснена трафаретизація наказу, протоколу, інструкції, акта, листа. Але у зв’язку із закриттям наукових інститутів цей напрям роботи було припинено.

Вивчення науковцями переважно економічних проблем організації діловодства, зокрема уніфікації документації, фактично виключило розгляд цих проблем у зв’язку з архівною справою. Втім, архівісти чудово розуміли важливість саме такого розгляду. Зокрема, на зв’язок діловодства й архівної справи постійно звертали увагу відомі українські архівознавці, зокрема, В. Веретенников⁴⁵. У 1920–1930-ті рр. було видано декілька директивних постанов українських керівних органів влади, спрямованих на покращання організації архівної справи та діловодства у республіці. Зокрема, на необхідність поліпшення процесів створення документів у діловодстві вказувалося у постанові Президії ЦВК УСРР від 15 вересня 1935 р. “Про стан документації та діловодства в Радах і виконкомах Донецької і Вінницької областей”⁴⁶.

Наприкінці 1930-х років в осередках архівістів остаточно формується думка про необхідність опікування діловодством, його нормативним забезпеченням із боку архівів.

З питань організації діловодства й, зокрема, уніфікації службових документів, воєнних часів 1941–1945 рр., ґрунтовні узагальнюючі дослідження фактично відсутні, хоча мають місце поодинокі публікації⁴⁷.

Восьмий період (1950-і–1980-і рр.)

З 1950-х років робота з уніфікації службових документів у СРСР поступово відновлюється, зокрема, побачили світ довідкові посібники з діловодства. Після організації у 1966 р. Всесоюзного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (ВНДІДАС) розпочався новий етап в історії уніфікації. У зв’язку з розробленням та впровадженням Єдиної державної системи діловодства (ЄДСД) з 1960-х рр. уніфікація та стандартизація документів стала одним із напрямів її реалізації. Водночас тривала робота зі створення уніфікованих форм документів (УФД) та уніфікованих систем документації (УСД). У 1970-х роках було видано державні стандарти (ГОСТи): “Унифицированные системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Формуляр-образец”, “Унифицированные системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов”, “Унифицированные системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Основные положения”. Видана у 1974 р. “Единая государственная

система делопроизводства” містила розділ “Подготовка служебных документов”, до складу якого входив параграф “Унификация документов”.

У 1980-і роки було видано ГОСТи “Унифицированные системы документации. Термины и определения”, “Унифицированные системы документации, используемые в АСУ” та переглянуто названі стандарти 1970-х років. Зокрема, з організаційно-розпорядчої документації набув чинності ГОСТ 6.38-90 “Унифицированные системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов” (1990 р.), було опубліковано збірник форм “Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Унифицированные формы, инструктивные и методические материалы по их применению” (ВНДІДАС, 1980 р.). У СРСР до 1991 р. склалися і функціонували 16 міжгалузевих уніфікованих систем документації загальносоюзного значення, були чинними 27 державних стандартів на УСД та 26 загальносоюзних класифікаторів техніко-економічної інформації. Всього було уніфіковано понад 4,5 тис. форм документів. У 1982 р. ВНДІДАС опублікував методичні рекомендації “Унификация текстов управленческих документов”, а 1991 р. на заміну ЄДСД ця інституція видала розробку “Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения”, яка містила положення про уніфікацію і стандартизацію управлінських документів.

В Україні в 1960–1980-х роках уніфікацією службових документів переважно займалися обласні архіви, які видавали методичні рекомендації щодо впровадження державних стандартів СРСР з уніфікації, зокрема на організаційно-розпорядчу документацію, примірні інструкції з діловодства в різних сферах соціальної діяльності. Певні аспекти уніфікації організаційно-розпорядчих документів були вже закладені в інструкціях з діловодства у виконкомів районних Рад депутатів трудящих УРСР (1950 р.) та у виконкомів сільських, селищних Рад депутатів трудящих УРСР (1971 р.). Архівні установи республіки повинні були контролювати стан організації діловодства у межах своїх повноважень, особливо після передавання їх у 1960 р. із системи МВС у підпорядкованість Архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Після підготовки проекту ЄДСД у 1970 р. його було спрямовано у республіки для надання зауважень і пропозицій. Зокрема, такі пропозиції надійшли від Архівного управління УРСР, Президії АН УРСР, Міністерства охорони здоров’я УРСР, Міністерства фінансів УРСР та ін⁴⁸. З виданням ЄДСД в Українській РСР розгорнулася активна організаторська робота щодо її впровадження в практику роботи міністерств і відомств республіки. Зокрема, урядом республіки було видано нормативно-правовий акт про впровадження державних стандартів на ор-

ганізаційно-розпорядчу документацію та затверджено “Примірну інструкцію по діловодству в міністерствах і відомствах Української РСР та виконавчих комітетах місцевих Рад депутатів трудящих” (1975 р.). Питання впровадження ЄДСД у республіці активно обговорювалися на сторінках журналу “Архіви України”. Всього ж за період з 1958 р. по 1991 р. на сторінках цього часопису питанням уніфікації та стандартизації документів і практиці оформлення різних видів документів було присвячено 28 статей⁴⁹. Окремими публікаціями виходили альбоми уніфікованих форм документів, зокрема, у 1983 р. був виданий альбом уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів Міністерства місцевої промисловості УРСР. Видавалися також практичні посібники з діловодства та секретарської справи. Особливо слід відзначити популярний посібник О. Фельзера і М. Місермана “Делороизводство”, що витримав три видання (Київ; 1977, 1987, 1988 роки). У 1960-і роки було зроблено спробу розробити певні наукові підходи до уніфікації службових документів (зокрема, з метою скорочення кількості видів та типізації облікової й звітної документації) Українською філією науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві, а також цією філією розроблено відомчі класифікатори питань діяльності декількох галузей промисловості⁵⁰.

Консультаційну і методичну роботу щодо застосування уніфікованих підходів до створення службових документів здійснював з 1985 р. Республіканський організаційно-методичний кабінет з діловодства (створений Головархівом України та Центральним державним архівом Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР). На базі кабінету Головархів УРСР проводив наради і семінари працівників служб діловодства і відомчих архівів установ, заняття Республіканських курсів підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів народного господарства, зокрема присвячені уніфікації службової документації.

Дев'ятий період (1990-і–2010-і рр.)

Серед перших у незалежній Україні нормативно-правових актів, що враховували вимоги до уніфікації службових документів, фахівцями відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Головархіву України була розроблена “Примірна інструкція з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 1997 р. № 1153). Іншим таким актом, спрямованим на уніфікацію службових документів, став підготовлений цим розробником “Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів”

(затверджений 20 червня 1998 р. наказом Головархіву України № 41, зареєстрований Міністерством юстиції України 17 вересня 1998 р.).

Першим нормативним документом зі стандартизації документації в Україні був ДСТУ (1995 р.), що визначав побудову формуляра-зразка документів сфери зовнішньої торгівлі (ДСТУ 3239–95 “Документація у сфері зовнішньої торгівлі. Формуляр-зразок”). Потреба здійснення товарообігу із закордоном потребувала гармонізації документації із міжнародними стандартами на документацію у цій сфері і в даному випадку з ISO 8439:1990 “Documentation in the sphere of foreign trade. Layout key”.

У 1997 р. Держстандартом України на заміну “Общесоюзного класифікатора управленческой документации” (ОКУД) було опубліковано “Державний класифікатор управлінської документації” (ДК 010–96). У подальшому було прийнято два стандарти, розроблені Державним науково-дослідним інститутом інформатизації і моделювання економіки, що визначили загальні засади розроблення УФД і створення УСД – ДСТУ 3843–99 “Державна уніфікована система документації. Основні положення” та ДСТУ 3844–99 “Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови”.

На заміну радянського стандарту на організаційно-розпорядчу документацію (ГОСТ 6.38–90) у 2003 році Держспоживстандарт України видав підготовлений УНДІАСД ДСТУ 4163–2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів”. У 2004 р. УНДІАСД опублікував методичні рекомендації щодо застосування цього стандарту, а в 2006 р. – “Збірник уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів”⁵¹.

З 2007 р. по 2010 р. Держкомархів разом із УНДІАСД здійснював перегляд “Переліку типових документів...” і його оновлена редакція була затверджена наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2012 р. № 578/5 з назвою “Перелік типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів”. Потребували перегляду й інші керівні документи з уніфікації. Держкомархівом України на заміну “Примірної інструкції з діловодства...” було розроблено “Типову інструкцію з діловодства в центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1242).

УНДІАСД упродовж 2010–2011 рр. було розроблено концепцію перероблення структури та змісту Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД). У подальшому цим інститутом було під-

готовлено нову редакцію змісту класу 02 “Організаційно-розпорядча документація” ДКУД, затверджену Міністерством економіки і торгівлі України наказом № 885 від 28.06.2014 р. Нині в УНДІАСД розробляються зміни змісту інших класів цього класифікатора. Також тут було опрацьовано тему “Уніфікація галузевої документації в сучасній Україні”, основні результати якої було опубліковано в журналі “Архіви України”⁵².

Нині в Україні через рекомендаційний характер державних стандартів стандартизацію як засіб уніфікації для більшості міжгалузевих (управлінських) та галузевих систем документації (їх підкласів, окремих груп) не застосовують. Зазначені уніфіковані форми документів та методики їх застосування реєструють як нормативно-правові акти і публікують в “Офіційному віснику України”.

¹ Див., наприклад: *Палеха Ю. І, Леміш Н. О.* Історія діловодства (документознавчий аспект): навч. посібник. – К.: Ліра-К, 2011. – С. 84–123.

² *Загорецька О.* До питання щодо періодизації історії діловодства в Україні // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.* – 2006. – Вип. 8. – С. 97–118.

³ Див., наприклад: *Васютинская О. В.* Возникновение организационных документов // *Делопроизводство.* – 2005. – № 4. – С. 99–104.

⁴ *Пуцко В. Г.* Вислая печать Владимира Мономаха // *Нумизматика и сфрагистика.* – К.: Наук. думка, 1974. – Вып. 5. – С. 99.

⁵ *Гавриленко В. О.* Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 93.

⁶ *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 33–34.

⁷ *Бутич І. Л.* Архіви Київської Русі та Галицько-Волинської держави // *Нариси з історії архівної справи в Україні / Держкомархів України, УНДІАСД.* – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – С. 42.

⁸ Там само. – С. 44.

⁹ *Гавриленко В. О.* Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – С. 141.

¹⁰ *Купчинський О.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.* – Львів, 1996. – Т. 231 (ССХХІ): *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* – С. 44–108.

¹¹ *Купчинський О. А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.10 / НАН України, НБУ імені В. І. Вернадського. – К., 2006. – С. 10–11.

¹² *Купчинський О. А.* До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя // *Архіви України.* – 1974. – № 6. – С. 12–20.

¹³ *Грамоти XIV ст. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-показч. М. М. Пешак; відп. ред. В. М. Русанівський.* – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с. – (Пам’ятки української мови).

¹⁴ *Дашкевич Я. Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст.: проблематика, стан і методика дослідження // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – С. 132.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Страшко В.* Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI–XVII століть / Держкомархів України; ЦДІА України, м. Київ. – К., 2002. – С. 30–63.

¹⁷ Див., наприклад: Нариси з історії архівної справи в Україні: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів вищих навч. закл. / Держкомархів України, УНДІАСД; за заг. ред. І. Б. Матяш, К. І. Климова. – К: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – С. 51–84; *Захарчишина П.* Писарі й архівісти земських та городських канцелярій на західноукраїнських землях в XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – № 1. – С. 15–26; *Златогорський О., Величко Ю.* Секретарська справа України: передмова до публікації “Старинного малорусского письмовника” // Наукові записки з проблем волинезнавства: зб. наук. ст. та матеріалів, присвяч. 45-річчю від дня народження С. Д. Панишка / упоряд. О. Златогорський. – Луцьк, 2009. – Вип. 1. – С. 229–230.

¹⁸ Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. Вип. III: Кн. № 23–35 (1616–1625 рр.) / Архів. упр. при Раді міністрів УРСР, Центр. держ. істор. архів УРСР у м. Києві; упоряд.: Л. А. Проценко, З. С. Хомутецька, В. Д. Чунгулова; відп. ред. І. Л. Бутич. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 7–8.

¹⁹ *Загорецька О.* До питання щодо періодизації історії діловодства в Україні. – С. 104.

²⁰ *Леміш Н.* Старовинний малоросійський письмовник як історична пам’ятка та джерело документознавчих студій // Пам’ятки. – 2010. – Т. 11. – С. 150–155.

²¹ *Кулешов С., Загорецька О.* Діловодство // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2008. – С. 369.

²² Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776 / ГАУ при КМ України, ЦДІА України, м. Київ, Ін-т укр. археографії АН України; упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 19.

²³ Там само.

²⁴ *Кулешов С., Загорецька О.* Діловодство. – С. 369.

²⁵ *Сокова А. Н.* Принцип историзма в документоведении // Совет. архивы. – 1981. – № 4. – С. 28.

²⁶ *Бездрабко В. В.* Управлінське документознавство: навч. посіб. – К., 2006. – С. 94.

²⁷ *Леміш Н. О.* Організація діловодства в органах державної влади Чернігівської губернії (1802–1856 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.02 / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2009. – С. 12.

²⁸ *Леміш Н. О.* Організація діловодства в адміністративних установах Лівобережної України першої половини XIX ст.: монографія. – К.: ДІА, 2013. – С. 148.

²⁹ *Гаращук Т. С.* Організація діловодства в дворянських депутатських зібраннях на території України (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.02 / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2012. – С. 15–16.

³⁰ Там само. – С. 10.

³¹ *Кондратюк Ю. С.* Православні інституції та духовенство як суб’єкти формування церковнопарафіального діловодства Волинської єпархії наприкін-

ці XVIII – на початку XX століть: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Нац. ун-т “Острозька академія”. – Острог, 2008. – С. 12.

³² Там само. – С. 11.

³³ Там само.

³⁴ *Леміш Н. О.* Організація діловодства в адміністративних установах Лівобережної України першої половини XIX ст. – С. 10–12.

³⁵ *Леміш Н.* “Канцелярський самоучитель” Федора Русанова: до джерел становлення документознавства // Студії з архів. справи та документознавства. – 2013. – Т. 21. – С. 138.

³⁶ *Шандра В. С.* Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2002. – С. 33.

³⁷ *Загорецька О.* Організація діловодних служб Державного Сенату Української Держави // Студії з арх. справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 113–115.

³⁸ *Палеха Ю. І, Леміш Н. О.* Історія діловодства (документознавчий аспект). – С. 244–252.

³⁹ *Кулешов С., Загорецька О.* Діловодство. – С. 370.

⁴⁰ *Янковая В. Ф.* Оптимизация текстов управленческих документов в историческом аспекте // Документирование управленческой деятельности: сб. науч. тр. – М.: ВНИИДАД, 1986. – С. 35.

⁴¹ *Бузинний О.* Практичний підручник діловодства українською мовою. – Полтава: Держвидав України, 1924. – 84 с.

⁴² *Мейльман В. И.* Организованная канцелярия: практическое руководство организации делопроизводства на научных основах (с 43-мя формами и рисунками). – К.: Т-во “Друкарь”, 1924. – 104 с., [8] с. прил.

⁴³ *Кулешов С.* З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках // Студії з арх. справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 166; *Сальнікова Н. В.* Нормативне та науково-методичне забезпечення діловодства в Україні у 1920–1930-х роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Держ. архів. служба України, УНДІАСД. – К., 2012. – С. 15.

⁴⁴ *Сокова А. Н.* Из истории стандартизации управленческих документов в СССР (стандарты 1920-х – 1930-х годов) // Совет. архивы. – 1971. – № 5. – С. 45.

⁴⁵ *Кулешов С., Загорецька О.* Діловодство. – С. 371.

⁴⁶ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 113.

⁴⁷ Див., наприклад: *Отамась І.* Сфрагістика у діловодстві черкаського регіону України під час німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. // Пам’ятки. – 2013. – Т. 14. – С. 195–201.

⁴⁸ *Бездрабко В.* “Великі реформи” діловодства й архівної справи та розвиток вітчизняного документознавства (1960–1980-і роки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Чис. 19. – С. 33.

⁴⁹ *Кулешов С., Загорецька О.* З історії документознавства в Україні // Студії з арх. справи та документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 77.

⁵⁰ *Горєва В. В.* Дослідницька діяльність Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві: авто-

реф. дис. ... канд. іст. наук / Держ. архів. служба України, УНДІАСД. – К., 2012. – С. 9–10.

⁵¹ Кулешов С. Г. Загальне документознавство: навч. посібник / Держ. архів. служба України, УНДІАСД. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2012. – С. 84–85.

⁵² Кулешов С. Г., Бойко В. Ф. Основні результати дослідження уніфікації галузевої документації в Україні // Архіви України. – 2013. – № 6. – С. 71–85.

Предложена периодизация истории унификации официальных документов в Украине. Очерчены хронологические рамки, выделены и охарактеризованы девять этапов унификации официальных, в частности служебных документов.

Ключевые слова: периодизация; унификация документов; официальный документ; служебный документ; формуляр документа; Украина.

There is presented a periodization of the history of unification of the official documents in Ukraine. Also are outlined chronological limits and singled out and characterized nine stages of unification of authoritative, namely official documents.

Key words: the periodization; the standardization of documents; the official document; the record; the document form; Ukraine.

УДК 930.253(084.122)

Л. Г. КАСЯН*

КІНООБРАЗ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО В КОНТЕКСТІ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК

Проаналізовано документальний масив ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, присвячений М. Т. Рильському, як засіб закріплення образу митця у колективній пам'яті українського суспільства. Окреслено форми комеморації поета, зафіксовані в аудіовізуальних документах.

Ключові слова: М. Т. Рильський; місце пам'яті; колективна пам'ять; комеморація, комеморативні практики, аудіовізуальні документи.

19 березня 2015 р. виповнюється сто двадцять років від дня народження Максима Тадейовича Рильського. Ювілейні дати стають чинником актуалізації пам'яті про визначні постаті чи події, активізують комеморативну діяльність у науковому й культурному середовищі. Французький учений, дослідник історичної пам'яті П'єр Нора зауважує, що зараз ми живемо в “еру комеморації”, коли практично кожна спільнота вважає за необхідне шукати своє коріння, підтверджуючи й посилюючи свою самоідентифікацію¹.

Деякі дослідники² розглядають комеморацію як свідомий соціальний акт передачі морально, естетично, світоглядно або технологічно значимої інформації (чи її актуалізацію) шляхом увічнення певних подій та осіб, тобто введення образів минулого в пласт сучасної культури.

Під комеморативними практиками розуміється “особливий вид соціокультурної діяльності, в основі якої лежить акт увічнення як спроба збереження образу себе, своїх ближніх, своєї культури в теперішньому і в майбутньому”⁴. Комеморативні практики – стійкі способи репрезентації історичного минулого, що покликані підкреслити значимість минулого для сучасного стану того чи іншого суспільства і виступають одним з найбільш розповсюджених засобів конструювання соціальної пам'яті.

О. В. Святославський наголошує, що “поняття меморіальної культури безпосередньо пов'язане з історичною комунікацією, поняттями культурного досвіду і культурної спадщини. Досліджуючи процеси свідомого увіковічнення, ми отримуємо інформацію про те, яким бачиться

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Українські письменники: В. Сосюра,
М. Рильський (другий зліва),
А. Безименський на відбудові вулиці
Хрещатик. м. Київ, 1944 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-11630.

минуле, теперішнє і майбутнє культури, що ініціює той чи інший акт комеморації”⁴.

П. Нора розглядає сучасну меморіальну культуру як сукупність місць пам’яті, в яких сконцентрована комеморація. На думку вченого, колективна пам’ять будь-якої соціальної групи концентрується в певних місцях – місцях пам’яті (фр. *lieu de mémoire*) (інколи у перекладах цей термін позначають як “простір пам’яті” або “мнемонічні місця” – Л. К.). Поняття “місце пам’яті” вживається П. Нора на позначення символічних об’єктів, з якими певна група людей пов’язує свої спогади та цінності й де “пам’ять кристалізується і знаходить свій притулок”⁵. Місця пам’яті співіснують у трьох смислових вимірах – матеріальному, символістському й функціональному, тому охоплюють найрізноманітніші культурно-історичні явища й феномени. Ними можуть бути географічні та архітектурні об’єкти, будівлі, предмети, літературні твори, книги, рукописи, кінофільми, пісні, історичні події, окремі люди (“фігури пам’яті”) й цілі покоління, які “так само як і мармуровий меморіал здатні зберігати пам’ять”⁶ тощо. Існує певна “ієрархія” місць пам’яті, серед них виділяють публічні й приватні, чисті й змішані, природні й штучні, загальнонаціональні й місцеві, світові й локальні.

Для української культурної пам’яті Максим Рильський є значним і важливим меморіальним символом, постаттю з колосальним творчим, науковим і моральним авторитетом, “одним з найбільших українських поетів ХХ століття, діячем культури франківського формату”⁷. Побувають різноманітні засоби закріплення образу митця, відображення його біографії, творчої та громадської діяльності, збереження творчої спадщини поета та увічнення пам’яті про нього як традиційні (видання художніх творів та наукових праць М. Рильського, історіографічний

минуле, теперішнє і майбутнє культури, що ініціює той чи інший акт комеморації”⁴.

Українські та французькі письменники: (зліва направо) А. Малишко, Л. Арагон,
Е. Триоле, М. Рильський, В. Перегуда
м. Київ, 6 серпня 1947 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-31168.

та літературознавчий науковий наратив, праці меморіального характеру (мемуари та науково-популярні видання), меморіальні заклади, пов'язані з особистістю поета, архітектурні об'єкти, его-документи, фото- та кінодокументи), так і новітні, зокрема, електронні ресурси (Інтернет-сайти та окремі розділи на Інтернет-порталах).

Ефективною формою комеморації постаті М. Рильського є аудіовізуальні документи. Масив кінодокументів з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, що стосуються життя та творчості М. Т. Рильського (понад 126 од. обл., з часовим окресленням 1943–1993 рр.), може бути розглянуто як своєрідне поле існування місць пам'яті, що репрезентують образ митця й зберігають та передають різноманітну акумульовану інформацію про нього.

Мета нашого дослідження – по-перше, проаналізувати інформаційне наповнення аудіовізуальних документів як одного із джерел формування соціальних (масових) уявлень про М. Т. Рильського та як засобу закріплення образу митця у колективній пам'яті українського суспільства; по-друге, з'ясувати, які форми увічнення М. Т. Рильського зафіксовано в кінодокументах ХХ століття, що сприятиме реконструкції процесу комеморації митця.

Документальну кінопродукцію минулого століття, виходячи зі способу організації екранного матеріалу в поєднанні з його змістовою характеристикою, прийнято⁸ ділити на дві категорії: інформацій-

но-описову (екранна кіноперіодика: кіножурнали, окремі кіносюжети для оперативного інформування глядачів; інформаційні хронікально-документальні фільми (переважно про події сьогодення)) й проблемно-образну (кінотелепубліцистику: фільми-біографії, розгорнуті багатопланові оповіді, фільми-портрети, фільми-монологи та ін.). Часто кінодокументи першої групи згодом стають елементом, “будівельним матеріалом” для другої.

Починаючи з 20–30-х років ХХ ст., на формування суспільної свідомості збільшується вплив кіно. Кіно стає інструментом формування масових соціальних образів і водночас засобом репрезентації цих образів. Уже сам вибір об’єкта і предмета кінодокументування свідчив про його суспільну значущість. Особлива роль у цьому процесі належала інформаційно-описовій, екранній кіноперіодиці, яка здебільшого відходила від суто інформаційних завдань, пропонуючи свою інтерпретацію дійсності. Акцент із самого факту поступово зміщувався на його трактування, більше уваги приділялося деталям й емоційному забарвленню. На конструювання кінообразу (фокус зйомки (в хроніці), специфіка монтажу, міжкадровий простір, текстове наповнення, закадровий дикторський текст, музичне оформлення) впливало “соціальне офіційне замовлення”, тяжіла певна заданість. В силу цих обставин й виходячи з жанрової природи інформаційно-описової кінодокументалістики, в екранному матеріалі прокреслювалися “опорні точки”, які ставали своєрідним каркасом соціальних (масових) уявлень. Те чи інше явище, подія чи особа поставали в певному ракурсі, мали свій образ, закріплювалися у суспільній свідомості в певному соціальному “іміджі”. Кінодокументи минулого є вдячним матеріалом для дослідження функціонування й тиражування суспільних іміджів, тих чи інших соціальних уявлень у певні історичні періоди.

На екрані української офіційної кінодокументалістики М. Т. Рильський уперше з’являється 1943 року в сюжеті “Видатні діячі України” з кіножурналу “За Радянську Україну” № 4 (од. обл. 28). Поета зафіксовано за творчою працею та на виступі перед військовими. У кіноперіодиці 1943–1945 рр. функціонує образ М. Т. Рильського як поета, патріота, представника української творчої й наукової інтелігенції, яка протистоїть фашизму, активно долучається до відбудови культурного життя на визволеній батьківщині. Показовими в цьому плані є сюжет зі збірника кіносюжетів за серпень 1943 р. Центральної студії кінохроніки, присвячений визволенню Харкова від нацистів, М. Рильський бере участь у загальноміському мітингу; сюжет “Народна святиня” (кіножурнал “Радянська Україна”, № 20, липень 1944 р., од. обл. 167) – поет виступає на пленумі Спілки радянських письменників України в Канєві, на Тарасовій горі; спецвипуск “Свято української науки” кіножурналу “Радянська Україна”, № 34-35, 1944 р., од. обл. 179), присвячений

25-річчю Академії наук УРСР – митець разом з науковцями Інституту фольклору записує думу у виконанні бандуриста Перепелюка (з 1942 р. академік Рильський очолює цю наукову установу); сюжети “В західних областях України” (кіножурнал “Радянська Україна”, № 6, лютий 1945 р., од. обл. 205), “Весна у Львові” (кіножурнал “Радянська Україна”, № 20, квітень 1945 р., од. обл. 224) – показано поета на вулицях Львова, зафіксовано виступ М. Т. Рильського на зустрічі письменників з педагогічними працівниками західних областей України.

Постать М. Т. Рильського в радянській кіноперіодиці як засобові інформації й пропаганди – не випадкова, не лише з погляду соціально схвалюваних ролей, а й через вагомий творчий і науковий авторитет митця в українському суспільстві з одного боку і прагненням влади продемонструвати суспільно-політичну заангажованість талановитого, авторитетного митця, його підпорядкованість політичній системі.

У кіноперіодиці (кіножурналах “Радянська Україна”, “Україна сьогодні”, окремих кіносюжетах) кінця 1945–1964 рр. розширюється діапазон транслявання суспільних іпостасей М. Т. Рильського. Поряд із образом Рильського-поета, який на екрані поступово набуває відтінку “ідеологічно витриманого митця” (сюжети про створення Рильським творів до ювілею Й. Сталіна (од. обл. 764), сюжети-виступи з віршами про керівну роль партії, ідеалізовану радянську дійсність тощо), “офіційно визначеного радянського класика” (сюжети, в яких зафіксовано виступи митця на з’їздах та пленумах Спілки письменників України; урочистостях з нагоди ювілейних дат колег-письменників та інших відомих діячів культури (О. Довженка, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосяри, А. Малишка, П. Воронька, Ю. Смолича, Л. Ревуцького, Г. Юри, А. Бучми, Н. Рахліна, Н. Ужвій та ін.); зустрічі з молоддю, представниками різних трудових колективів, наприклад, робітниками Київського заводу “Точелектроприлад”, шахтарями Донбасу, трудівниками села Кізілів Новомилятинський району Львівської області (од. обл. 614, 620, 701, 770, 790, 739, 1055, 1079, 1230, 1321, 1985, 2136, 2264, 2282, 3429, 3455), продовжує репрезентуватися образ Рильського-науковця, директора Інституту народної творчості і мистецтв АН УРСР (згодом Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР), культурного діяча, перекладача, славіста. У численних кіносюжетах представлено участь М. Т. Рильського в роботі АН УРСР, заходах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, засіданнях головної редакції Української радянської енциклопедії, Шевченківського комітету, виступи з доповідями про творчість класиків української та світової літератури (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Кропивницького, О. Пушкіна, А. Міцкевича, Ю. Словацького, Б. Немцовой, Д. Гурамішвілі, М. Сеспеля та ін.) (од. обл. 1143, 1162, 1169, 1172, 1321, 1578, 1779, 1838, 5702, 2017, 2134, 2313, 2424, 2454,

М. Т. Рильський виступає на урочистому мітингу, присвяченому 150-річчю з дня народження О. С. Пушкіна, в селі Кам'янка Кіровоградської області (зараз місто Кам'янка Черкаської області). с. Кам'янка, 28 травня 1949 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-86068.

2502, 2507, 2677, 2687, 3977, 3440). Використовується й образ Рильського-громадського діяча. Так у листопадовому (№61) 1945 р. та січневному (№1) 1946 р. випусках “Радянської України” (од. обл. 259, 267) показано поета під час засідань Центральної виборчої комісії у виборах до Ради Національностей Верховної Ради СРСР, різноманітних заходах “на захист миру” (“Радянська Україна”, № 24, 1949, од. обл. 616 та “Радянська Україна”, № 39, 1950, од. обл. 720), зафіксована участь поета у роботі XXII з’їзду Компартії України, XXII з’їзду КПРС (од. обл. 2345, 2351, 3459, 3970). Презентацією офіційної державно-громадської оцінки діяльності М. Т. Рильського стали сюжети про проведення заходів з нагоди відзначення шістдесятиріччя та шістдесятип’ятиріччя від дня народження поета та п’ятдесятиріччя його творчої діяльності (од. обл. 1127, 2095, 3665).

В інформаційних хронікально-документальних фільмах цього періоду “Україна відроджується” (1946, “Укркінохроніка”, од. обл. 531); “Київ” (1950, “Київучфільм”, од. обл. 2877); “Живи, Україно” (1957, “Укркінохроніка”, од. обл. 1861), присвячених відбудові народного господарства, соціально-економічному, культурному і науковому розвитку України, автори вдаються до вже традиційних образів М. Т. Рильського, використовують його суспільний імідж для характеристики соціально-економічного й культурного життя країни.

Не дивлячись на чітку визначеність образу М. Т. Рильського в хронікально-документальних фільмах та сюжетах кіноперіодики, ці аудіовізуальні документи зберігають важливу інформацію про діяльність поета (особлива джерелознавча цінність документальної зйомки полягає в синхронізації факту і його фіксації на плівці), несуть приховану й оприявлену характеристику епохи й особи в суспільному контексті, в комплексі з іншими документальними свідченнями (наприклад, спогади І. М. Дзюби⁹ про виступ М. Рильського в м. Сталіно на виїзному V пленумі Правління Спілки письменників України і сюжет про цю подію в кіножурналі “Радянська Україна” за січень 1951, (од. обл. 770)) сприяють глибшому, різнобічному висвітленню того чи іншого історичного факту, врешті-решт лише кінодокументи зберігають для наступних поколінь динамічний, візуальний образ митця.

Окрему групу становлять кінодокументи, що показують форми увічнення М. Т. Рильського. Вони відбивають загальноприйняті практики комеморації радянського періоду. Процес меморіальної рефлексії почався відразу після смерті письменника. На хронікальних кінокадрах (сюжети “Пам’яті великого співця”, “Похорон поета-академіка М. Т. Рильського” (од. обл. 2979, 4088)) зафіксована похоронна церемонія з усіма деталями траурного ритуалу. У сімнадцяти кінодокументах відбито різноманітні комеморативні акції, що проводилися в рамках ювілейного наративу (до сімдесятиріччя, сімдесятип’ятиріччя, дев’яностаріччя митця тощо). Тематично кіносюжети відбивають такі події:

- наукові конференції та сесії АН УРСР, ювілейні літературні вечори;
- урочисте відкриття меморіальної дошки, пам’ятника на могилі поета;
- створення та діяльність меморіального будинку-музею М. Рильського в Голосієві в різні роки;
- проведення літературно-мистецьких свят, присвячених М. Рильському: “Романівська весна” на батьківщині поета в селі Романівка Попільнянського району Житомирської області та “Голосіївська осінь” в Київському літературно-меморіальному музеї М. Т. Рильського.

Формою комеморації, своєрідним місцем пам’яті стали документальні фільми, присвячені М. Т. Рильському: “Наш Рильський” (1967, “Київнаукфільм”, режисер Л. М. Кордюм-Островська, од. обл. 4749), “Добра і правди син” (1968, “Укркінохроніка”, режисер М. Я. Мельников, од. обл. 4429), “Обличчям до зорі” (1975, “Укркінохроніка”, режисер О. Якимчук, од. обл. 6103), “Голосіївська осінь Максима Рильського” (1985, “Укркінохроніка”, режисер М. Я. Лінійчук, од. обл. 10132). Зазначені кінодокументи є фільмами-портретами. Попри змістовно-ху-

Поет Максим Рильський на прогулянці.
м. Київ, 50-і рр. ХХ ст.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-142458.

дожню своєрідність, авторську інтенцію до створення якомога об'ємнішого портрета головного героя (“Добра і правди син”, “Голосіївська осінь Максима Рильського”) чи фокусування уваги на окремих аспектах життя та діяльності митця (“Обличчям до зорі” – суспільно громадська діяльність), у всіх фільмах можна виділити спільні інформаційні домінанти, що присутні у кінообразі М. Т. Рильського й закріплюються у суспільній свідомості. Насамперед, це біографічні відомості (родинне оточення, умови творчого становлення), творча й наукова діяльність (поетична, перекладацька, літературознавча), роль Рильського в розвитку української культури, дружба й співпраця з іншими

відомими постатями (І. Козловським, П. Бровкою, Л. Ревуцьким), особистісна характеристика людини й митця (доброта, толерантність, людяність, висока культура й інтелектуалізм, любов до природи, народної пісні, гостре відчуття краси та ін.).

Засобами створення кінопортрета стають хронікальні кадри, що зафіксували М. Т. Рильського в різних ситуаціях, виступи письменника, аудіозаписи митця з розповіддю про свою юність, родину, авторське читання поезій, особисті, родинні, офіційні фотодокументи, спогади про письменника друзів, колег-письменників (І. Козловського, А. Малишка, П. Воронька, Д. Павличка, М. Вінграновського, М. Нагнибіди, Ю. Смолича, М. Стельмаха, М. Тарновського, Я. Івашкевича), земляків, жителів села Романівка. Активно використовується невербальна інформація (пейзаж місць, пов'язаних з життям поета, інтер'єр помешкання, робочого кабінету, окремі аксесуари (письмове приладдя, мисливське спорядження), музичне оформлення.

У вищезазначених документально-публіцистичних фільмах суспільні іпостасі М. Т. Рильського, окреслені в кіноперіодиці, переважно синтезуються. У фільмах після 1987 року з'являються ще дві грані образу М. Т. Рильського: жертви тоталітарної системи (оприлюднюються свідчення очевидців, документи про численні переслідування поета й ад-

М. Т. Рильський біля свого будинку в Голосієво. м. Київ, 4 жовтня 1958 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-85473.

міністративний пресинг) й представника старшого покоління письменників, які духовно підтримали українське літературне шістдесятництво (стрічки “И голос наш услышит мир”, (1989, од. обл. 10944), “Микола Вінграновський” (1993, од. обл. 11724).

Аудіовізуальні документи мають специфічну систему передачі соціальної інформації, унікальні можливості образного відображення дійсності й значно збагачують арсенал засобів пізнання минулого. Кінодокументи дозволяють увічнити в матеріальній формі динамічні візуальні образи людей і подій. Як свідчить проаналізований матеріал, кінодокументи, що зафіксували образ Максима Рильського, стають надійним бар’єром забуттю. Вони не лише фіксують меморіальні практики, а й стають підґрунтям нових форм комеморації, властивих сучасній епосі. Реконструкція життя й діяльності відомих вітчизняних діячів є одним із важливих засобів, що сприяють збереженню національної ідентичності.

¹ *Нора Пьер*. Всемирное торжество памяти / Пьер Нора // Неприкосновенный запас. – 2005, № 2–3 (40–41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> – Назва з екрана.

² *Піскун В. М.* Исторична пам’ять і комеморація як спосіб об’єднання спільноти: українські реалії в минулому і сьогодні / В. М. Піскун // Національна та історична пам’ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 101–115. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2011_1_9.pdf – Назва з екрана; *Щербакова И.* Над

картой памяти / И. Щербакова // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41) // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/> – Назва з екрана; *Беседина Е., Буркова Т.* Реализация коммеморативной и информационно-коммуникативной функций мемориальных досок в начале XXI века/ Елена Беседина, Татьяна Буркова //Світогляд – Філософія – Релігія. – 2014. – Вип. 6. – С. 146–155. – Режим доступа:http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sft_2014_6_16.pdf.

³ *Святославский А. В.* История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов. /Алексей Владимирович Святославский. – М.: Древлехранилище, 2013. – 592 с. – С. 5.

⁴ *Святославский А. В.* Среда обитания как среда памяти: к истории отечественной мемориальной культуры : автореф. дисс. ... д-ра культурологии : 24.00.01 /Алексей Владимирович Святославский; [Место защиты: Моск. пед. гос. ун-т]. – М., 2011. – 53 с. – С. 21.

⁵ *Нора Пьер.* Всемирное торжество памяти/Пьер Нора//Неприкосновенный запас. – 2005, № 2–3 (40-41). – Режим доступа:<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> – Назва з екрана.

⁶ *Нора Пьер.* Поколение как место памяти / Пьер Нора // Новое литературное обозрение. – 1998 – № 30. – Режим доступа:<http://magazines.russ.ru/authors/n/nora/> – Назва з екрана.

⁷ *Павличко Д. В.* Велетень української культури ХХ століття Максим Рильський/ Дмитро Васильович Павличко. – Режим доступа: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N3/Art08.htm>.

⁸ *Дробашенко С. В.* Пространство экранного документа. Текст./ С. В. Дробашенко. – М.: Искусство, 1986. – 320 с.

⁹ *Дзюба І. М.* Спогади і роздуми на фінішній прямиї / Іван Михайлович Дзюба – К.: Криниця. – 2008. – С. 234–236.

Проанализирован документальный массив ЦГКФФА Украины им. Г. С. Пшеничного, посвященный М. Ф. Рыльскому, как способ закрепления образа поэта в коллективной памяти украинского общества. Определены формы коммеморации поэта, зафиксированные в аудиовизуальных документах.

Ключевые слова: М. Т. Рыльский; место памяти; коллективная память; коммеморация; коммеморативные практики; аудиовизуальные документы.

There is analyzed the documentary massive of Central State Audio and Visual Documents Archives of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi, dedicated to the M. T. Rylskyi, as a means of consolidating of image of artist in the collective memory of Ukrainian society. There are outlined forms of commemoration of poet, recorded in audio and visual documents.

Key words: M. T. Rylskyi; the place of memory; the collective memory; the commemoration; the commemorative practices; the audio and visual documents.

УДК 930.25(569.4)

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО*

ФОРМУВАННЯ АРХІВНОЇ ГАЛУЗІ В ДЕРЖАВІ ІЗРАЇЛЬ

Розглянуто тему функціонування єврейських архівів від часів першої державності до 1948 р., у діаспорі та в Ерец-Ізраель, а також формування архівної галузі в державі Ізраїль.

Ключові слова: історія єврейських архівів; архіви в державі Ізраїль.

Історія єврейських архівів є показовою з точки зору того, як людство усвідомлювало цінність архівів, потреби їх заснування та підтримання належного функціонування на різних етапах історії. Разом з тим вона має особливості, як і єврейська історія, визначальними чинниками якої є тривалий період відсутності державності, розсіювання народу в діаспорі, фізичне знищення під час Голокосту, специфіка іудаїзму, закріплені Талмудом національні традиції. Фактично до початку ХХ ст. спеціалізованих архівних закладів для зберігання документів єврейських общин, організацій, видатних осіб не існувало. Документи, що стосувалися євреїв і створювалися у діяльності державних органів та інших інституцій країн діаспори, зберігалися в архівах цих держав. Ізраїльські архівісти доклали величезних зусиль до виявлення, описування, збирання історичних документів (або їхніх копій) фактично з усіх куточків світу та формування архівів як спеціалізованих установ у відновленій державі. У цьому сенсі їх унікальний досвід набуває особливої значущості для аналізу і можливого використання.

Учені з усього світу, у т. ч. України, зробили значний внесок у виявлення й описування документів із єврейської історії в архівах своїх країн¹, однак історія архівів Ізраїлю як інститутів пам'яті досліджувалася переважно єврейськими вченими. У цьому дослідженні автор спирається на праці А. Бейна, П. Алсберга, З. Алуфі, М. Моссека, В. Лукіна та інших учених-архівістів Ізраїлю².

В єврейській історії відсутні прямі докази існування архівів як закладів за часів першої державності³. Однак це не означає їх відсутність як збирання документів. Під час археологічних розкопок на території Самарії, Лахіша та Арада знайдено *остраconi* (*остраки*) – керамічні уламки розбитого посуду із єврейськими текстами. Архіви остраків із

* Левченко Лариса Леонідівна – доктор історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Самарії (др. пол. VIII ст. до н.е.) містять документи про торгівлю, сплату податків, повідомляють більшу кількість топографічних назв та імен царів, ніж Біблія⁴. Остраки з Лахішу, датовані близько 589 р. до н.е., свідчать про нестабільну ситуацію в політично розділеному суспільстві напередодні війни Іудеї з Вавилоном (586 р. до н.е.)⁵. Арадські остраки є адміністративними документами Іудейського царства VIII–VI ст. до н.е.⁶. В Араді та Беер-Шеві також виявлено архіви остраків перського періоду (VI–IV ст. до н.е.) з арамейськими текстами. Біблія, наприклад Ієремія 32:13–14, Книга Приповістей 25:1, Друга Книга Хронік 34:14–24, переконливо доводить існування усталеного порядку укладання та зберігання документів, а також опосередковано свідчить про наявність архівів. Зокрема, текст Ієремії 32:13–14 повідомляє про оформлення купчої на землю у двох примірниках та подальше зберігання цих актів у “глиняних сосудах”. Важливим доказом наявності архівів є зібрання офіційних документів, ділових та приватних листів, написаних єгипетською, арамейською, грецькою, коптською мовами на папірусі, з Елефантинського гарнізону-колонії (о. Абу), заснованої за правління царя Манасії 650 р. до н.е. Документи цього архіву охоплюють період майже в тисячу років, хоча більшість із них, укладених арамейською, датована 495–399 рр. до н.е.⁷

У “Старожитностях єврейського народу” Йосип Флавій (близько 37–100 рр.) зазначає, що в своїй праці він спирався на записи первосвящеників і пророків, якими не лише велися літописи, а й вживалися заходи для їхнього збереження. Далі автор наголошує на використанні архівних джерел для підтвердження чистоти походження осіб священницького стану. Він розповідає, що єврейські священики Іудеї, Єгипту, Вавилону протягом двох тисячоліть складали списки родичів і їхніх предків за лінією батька та проводили генеалогічні дослідження за лінією матері і надсилали укладені родоводи до Єрусалимського храму на зберігання. У разі знищення цих документів під час війни вони відновлювалися на підставі давніх архівних записів. В “Проти Апіона” Йосип Флавій оскаржує звичаєве й усне право та вказує на значущість писаних постанов. Разом із цим він підкреслює, що законодавець (йдеться про Мойсея або й про самого Яхве) довірив зберігання законодавчих актів “людям обізнаним”⁸. Водночас в “Юдейській війні” Флавій розповідає про знищення повстанцями податкових документів у 66 р. н.е., а також про спалення будинку архіву в Єрусалимі римськими солдатами 70 р. н.е.⁹ Ф. Розенталь, спираючись на ранньохристиянського історика Юлія Африкана (близько 160–240 рр.), наводить факт спалення царем Іудеї Іродом I (37–4 рр. до н.е.) метричних книг заради приховування власного ідумейського походження¹⁰.

Документи непересічної значущості, так звані “сувої Мертвого моря”, знайдені археологами в регіоні пустельних печер. Під поняттям

“сувої Мертвого моря” часто розуміють лише знахідки Кумранських печер. Однак воно включає документи, знайдені у Ваді Далія, Ваді Марабба’ат, Нахал Хевер, Масаді, Хірбет Мірд. Це – адміністративні, юридичні та фінансові документи за період V ст. до н.е. – IX ст. н.е.¹¹. Загальний обсяг сувоїв, знайдених в одинадцяти печерах Кумрана на північно-західному узбережжі Мертвого моря, складає близько 40 тис. цілих манускриптів і фрагментів. Відкриття цих документів було настільки значною подією, що викликало до життя окрему галузь історичної науки – кумранознавство, яскравим представником якої був доктор історичних наук Й.Д. Амусін (1910–1984), автор близько 100 праць, присвячених аналізу кумранських рукописів¹². Як пише Амусін, знайдені манускрипти є залишками приблизно 600 книг з бібліотеки-архіву кумранського ордену есеїв – іудейської секти, започаткованої у першій чверті II ст. до н.е. Характерно, що всі рукописи зберігалися згідно з давньою єврейською архівною традицією, описаною в Ієремії 32:13-14, тобто в *глиняних сосудах*. Відтак, з точки зору архівної науки, кумранські сховища представляють собою важливий фактичний доказ існування власних архівних традицій у єврейського народу.

У римсько-візантійський період* (63 р. до н.е. – 619 р. н.е.) в Ерец-Ізраель архіви створювалися за римським зразком. Наприклад, архів податкової служби розкопано в Кесарії Палестинській. У цей період документи окупаційних римських органів влади щодо управління приєднаними провінціями в своїй більшості відкладалися в архівах Рима, однак в архівах Ерец-Ізраель зберігалися їхні копії та автентичні документи місцевого походження. Йосип Флавій в автобіографічному творі “Життя” розповідає про боротьбу євреїв Тиверіади (Тверії) з прибічником Рима Агриппою Молодшим (Марк Юлій Агриппа II, 27(28)–93(96) рр., цар Іудеї), у результаті якої Тиверіада лишилася не тільки “царського столу, а й архівів”¹³.

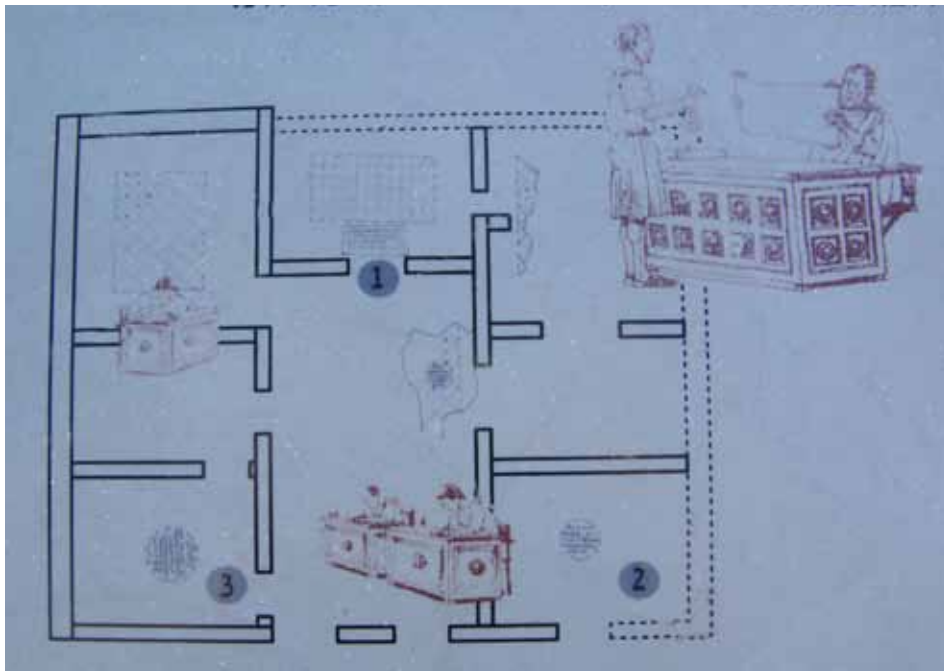
У період равиністичного іудаїзму (VI–XVIII ст.) історичні документи відкладалися в архівах академій. Гаони – тлумачі Законів (період “гаонів” датовано VI–XI ст.) Палестинської та Вавилонських (Сура

* Значну кількість текстів папірусів елліністичного та римсько-візантійського періодів (332 р. до н.е. – 640 р. н.е.), які мали як єврейське, так і неєврейське походження, але висвітлювали єврейську історію, насамперед євреїв Єгипту, зібрав, упорядкував та опублікував у своїх працях відомий історик, один із фундаторів Єврейського університету в Єрусалимі, папіролог Віктор Чериковер (1894–1958). Див.: *Corpus Papyrorum Judaicarum*. Vol. I. Victor A. Tcherikover (Ed.); Alexander Fuks. – Harvard University Press, 1957. – 294 p.; *Corpus Papyrorum Judaicarum*. Vol. II. Victor A. Tcherikover, Alexander Fuks (Ed.). – Cambridge, Harvard University Press; Jerusalem, The Hebrew University, 1960. – 283 p.; *Corpus Papyrorum Judaicarum*. Vol. III. Victor Tcherikover, Alexander Fuks, Menahem Stern. – Cambridge, Harvard University Press, 1964. – 209 p.

Розкопки архіву Податкової служби у місті Кесарія Палестинська.
Фото Л. Левченко, 2014 р.

та Пумбедіта) академій – визнавалися єврейськими общинами всього світу не лише як релігійні лідери, вони виконували певні політичні, адміністративні та судові функції. Відтак з архівів ієшив до наших днів дійшли листи общин із питаннями та відповіді (“*респонси*”) гаонів на них¹⁴. Наприклад, головний гаон ієшиви Пумбедіти Шрира бар Ханіна (906–1007) залишив “Послання рава Шрири Гаона”, в якому роз’яснив шляхи передавання усної традиції з покоління в покоління, від мудреців Мішни до мудреців Талмуду і далі до самих гаонів, визначив причини й обставини, які сприяли запису Усної Тори. В посланнях гаонів містяться інструкції щодо ведення діловодства та зберігання документів. У періоди “ришонім” (з XI до сер. XVI ст.) та “ахаронім” (з др. пол. XVI ст.) до 70 % *респонсів* надавали роз’яснення з питань цивільного права. Центри єврейської мудрості цього періоду знаходилися в Іспанії, Північній Африці, Італії та Німеччині. Після вигнання євреїв з Іспанії, багато хто з них оселяється в інших країнах Європи, їде до Америки, однак більша частина знайшла дім в Османській імперії. 1516 р. османи завоювали Єрусалим і Цфат, де згодом сформувалися нові академії вивчення Тори. В Європі академії Тори було започатковано в Польщі (Познані, Кракові, Любліні та Острозі), Чехії, Німеччині, Нідерландах. Залишилися коментарі Священного Писання, роз’яснення законодавства, історичні, філософські та літературні твори єврейських мудреців¹⁵. Практика звернення до авторитетів збереглася й у період “емансипації” (з кін. XVIII ст.). Однак, якщо в країнах Сходу проблеми цивільного

План архіву Податкової служби у місті Кесарія Палестинська.
Римсько-візантійський період (63 р. до н.е. – 619 р. н.е.).

права продовжували превалювати, то в Європі переважали релігійні питання. Загалом збереглося понад 300 тисяч *респонсів*, які є унікальними писемними пам'ятками, характерними лише для єврейського народу¹⁶.

Важливе значення для розуміння економічної діяльності євреїв цього періоду, а також їхнього соціального та культурного розвитку, міжнародних зв'язків, релігійного та політичного життя мають документи з Каїрської генізи, знайдені в синагозі "Бен Езра" міста Фустат (Каїр, Єгипет). Термін "геніза" означає місце зберігання священних сувоїв Тори, непридатних до використання, але цей же термін перенесено й на сховища цінних історичних документів. Архів Каїрської генізи, а це понад 250 тис. документів, що охоплюють період з сер. VIII до к. XIX ст., є унікальною пам'яткою світового значення. Однак цей архів не формувався як спеціальний заклад для зберігання документів. П. Кале пише, що християнська церква Св. Михайла 882 р. була продана євреям і перебудована на синагогу. 1890 р. синагогу знов перебудували, але приміщення в кінці жіночої галереї без вікон і дверей, якого можна було дістатися лише за допомогою драбини, навіть не торкнулися. До тієї кімнати євреї відносили непотрібні книги і документи, але не для того, щоб зберігати їх як в архіві. Вони боялися, щоб рукописи, на яких написано ім'я Бога, не були осквернені неправильним використанням. Тож ці рукописи, а згодом й друковані матеріали тимчасово зберігали в генізі, а звідти доставляли в освячену землю для

поховання*. Каїрська геніза, стверджує П. Кале, була забута випадково, тому її вміст уникнув долі інших геніз. Більше того, коли Каїрську генізу було відкрито, голова синагоги сам здивувався знайденим там пергаментом і книгам¹⁷. Не меншу значущість для вивчення єврейської історії мають документи Афганської генізи, знайдені в схованці талібів на півночі Афганістану, навколо яких ще досі не вщухли чутки і суперечки¹⁸. Вони розкривають життя єврейської общини в Перській імперії та комерційну діяльність євреїв на “Великому шовковому шляху” в IX–XI ст. Європейські генізи, всупереч надіям дослідників, не дали таких результатів, як південно-східні, можливо причиною цього стали традиція євреїв ховати документи в землі та відмінності кліматичних умов, сухого клімату пустель Африки та Азії і вологого в Європі. Отже, хоча й не можна розглядати генізи як спеціальні архівні заклади, “невідомо” збережені в них документи є надзвичайно цінними джерелами для вивчення історії єврейського народу.

У середньовічній Європі євреї намагалися отримати від правителів країн проживання відповідні акти, якими закріплювалися гарантії фізичної та економічної безпеки, автономія общин, насамперед судова, релігійна свобода та збереження традицій, визначалися сфери підприємницької діяльності. Вже тоді уряди європейських країн запроваджували спеціальні закони щодо єврейського населення та засновували особливі органи для управління єврейськими справами, а в державних архівах створювали окремі секції для зберігання їхніх документів. Прикладами архівів, у яких відклалися єврейські документи тих часів, є “Public Record Office” (“Державний архів Великої Британії”), що зберігає документи “Exchequer of the Jews” – відділу Державної скарбниці Англії у єврейських справах, який функціонував у період 1190–1290 рр.)¹⁹, нотаріальний архів у Перпиньяні (Франція)²⁰, Центральний архів у Мадриді, архів Королівства Арагон у Барселоні, Генеральний архів Сіманкасу (Іспанія), Національний архів Португалії, архіви Ватикану та інквізиції**, архіви Німеччини та Італії.

* “*The Jews were accustomed to put away all sorts of written and printed material which they no longer used into such rooms provided in or near the Synagogues, not that they might be kept there as in archives, but in order that they might stay there undisturbed for a certain time. They feared that such material, on which the name of God might have been written, might be profaned by improper use. So such writings, and later also printed matter – were deposited in Genizas, and from there they were taken to a consecrated ground to be buried, and thus perished*”. Цитату наведено за: Kahle P.E. Lecture 1. General introduction / Paul Ernst Kahle. The Cairo Geniza. – London: British Academy, 1947. – P. 2.

** 22 січня 1998 р. Ватикан відкрив архіви інквізиції за період до часу смерті Папи Лева XIII (до 1903 р.). У травні 2014 р. депутат Кнесету Еліза Лаві закликала Папу Франциска розсекретити інші архіви Ватикану і надати доступ до документів, що проливають світло на взаємовідносини католицької церкви та єврейського народу, діяльність церкви під час Голокосту, а також повернути

Організація зберігання документів в архівах єврейських общин, а також гетто, перші з яких з'явилися в Італії, у Венеції та Римі, в XVI ст., була наслідком давніх єврейських традицій і впливів правових та адміністративних вимог конкретної країни. В єврейських общинах були запроваджені *пінкаси* (актові книги). У Західній Європі вони велися не лише общинами, а й різними єврейськими організаціями до кін. XVIII ст., у Східній Європі – до кін. XIX ст., з метою запису уставів общин, протоколів засідань та постанов общинних правліль тощо²¹. З часом з'явилися додаткові *пінкаси* для обліку вхідної–вихідної кореспонденції, реєстрації обрізання, роздачі маці, проведення обрядів поховання. Общини зберігали реєстри про народження, смерті та шлюби, які мали юридичну силу до запровадження офіційною владою метричних книг. Общинні архіви XVII–XIX ст. збереглися у Великій Британії, Франції, Італії, Австрії, Угорщині, Німеччині, Чехії, Словаччині²².

У XIX – на поч. XX ст. з'явилися архіви національних союзів общин, наприклад, Центральної Ізраїльської консисторії у Франції, заснованої 1808 р. у Парижі; міжнародних єврейських організацій, таких, як: Всесвітній єврейський союз, заснований А. Крем'є 1860 р. у Франції, Асоціація допомоги німецьким євреям, запроваджена 1901 р. у Німеччині, Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет “Joint”, започаткований 1914 р. у Нью-Йорку; і, безумовно, архіви національних політичних рухів і партій сіоністського спрямування.

Однак усі ці архіви не мали наукової основи у своїй організації. Вперше питання про наукову організацію архіву порушено в Німеччині на початку XX ст. Це пов'язано із загальним піднесенням німецької історико-архівної школи кін. XIX – поч. XX ст., ідеями архівістів Пруського таємного державного архіву, проведенням конгресів німецьких архівістів. На цьому історичному тлі виникла думка про створення загального архіву для зберігання документів єврейських общин та організацій, спричинена заявою вчених про недоступність джерел для дослідження історії євреїв Німеччини. Архів “Gesamtarchive der deutschen Juden” (“Загальний архів німецьких євреїв”) засновано в жовтні 1906 р. у Берліні, а 28 грудня 1910 р. відбулася церемонія відкриття архіву у новому спеціально обладнаному приміщенні на Оранієнбургерштрассе, буд. 28²³. Общини ставилися з недовірою до концентрації документів в одному архіві. Тому архівісти, доводячи їм переваги постійного зберігання документів в архіві, залишали за ними юридичне право на передані матеріали. Ініціатором створення архіву був польсько-німецький історик Єзекіль Зів'єр. Значний внесок у формування архіву зробили Арон Хеппнер, який опікувався документами єврейських общин По-

єврейські документи й артефакти, що безпідставно утримуються в таємниці Святим Престолом / MK calls for Vatican archives to be opened. The Jerusalem Post [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.jpost.com/Jewish-World/Jewish-Features/MK-calls-for-Vatican-archives-to-be-opened-353292>.

Ойген Тойблер
(1879–1953 рр.)
Перший директор “Загального
архіву німецьких євреїв”

знані; історик Мартін Філіппсон, перший Голова правління архіву; Ойген Тойблер, перший директор архіву²⁴. У 1908–1914, 1929–1939 рр. архів видавав журнал “Mitteilungen des Gesamtarchivs der Deutschen Juden”, в якому публікував тексти історичних документів та статті з теорії архівної справи. Нацисти використовували матеріали архіву для генеалогічних досліджень з метою сертифікації арійської раси. До цієї роботи Управління з генеалогічних досліджень Рейху примусило й останнього директора архіву Якоба Якобсона²⁵. Більша частина архіву (фонди 800 общин) в 1951–1954 рр. надійшла на зберігання до Центрального архіву історії єврейського народу в Єрусалимі.

Кінець XIX – початок XX ст. характерні заснуванням і розвитком діяльності єврейських історичних товариств, які визначали своїми завданнями збирання документів, створення архівів та публікацію історичних джерел. Архів *Американського єврейського історичного товариства* (Уолтем, Массачусетс), заснованого 1892 р., є одним із найстаріших етнічних архівів у США*.

* Єврейські архіви США: *Архів Агудат Ізраель Америки* (Нью-Йорк, 1978 р.), *Архів Університету Луї Брандейса* (Уолтем, Массачусетс, 1948 р.), *Архів єврейського робітничого руху Бунд* (Нью-Йорк, засновано 1899 р. у Женеві (Швейцарія) з метою зберігання документів єврейських революційних рухів Росії, Польщі, Литви; після Першої світової війни архів передислоковано до Берліну, у 1933 р. – до Парижу, де архів пережив окупацію, а після Другої світової війни – до США), *Архів Центру вивчення Голокосту* (Нью-Йорк, 1974 р.), *Чиказький єврейський архів* (Spertus College of Judaica, 1968 р.), *Архів Адасса* (сіоністської жіночої організації Америки HADASSAH, Нью-Йорк, 1912 р.), *Архів Бібліотеки Єврейського коледжу* (Бруклін), *Архів Єврейського інституту релігії* (Hebrew Union College, Цинциннаті, 1875 р., об'єднання з архівом Інституту релігії (Нью-Йорк) у 1948 р.), *Архів Єврейського історичного товариства Індіани* (1972 р.), *Архів Єврейського історичного товариства Делаверу* (1972 р.), *Архів єврейського історичного товариства Великого Хартфорду* (Західний Хартфорд, Коннектикут, 1971 р.), *Архів Єврейської теологічної семінарії* (Нью-Йорк, відокремлено від семінарії 1976 р.), *Архів Лео Бек Інституту* (Нью-Йорк, 1955 р.), *Єврейський архівний центр Філадельфії* (1972 р.), *Архів Єврейської історичної асоціації Род Айленду* (1951 р.), *Архів Єврейського історичного товариства (Меморіальний архів Іри М. Бек) Роккі Маунтин* (Денвер, Колорадо), *Єврейський архів Сіетлу* (штат Вашингтон), *Архів Західного центру єврейської історії Музею імені Іуди Леона Магнеса* (Берклі, Каліфорнія), *Архів євреїв Вісконсину* (1954 р.), *Архів*

Він зберігає понад 25 млн документів, 50 тис. книг та фотографій з історії євреїв Північної Америки від 1654 р. до наших днів. Президент Американського єврейського історичного товариства Джекоб Маркус (1955–1956) був фундатором та першим директором *Архіву американського єврейства в Цинциннаті* (1947), який від створення прагнув сконцентрувати документи євреїв західної півкулі планети. Сьогодні він зберігає документи за період з XV ст. і до цього часу²⁶. Єврейське історичне товариство Англії, створене 1893 р., заснувало центральний *Англо-єврейський архів*. Активним членом, а в 1953–1955 рр. президентом товариства, був всесвітньо відомий британський учений-архівіст Хіларі Дженкінсон. У Франції архів (1905) та музей (1907) започатковано Товариством історії євреїв Ельзасу-Лотарингії (у період 1871–1918 рр. область Ельзасу-Лотарингії входила до складу Німецької імперії). У Росії Семен Дубнов ще 1891 р. наголосив на створенні колекції єврейських документів, яка могла б стати базовою для дослідження історії євреїв Польщі, Литви та Росії²⁷. 1892 р. у Санкт-Петербурзі засновано Єврейську історичну та етнографічну комісію під егідою *Товариства для поширення освіти між євреями*. 1908 р. випускником Петербурзького археологічного інституту, істориком-археографом Сальвіаном Гольдштейном започатковані *Єврейське історико-етнографічне товариство* (діяло до 1929 р.), журнал “Єврейська старовина” та архів товариства. Після революції 1917 р. у Петрограді з ініціативи Григорія Красного-Адмоні розпочали роботу архівні комісії “З історії антиєврейських погромів в Росії” та “З дослідження процесів “про ритуальні вбивства””²⁸. Заснувати об’єднаний єврейський архів “ліквідованих буржуазних інституцій” (насправді Центрального бюро єврейських общин та його відділів, а також сіоністських організацій) спробував і Центральный комісаріат у єврейських національних справах 1919 р.²⁹ У Києві влітку 1919 р. під егідою Всеукраїнської академії наук та з ініціативи Іллі Галанта (у 1924–1929 рр. – керівник комісії) засновано Єврейську історико-археографічну комісію, а в системі Всеукраїнської академії наук створено кафедру єврейської культури. 1926 р. завідувачем кафедри став Йосип Ліберберг, під керівництвом якого вона перетворилася на Інститут єврейської пролетарської культури (існував до 1936 р.). У складі інституту функціонував Центральний архів єврейської преси, який комплектувався періодикою з країн Європи, США та Латинської Америки³⁰. 1929 р. у Центральному історичному архіві України в Києві засновано єврейську секцію, яка мала стати базою для майбутнього центрального архіву єврейських документів³¹.

Єврейського дослідницького інституту YIVO (виник у результаті діяльності Інституту, заснованого у Вільнюсі для підтримки вчених гуманітарної галузі науки; 1940 р. передислоковано до Нью-Йорку).

Ілля Чериковер,
(1881–1943 рр.) –
засновник Історичного архіву
східних євреїв

1921 р. у Берліні українськими євреями-емігрантами на чолі з уродженцем Полтави Іллею Чериковером (1881–1943) засновано “Ostjüdisches Historisches Archiv” (“Історичний архів східних євреїв”) з метою концентрації документів про єврейські погроми в Україні під час громадянської війни. Початок архіву був покладений ще в Україні (Київ, 1919 р.)³². Дружина Чериковера, Ривка, упорядкувала архів і створила картковий каталог. Оскільки публікація документів архіву через політичні причини була неможливою в більшовицькій країні, у квітні 1921 р. з допомогою литовських дипломатів архів таємно вивезли через Москву та Ковель до Німеччини. Фінансову підтримку архіву надавали “Joint” та українські євреї США. Директор

архіву І. Чериковер на початку 1923 р. анонсував семитомне видання документів архіву “Di geshikhte fun der pogrom bavegung in Ukraine, 1917–1921” (“Історія погромного руху в Україні, 1917–1921”). Проте, незважаючи на фінансову підтримку, в т. ч. й польських єврейських організацій, проект Чериковера не був реалізований через загальну незацікавленість єврейської громади. Це дуже вразило архівіста: в листі до одного з лідерів американського робітничого сіоністського руху Баруха Зукермана він написав – “Ми ще не дозріли достатньо для національної історичної роботи, створення архіву та публікації матеріалу про наше винищення”. Згодом архів Чериковера відіграв важливу роль на судовому процесі Ш. Шварцбарда у Парижі (1926–1927), що сприяло публікації документів³³.

У 1919 р. у Берліні засновано Архів Всесвітньої сіоністської організації з метою зберігання документів сіоністських партій та рухів. Ініціаторами створення архіву були член Генеральної сіоністської ради Всесвітньої сіоністської організації, а згодом президент Сіоністської федерації Німеччини Артур Хантке та Георг Герліц, який був директором цього архіву впродовж 1919–1955 рр. У 1933 р. архів переміщено з Берліну до Єрусалиму³⁴. Його статут затверджено на 24 Сіоністському конгресі 1956 р. До головних функцій архіву належить збирання і зберігання історичних документів Всесвітньої сіоністської організації, Єврейського Агентства “Сохнут”, сіоністських організацій з усіх країн

Перший директор (1919–1955 рр.)
Центрального сіоністського архіву
Георг Герліц.
Фотоархів Центрального
сіоністського архіву

світу, діячів сіоністського руху³⁵. Сучасний Центральный сіоністський архів є одним із найбільших історичних архівів держави Ізраїль. 1987 р. архів розпочав роботу в новій будівлі, чотири поверхи сховищ знаходяться під землею, два поверхи – над землею. В архіві зберігається понад 25 млн справ, 190 тис. книг, брошур і журналів, 120 тис. найменувань газет, 40 тис. мікрофільмів, політичні, фізичні та геодезичні мапи від 70-х рр. XIX ст., 20 тис. плакатів, 400 тис. фотографій та негативів. Швидкими темпами просувається переведення документів на цифрові носії: комп'ютерна система вже містить близько 2876 тис. документів, 12518 тис. фотографій, мап і плакатів. В архіві створено меморіальну кімнату засновника сіоністського руху Теодора Герцля. Центральный сіоністський архів очолювали видатні архівісти Із-

раїлю: Алекс Бейн (1955–1971), Міхаель Хейманн (1971–1990), Йорам Майорек (1990–1998), професор Хаїм Авні (2000–2008), головою Ко-

У робочій кімнаті
Центрального
сіоністського
архіву, 1948 р.
В центрі Георг
Герліц (стоїть),
перший зліва від
нього Алекс Бейн,
директор архіву
в 1955–1971 рр.

Перший Державний архівіст Ізраїлю,
д-р. Алекс Бейн

уряд Ізраїлю. Отже, в сучасному архіві сконцентровано не лише численні документи різних напрямів робітничого руху, профспілок, а й із розвитку економіки, промисловості, фінансової і банківської сфери, державотворення в Ізраїлі³⁶. Сьогодні архів знаходиться в скрутних умовах, його виселено зі спеціально збудованого приміщення в центрі Тель-Авіву і розміщено в шкільній будівлі, а штат працівників скорочено до п'яти осіб. Однак, це не означає зменшення цінності документів, якими дбайливо опікуються архівісти Ізраїлю.

Поява цих архівів все ж не вирішувала головної проблеми: документи з історії єврейського народу були розпо-

мітету дирекції (1994–2012) та директором архіву (2008–2012) був Матітіяху Дроблас, сьогодні архів очолює Ігал Сітрі.

Першим архівом, що виник безпосередньо в Ерец Ізраель, став започаткований професором Шмуелем Айзенштадтом 1932 р. у Тель-Авіві Архів-музей єврейського робітничого руху. У 1920 р. робітничі рухи в Ерец-Ізраель об'єдналися в Загальну федерацію єврейських трудящих "Гістадрут", яка відіграла провідну роль у поверненні євреїв на Землю Ізраїлю, створенні поселень, соціально-економічному розвитку країни. Упродовж 1948–1977 рр. представники робітничого руху очолювали

Шмуель Айзенштадт – засновник Архіву-музею єврейського робітничого руху

Бенціон Діну́р,
фундатор архівної системи держави
Ізраїль, Міністр освіти
і культури Ізраїлю

рошені численними архівами країн діаспори, хоча б і єврейськими. Історики добре усвідомлювали той факт, що досліджувати єврейську історію, а тим більше в Ізраїлі, неможливо без створення загального архіву історії єврейського народу в Єрусалимі, який би зібрав архівні документи з усіх країн світу.

Дослідник історії єврейських архівів В. Лукін наголошує на провідній ролі в створенні архівної системи Ізраїлю українського єврея Бенціона Діну́ра (Дінабурга). Він народився в містечку Хорол Полтавської губернії 1884 р., навчався у Вільно, Берліні, де на його становлення як ученого значний вплив справили директор “Gesemtarchive” О. Тойблер, Берні, Петербурзі, в якому молодий Діну́р співпрацював із С. Дубновим та членами Товариства для поширення

освіти між євреями. В Києві Діну́р викладав єврейську історію та брав участь у розробленні програми діяльності Єврейської історико-археологічної комісії Всеукраїнської академії наук. В Одесі Діну́р читав лекції в Інституті народної освіти, був активним учасником громадських і літературних заходів³⁷. Діну́р добре усвідомлював значущість документального архіву для формування національної історичної науки в Ерец-Ізраель. Відбуваючи у червні 1921 р. з Одеси до Єрусалима, він накреслив план найважливіших справ, які мав на меті зробити,

Директор
Меморіального
комплексу
Яд Вашем,
професор Бенціон
Діну́р показує
Президенту Ізраїлю
Іцхаку Бен Цві
документи Архіву
Яд Вашем

“якщо удостоюся зійти в Землю Ізраїлю”. Серед них – заснування центрального єврейського архіву в Єрусалимі.

Учений відразу ж розпочав збирати документи з національної історії та вніс архівне питання на розгляд створених за його участю Товариства історії та етнографії Ерец-Ізраель і Національної та університетської бібліотеки (Національна бібліотека Ізраїлю), в якій щойно розпочав роботу відділ рукописних зібрань. Водночас Дінур розпочав пошуки єврейських документів у неєврейських архівах поза межами Ерец-Ізраель, спершу тих, що підтверджували права євреїв на історичну батьківщину, та тих, що стосувалися статусу святих місць. В. Лукін зазначив, що Дінур убачав в архіві не лише “засіб організації історичної науки, а й найважливіше знаряддя актуальної політики”: *“Політична боротьба за наші права не ведеться на рівні науки. У той час, як у наших супротивників на всі суттєві питання є заздалегідь підібрані і впорядковані документи, ми нишпоримо в пільмі. Ми навіть не вміємо використовувати той матеріал, який у тій чи іншій формі маємо, і в ще більшому ступені не дбаємо про збирання матеріалів і документів та надання їх загальному керівництву для використання в потрібний момент... Багато документів знищуються, і нікого це не турбує, багато ще можна знайти і зібрати в процесі систематичної упорядкованої роботи. Хто з нас, наприклад, знає що-небудь про ділянки землі та будівлі, про власність громад, або про ті будівлі, які відібрані у нас лише протягом останніх двох поколінь (в Єрусалимі, Шхемі, Шфарамі, Кфар Ясеф, навколо Цфата та ін.)? Збирання всіх цих матеріалів, їх наукова систематизація є політичною необхідністю, і якщо не сьогоднішнього дня, то найближчого завтра. Погано, що ми не почали цю роботу ще вчора, оскільки багато найцінніших документів, які можна було врятувати лише кілька років тому, зараз вже не існують ..”*³⁸. У 1920–1940 рр. Б. Дінур посідав головне місце серед істориків, які співпрацювали із політичним проводом сіоністського руху в справі обґрунтування прав євреїв на створення держави в Ерец-Ізраель та заснування її столиці в Єрусалимі.

Значну роль відіграв Дінур у реорганізації діяльності переведеного 1933 р. з Берліну до Єрусалиму архіву Всесвітньої сіоністської організації. 1934 р. на чолі з Дінуром була створена наукова комісія, до якої увійшли представники дирекції архіву та історики Єврейського університету. Комісія вирішила розширити галузь документування архіву за рахунок збирання матеріалів з історії сіоністського руху, починаючи з “Хібат Ціон” (“Любов до Сіону”), історії єврейського поселення в Ерец-Ізраель та архівів особового походження керівників сіоністського руху й Ішува³⁹. Наступного року у вступній статті до першого числа щоквартальника “Ціон” Дінур порушив питання про концентрацію в Єрусалимі документів з історії єврейського народу поза межами історичної батьківщини. 1936 р. зусиллями Дінура та його соратників у

Єврейському університеті створено “факультет історії єврейського народу і соціології євреїв”, діяльність якого вимагала заснування загального центрального архіву історії єврейського народу. В цей час до Ерец Ізраель прибували історики-архівісти з Німеччини, які не лише володіли науковими методами архівної роботи, а й гостріше за інших усвідомлювали потребу в заснуванні історичного єврейського архіву в зв'язку з нацистською загрозою. Провід серед них тримав Йозеф Майзель, колишній бібліотекар єврейської общини Берліна. Зусиллями Майзеля та його соратників 1939 р. був створений Єврейський історичний загальний архів, а для його підтримки засноване Товариство загального архіву.

Йозеф Майзель,
засновник та перший директор
Єврейського Історичного
загального архіву

Основу архіву склали єврейські документи, 1940 р. переміщені Товариством з Німеччини, Австрії та Італії до Єрусалиму. На початку 1943 р. Товариство вповноважило Дінура просити підтримки діяльності архіву в сіоністських організаціях. Він звернувся до Єврейського університету, який, на умовах того, що колекції архіву будуть передані під опіку Товариства історії та етнографії Ерец-Ізраель, погодився виділити архіву приміщення. Відтак архів перейшов під загальне керівництво Товариства історії та етнографії на чолі з Дінуром, але його директором залишався Майзель. У листопаді 1946 р. Дінуур звернувся до 22-го Сіоністського конгресу з пропозицією визнати за Єврейським історичним загальним архівом право збирання документів з історії діаспори. 4 січня 1947 р. у промові на церемонії відкриття оновленого архіву Майзель визначив мету архіву: *“Мета нашого архіву – зібрати і підготувати до наукового використання, наскільки це можливо, історичні джерела нашого народу у всіх країнах розсіювання. Обрана нами галузь діяльності, занедбана досі, в останні роки стає все більш важливою. Ми хочемо влаштувати тут сховище для документів, що знаходяться як в Країні (Ізраїлі), так і в діаспорі, і проливають світло на історію нашого народу, його страждання і досягнення у всіх країнах світу протягом усієї історії його існування”*⁷⁴⁰.

Реалізувати задумане було досить складно. Впродовж Другої світової війни багато архівів Німеччини, Австрії, Чехії і Словаччини, Італії, Франції, Голландії та інших країн цілеспрямовано знищувалися нацистами, інші – руйнувалися під час бойових дій. Велика кількість архів-

них документів потрапила до спецховищ нацистської адміністрації, державних та муніципальних архівів. Єврейський історичний загальний архів не мав правового статусу, який би давав підстави його посланцям вимагати реституції документів. Відтак заяву про реституцію зробили “Jewish Trust Corporation”, “Jewish Restitution Successor Organization” та інші єврейські організації*. Допомогу у просування питання про реституцію надавали Єврейська історична комісія Мюнхена, організація “Єврейського культурного відновлення”, Єврейський університет Єрусалиму. В деяких випадках цим організаціям потрібно було вдаватися до юридичних дій для повернення архівів, в інших, як-то Бундесархіву в Кобленці, державних архівів Баварії, Вюртемберга, Нижньої Саксонії, посланці Єврейського історичного загального архіву зустрічалися з повним розумінням. Отже, фактично архів боровся за передавання документів до Єрусалиму виключно на моральному ґрунті, маючи на меті концентрацію в Єрец-Ізраель документів знищених єврейських об'єктів⁴¹. На сьогодні ця діяльність архіву провадиться на аналогічних засадах, а для придбання документів або їхніх копій залучаються благодійні та спонсорські кошти.

Потрібні були неабиякі зусилля для розшуку архівів. Наприклад, старі архіви єврейської общини Вормса знайдено в стіні собору, куди їх заховав муніципальний архівіст Фрідріх Іллерт (1892–1966). Муніципалітет відмовився передавати ці архіви до Єрусалиму, незважаючи на заяву єврейських організацій, оскільки пергаменти XIII ст., як і

* “**Jewish Trust Corporation**” (JTC) заснована 1950 р. у британській зоні окупації на північному заході Німеччини як спеціальний орган подання позовів про реституцію майна осіб та організацій, переслідуваних нацистським режимом за расовою ознакою. Припинила діяльність 1980 р.

Аналогічну фундацію було засновано в Нью-Йорку “**Jewish Restitution Successor Organization**” (Єврейська організація із виплат компенсацій правонаступникам, JRSO або IRSO) 1947 р. різними американськими та міжнародними єврейськими організаціями. Від заснування, 15 травня 1947 р., вона мала назву “Jewish Restitution Commission”, а 1948 р. на вимогу американського військового командування змінила назву на JRSO. Засновниками JRSO були дванадцять найбільших єврейських організацій світу, а саме: *американські* – Американський єврейський комітет, Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет “Joint”, організація Єврейського культурного відновлення; *британські* – Англо-єврейська асоціація, Рада депутатів британських євреїв, Центральний британський фонд, Рада захисту прав і інтересів євреїв з Німеччини; *французька* – Рада представників єврейських інституцій Франції; *сіоністські* – Всесвітня ізраїльська організація Агудас, Єврейське агентство Палестини; організація представників інтересів єврейської конгрегації в американській зоні окупації; міжнародна організація Світовий сіоністський конгрес.

Повноваження і функції JRSO перейшли до Конференції претензій “**Claims Conference**”, заснованої 1951 р. як орган, що має спонукати уряд Німеччини до переговорів про матеріальну компенсацію євреям – жертвам нацистських переслідувань. Її засновником був президент Всесвітнього сіоністського конгресу Наум Гольдман. Функціонує й дотепер.

документи XVI–XVIII ст. мали печатки німецьких імператорів. Лише втручання канцлера ФРН Конрада Аденауера дозволило дійти компромісного рішення в переговорах: оригінали архівних документів передано до Єрусалиму, а їхні фотокопії – до архіву муніципалітету Вормса. Довго тривали переговори з адміністрацією міста Гамбург, в архівах якого зберігалися документи ашкеназської громади Альтони-Гамбурга-Вандсбека та сефардської общини за період 1812–1937 рр. Після єврейського погрому 1938 р. гестапо конфіскувало архів, але залишило його в муніципалітеті. Архів, у якому налічувалося понад 3 тис. пінкасімів за 300 років історії общин від їх виникнення до знищення, зберігав адвокат Ганс В. Герц. Якоб Якобсон уклав до архівних документів індекси. Адміністрація міста та “Jewish Trust Corporation” вели дискусію щодо кожного документа аж до 1959 р., коли ухвалили компромісне рішення: оригінали матеріалів, що висвітлювали внутрішнє життя общин, передати на зберігання до Єрусалиму, а копії залишити у Гамбурзі; оригінали документів про взаємини общин із міською владою не вилучати в архівах Гамбурга, а для Єврейського історичного загального архіву виготовити копії. Єврейська община Відня продемонструвала повне розуміння проблеми і передала цінні архівні документи (5 тис. справ) до Єврейського історичного загального архіву*. Натомість адміністрація федеральної землі Бургенланд (Австрія) категорично відмовилася віддавати архіви чотирнадцяти єврейських общин, які потрапили на зберігання до архіву міста Айзенштадт 1938 р.⁴²

У січні 1968 р. уряд Ізраїлю ухвалив рішення про реорганізацію Єврейського історичного загального архіву на Центральний архів історії єврейського народу. Сьогодні його колекції включають історичні документи в оригіналах і копіях (мікрофільмах та на цифрових носіях) зі Східної, Центральної і Західної Європи, ісламських країн, Північної і Південної Америки, Південної Африки та Південної Азії. В архіві зберігається понад 60 млн. аркушів документів, 1600 архівних фондів

* Однак 2011 р. 7700 членів єврейської общини Відня подали судові позови проти Центрального архіву історії єврейського народу щодо повернення документів XVII–XX ст. 2012 р. районний суд Єрусалиму відхилив ці позови. З приводу цього Державний архівіст Ізраїлю Яков Лозовік написав: “Депозитори [австрійські євреї], які передали ці документи, вважали, що цим вони підсилюють культурне значення молодого держави Ізраїль як центру єврейського народу; вони були сповнені гордістю за свій внесок; вони не мали наміру повертати колекції назад”. Разом із тим Я. Лозовік указав, що в Ізраїлі суди посилаються не лише на архівний закон 1955 р., а й поважають професійну думку Державного архівіста / Weinthal B. Jerusalem District Court rejects lawsuit submitted by Vienna’s Jewish community to obtain documents from 17th-20th centuries / Benjamin Weinthal // The Jerusalem Post [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.jpost.com/Jewish-World/Jewish-News/Israel-wins-case-to-retain-Austrian-Jewish-archive>.

общин, організацій та осіб, 18 млн. кадрів мікрофільмованих документів, 15 тис. фотографій, 8 тис. друкованих листівок і плакатів, 1200 тис. вирізок із газет, 15 тис. книг з єврейської історії. Після Й. Майзеля директорами архіву були Даніель Коен, Аріє Сегаль, Адасса Ассулін, сьогодні архів очолює Йохай Бен-Гедалья⁴³. Архів досі перебуває в університетських будівлях, але невдовзі його буде переміщено до нової споруди Національної бібліотеки Ізраїлю.

Таким чином, на час заснування держави в Ізраїлі вже функціонувало три сучасних історичних архіви: Центральний сіоністський архів, Архів-музей єврейського робітничого руху та Центральний архів історії єврейського народу. Їм належав статус архівів “національних інституцій”.

У ході війни за незалежність у липні 1948 р. був створений Архів Армії оборони Ізраїлю. Спершу його вважали лише інтегральною частиною Державного архіву Ізраїлю, однак цей архів одночасно є структурним підрозділом Міністерства оборони Ізраїлю. Державний архів Ізраїлю розпочав свою діяльність 1949 р. під егідою Секретаріату уряду Ізраїлю у тимчасовому приміщенні в Тель-Авіві. На відміну від вищезгаданих архівів його мета полягала у зберіганні документів як попередніх адміністрацій, що функціонували на території Ізраїлю, так і урядових департаментів та установ держави Ізраїль.

Важливо підкреслити роль ще однієї особи з українського єврейства, яка здійснила значний вплив на формування архівної галузі держави Ізраїль. Софія Юдіна народилася 31 серпня 1896 р. в Україні у містечку Зіньків (сучасний Зіньківський р-н Полтавської області). Майже відразу після народження Софії родина емігрувала до Пітсбургу в Пенсільванії (США). Ще молодою дівчиною вона приєдналася до феміністських та сіоністських рухів. 1929 р. Софія отримала ступінь магістра бібліотечних наук, закінчивши бібліотечну школу Колумбійського університету. До цього вона вже встигла набути досвід бібліотекаря, працюючи у системі Публічної бібліотеки Нью-Йорка. В 1921, 1925–1927 рр. Юдіна під час відпусток працювала в Єврейській національній і університетській бібліотеці (Єрусалим), де впровадила американську систему каталогізації та методи бібліотечної освіти. 1924 р. на залучені американські кошти Юдіна організувала укладання бібліографії публікацій єврейськими мовами в Національній бібліотеці в Єрусалимі. У Нью-Йорку вона заснувала Сіоністський архів і бібліотеку, а згодом під її редакцією світ побачили важливі довідники з історії Палестини та сіоністських рухів. З метою обґрунтування створення держави Ізраїль 1948 р. Юдіна опублікувала бібліографічний покажчик видань “A List of References Leading to the Establishment of the Jewish State of Israel”. 1949 р. С. Юдіна емігрувала до Ізраїлю, де Давид Бен-Гуріон, враховуючи заслуги, призначив її на посаду першого директора Державного архіву Ізраїлю. В архіві Юдіна запровадила класифікацію та укладання

переліків архівних документів, що вже надійшли на зберігання⁴⁴. Однак головний внесок Софія Юдіна зробила у розробку архівного закону Ізраїлю.

Починаючи з 1948 р. і до ухвалення Кнесетом в січні 1955 р., було розглянуто кілька проектів ізраїльського архівного закону. Перший проект (1949) подав від директорів Центрального сіоністського архіву Алекс Бейн як “Пропозиції до закону про зберігання історичних документів”. Усі агенції уряду, а також контрольовані ним центральні і місцеві інституції повинні були зберігати утворені в їхній діяльності документи. Різниця між урядовими і “національними інституціями” додержавного періоду не встановлювалася. Інституції не мали права знищувати документи без згоди уряду. Вони зобов’язувалися передавати документи, вже непотрібні для їхньої поточної діяльності, до історичних архівів. До уваги бралися історичні архіви, які вже існували в Ізраїлі на час заснування держави. Їм надавалося таке ж саме значення як військовому та державному архівам. Ключовим було положення про заснування вповноваженого архівного органу, який від імені уряду визначав правила зберігання, знищення та систематизації документів. Цей орган мав би включати представників уряду, військового архіву, Центрального сіоністського архіву та Єврейського історичного загального архіву. Ще одне важливе положення проекту закону торкалося заборони на вивезення документів за межі держави, особливо тих, що стосувалися історії єврейського народу та Землі Ізраїлю. На вивезення потрібен був би спеціальний дозвіл уряду, “підкріплений авторитетним висновком уповноваженого архівного органу”. Уряд також отримував право фотографувати і копіювати документи перед їхнім вивезенням. Голова Секретаріату уряду за пропозицією уповноваженого архівного органу мав би встановлювати строки передавання документів від інституцій до архівів та інші правила, необхідні для реалізації закону. Під час розгляду цього проекту було запропоновано вилучити з під контролю уряду архіви релігійних інституцій, а також включити до складу уповноваженого архівного органу Єврейську національну бібліотеку⁴⁵.

Другий проект (січень 1950 р.) запропонував Бенціон Дімур, на той час депутат Кнесету від партії Мапай, а згодом – Міністр культури та освіти Ізраїлю (1951–1955). Зокрема, він висунув принципове положення щодо заборони вивезення історичних документів⁴⁶.

Третій проект (червень 1950 р.) запропонувала Софія Юдіна. Вона вважала, що архівний закон є суттєвим елементом архівної політики. За основу Юдіна взяла закони США в архівній галузі⁴⁷. Перший пункт проекту визначав статус Державного архіву як центрального архіву історичних документів Ізраїлю, в т. ч. звукових та фільмових матеріалів. Згідно з другим пунктом директор отримував право контролювати всі документи урядових агенцій та вимагати передавання цінних докумен-

тів на зберігання до архіву. Третій пункт вимагав від агенцій передавати документи до архіву кожні п'ять років. Документи попередніх турецьких і британських органів влади мали б бути передані на зберігання до архіву негайно. Проект Юдіної передбачав створення Архівної ради в складі директора Державного архіву як її голови, керівників урядових департаментів, Секретаря Кнесету, представників бібліотек та істориків. До функцій ради належало визначення видів документів, що підлягали передаванню до архіву, та надання порад Державному архівісту стосовно правил розпорядження (знищення) документами. Однак у цьому проекті не йшлося про включення до Архівної ради представників інших архівів, що спричинило конфліктну ситуацію. Передбачалося також передавання до архіву всіх надрукованих урядом і його департаментами видань та заснування бібліотеки у складі архіву з метою депонування всіх виданих в Ізраїлі книг, газет, фільмів тощо⁴⁸.

Аналіз проектів Бейна та Юдіної показав, що в першому фактично не передбачалося закріплення за архівом контролю поточного діловодства в урядових установах. Другий спирався на американський "Federal Records Act" (1950), а відтак передбачав не лише архівний, а й загальний урядовий нагляд. Проте Юдіна випустила з поля зору питання про переміщення архівних документів за межі Ізраїлю або в приватні руки, а також ігнорувала місцеві архіви. Така її позиція була зрозумілою, оскільки в аналізованих нею американських законах йшлося лише про федеральні архіви, а архіви штатів спиралися у своїй діяльності на архівні закони штатів і були незалежні від Національного архіву США.

Від Міністерства юстиції проекти закону аналізував Сімха Розенталь. Насамперед він визначив, які архіви Ізраїлю вже підпали під дію раніше прийнятих законів. Це були манускрипти та книги, що з'явилися на світ у період до 1700 р. ("Antiquities Ordinance"*). Стосовно нових

* 1918 р. британці ухвалили "Antiquities Proclamation", у якій йшлося про важливість культурної спадщини регіону, та вжили заходів для надання професійного і правового статусу археологічним старожитностям й уникнення релігійного та магічного значення, яке їм надавалося центрами пілігримів. Вони заснували Палестинський археологічний музей, у якому розмістили адміністрацію Департаменту старожитностей Британського мандату, публічну галерею, бібліотеку, архів і сховище археологічного матеріалу. Директор Департаменту старожитностей – археолог Джон Гастан проаналізував турецький закон про старожитності "Ottoman Law of Antiquities" (1884 р.), законодавство сусідніх країн, консультувався з археологами та урядовцями і 1920 р. ініціював прийняття "British Mandate Antiquities ordinances". Цей декрет наділяв Цивільний уряд Палестини правами власності на рухоме і нерухоме культурну спадщину, покладав на місцеві, а не на колоніальний, бюджети витрати на захист культурної спадщини. Поточні питання, у т. ч. і продаж артефактів, ставали сферою регулювання Департаменту старожитностей. На вимогу археологів і туристів щодо доступу до археологічного матеріалу, до декрету було включене положення про продаж артефактів, непотрібних національним сховищам.

документів “Archives Regulations” (1935) визначали лише терміни зберігання судових справ: цивільні та земельні знищувалися через 15 років після ухвали суду, кримінальні – після того, як особа відбула покарання або сплатила штраф. Відповідно до правил від 25 серпня 1950 р. документи муніципальних судів знищувалися через 30 днів після оголошення рішення суду в “Official Gazette”. “Press Ordinance” вимагав депонування опублікованих комерційних каталогів, обіжників, торгових оголошень у Міністерстві освіти та районних комісіонерів.

Далі Розенталь проаналізував французькі та американські архівні закони і порівнював їх із існуючим законодавством Ізраїлю та ситуацією в архівній сфері. Головна відмінність полягала в розумінні поняття “старі документи”. Архівні документи, накопичені до заснування держави, в основному знаходилися в “національних інституціях” поза сферою впливу держави, тому на них неможливо було поширити архівне законодавство. Хоча Розенталь значною мірою спирався на американські архівні закони, Міністерство юстиції в остаточному проекті закону надало загальне визначення поняттю “архівний матеріал”. Воно уникло розрізнення між архівами державних і місцевих органів, визначення власності та походження документів; не було відмінностей між доку-

Прийняття рішення щодо цінності археологічного матеріалу покладалося на директора Департаменту старожитностей та Консультативну раду, які мали право видавати ліцензії на торгівлю антикваріатом. Ст. 21 Палестинського мандату Ліги Націй (1922 р.) надавала право наукового доступу національним й іноземним ученим (з країн-членів Ліги Націй). 1929 р. було ухвалено “Antiquities Ordinance” № 51, який став правовою основою захисту культурної спадщини в Ізраїлі та Палестині. Він визначив торгівлю артефактами як сферу бізнесу, а особу, яка ним займалася, – дилером. В “Antiquities Rules” (1930 р.) йшлося про видавання ліцензій на цей бізнес, у т. ч. й на здійснення експорту старожитностей (Ст. 4): процедуру подання заявки, критерії для отримання ліцензії, обов’язки Департаменту старожитностей щодо ліцензування. Кожен дилер повинен був інформувати покупця про необхідність отримання дозволу на експорт. Палестинські та єврейські родини, роками задіяні в бізнесі старожитностями, після його унормування, були зобов’язані здобувати офіційний дозвіл на цей вид підприємництва, сплачувати за ліцензію, подавати Департаменту старожитностей для перевірки списки артефактів і ціни на них. Хоча система не працювала досконало, торгівля старожитностями була легалізована. Див.: *Kersel M. Morag. The Trade in Palestinian Antiquities / Morag M. Kersel // Jerusalem Quarterly. – Institute of Jerusalem Studies, 2008. – № 33. – P. 25–26.*

Ізраїльський Департамент старожитностей засновано 26 липня 1948 р., однак до 1978 р. він фактично працював, спираючись на законодавство часів Британського мандату. Лише 1978 р. британське законодавство замінено Законом про старожитності, ухваленим Кнесетом. Див.: Ізраїльський департамент старожитностей. Науковий архів 1919–1948 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.iaa-archives.org.il/archives.aspx>.

Державний архівіст Ізраїлю,
професор Авраам Пол Алсберг
(1919–2006,
Архівіст у 1971–1990 рр.)

ментами, створеними державою, та документами, якими держава володіє. Більше того, законодавці закріпили певні обов'язки за власниками приватних архівів стосовно документів з історії єврейського народу та Землі Ізраїлю, особливо в частині їхнього переміщення за межі держави, а також не обійшли увагою документи сіоністського, релігійного та іноземного походження. Однак, як зазначав П. Алсберг, за перші 30 років дії закону Державний архівіст із політичних міркувань ніколи не поширював свою владу на архіви християнських та мусульманських інституцій та приватних осіб⁴⁹.

Розенталь також звернув увагу на американську практику призначення Державного архівіста. В зако-

ні про заснування Національного архіву та Адміністрації документації США (1934) визначалося, що Архівіст США призначається на посаду Президентом США. Однак у законі 1949 р. це право віддавалося керівникові Адміністрації служб загального призначення*. Аналіз ситуації показав, що Міністерство освіти і культури було б найбільш придатним для того, щоб йому підпорядкувати Державний архів Ізраїлю, однак, з іншого боку, краще було б надати архіву незалежний від відомств, політики та партійних фракцій статус. Відтак Розенталь зробив висновок про необхідність підпорядкування архіву Офісу Прем'єр-Міністра Ізраїлю⁵⁰.

У питанні вивезення архівних документів Розенталь розрізняв право на копіювання творів художньої літератури та мистецтва і право власника документів, порушення якого він намагався уникнути. У французькому законодавстві йшлося про класифікацію таких докумен-

* Відповідно до чинного закону США про Національний архів і Адміністрацію документації "National Archives and Records Administration" (44 U.S.C. Chapter 21, § 2101 (3), § 2102, § 2103 (a)), уведеному в дію з 1 квітня 1985 р., Національний архів США має статус незалежної агенції. Архівіст США призначається на посаду Президентом США за порадою та зі згоди Сенату. Призначення здійснюється без урахування політичних упливів, виключно на підставі професійної кваліфікації, потрібної для виконання обов'язків Архівіста США. Він звільняється з посади Президентом США, який повинен пояснити причини звільнення обом палатам Конгресу США.

тів. У випадку давніх актів необхідною була б публікація їхніх реєстрів Державним архівістом. Французький закон від 31 грудня 1913 р. забороняв без дозволу уповноважених архівних органів копіювання, фотографування, внесення змін до текстів або зовнішнього вигляду цих документів, вивезення їх за кордон. Автор або власник мав права й обов'язки щодо забезпечення збереженості документів. Він мав би бути зацікавленим у державній реєстрації його архівів, оскільки вона підвищувала їхню цінність. Тут Розенталь наполягав більше на проведенні роз'яснювальної роботи, ніж на застосуванні примусу. Державний архівіст мав би пропонувати приватним власникам передавати їхні архіви на зберігання державі, залишаючи за ними право визначення умов доступу та використання. Однак Розенталь зазначав, що, доки реєстр не буде складено, не може йтися й про заборону вивезення документів за кордон. Він також запропонував увести представників таких архівів, як Центральний сіоністський архів, до складу Архівної ради. Це уможливило б непряме поширення архівного законодавства на архіви "національних інституцій". У французькому законі йшлося про 100-річний період, після закінчення якого інституції передавали свої документи на зберігання до архіву, в німецькому законі 1931 р. цей період визначався в 30 років. Однак, на погляд Розенталя, на той час питання про терміни передавання документів не було суттєвим для молодого ізраїльської держави. Питання про знищення нецінних документів він відніс не до дії закону, а до унормування правилами⁵¹.

Після розгляду поданих проектів у квітні 1951 р. у Міністерстві юстиції почалася дискусія. Основними положеннями, стосовно яких вона набула особливої гостроти, були: 1) статус Державного архіву Ізраїлю та Державного архівіста Ізраїлю. Обговорювалося дві альтернативні пропозиції. Перша – надати Державному архіву Ізраїлю статус незалежного органу, окремого від будь-яких міністерств уряду. Віддати право призначення Державного архівіста Ізраїлю Президенту Ізраїлю, кандидатуру обирати за рекомендацією комітетів Кнесету. Друга – надати Державному архіву Ізраїлю статус підрозділу в урядовому міністерстві (Офісі Прем'єр-Міністра, у складі Міністерства освіти і культури або Міністерства юстиції). Віддати право призначення Державного архівіста Ізраїлю Прем'єр-Міністру або відповідному міністру; 2) питання про право Державного архівіста Ізраїлю здійснювати контроль над документами в державних інституціях (тобто над документами поточного діловодства). Альтернатива цій пропозиції полягала у тому, щоб залишити право контролю за Прем'єр-Міністром, яке він мав реалізовувати, консультуючись із Вищою архівною радою.

24 квітня 1951 р. Міністр юстиції Пінхас Розен у своєму меморандумі висловив сумніви щодо поширення державного впливу на власників приватних архівів. На це питання С. Розенталь ще раз відповів

роз'ясненням законодавства про обіг старожитностей на території Ізраїлю та вказав на право директора Департаменту старожитностей обліковувати та фотографувати артефакти перед їхнім вивезенням. Однак жодної заборони на вивезення приватних архівів не може бути накладено, доки не існує реєстру приватних архівів.

Юридичні радники Офісу Прем'єр-Міністра та Міністерства освіти і культури звернули увагу на те, що проект закону втратив положення про встановлення конкретних строків передавання документів від урядових департаментів до Державного архіву Ізраїлю. Вони також уважали, що відсутність у Державного архівіста права контролю за управлінням документацією в урядових департаментах спричинить безвідповідальне знищення цінних документів замість вчасного передавання їх на зберігання до Державного архіву.

Міністерство освіти і культури через свого юридичного радника пропонувало покласти відповідальність за реалізацію архівного закону на це міністерство. Б. Дінур, як Міністр освіти і культури та голова Історичного товариства, пропонував здійснювати призначення Державного архівіста у консультаціях із його міністерством. Він наполягав на тому, щоб до закону включили положення про обов'язок громадян Ізраїлю інформувати Державний архів про усі архівні матеріали національної цінності, що знаходяться в їхній власності, передавати на зберігання до Державного архіву або іншого архівного закладу копії цих документів, але залишити за ними право визначати умови доступу до них. Більше того, Дінур пропонував надати всім архівам право верифікації історичних документів. У цій пропозиції відчувався аспект сприяння розвитку історично-наукової діяльності архівів. Однак міністр знов випускав з поля зору питання контролю за управлінням документацією (records management) в урядових міністерствах.

На завершення дискусії було укладено остаточний білль, який отримав назву "Archival Law – 5712-1952". Через багатоваріантність пропозицій положення біллю мали по кілька альтернативних версій. Положення про призначення Державного архівіста на той час мало три версії: "Прем'єр-Міністр", "Прем'єр-Міністр у консультаціях із Міністром освіти і культури", "призначення Урядом". Відтак Комітет міністрів обрав третю версію, яка задовольняла або не задовольняла відразу всіх учасників дискусії. Положення про склад Вищої архівної ради було сформульовано таким чином, щоб до неї увійшли як представники урядових департаментів, так і інших зацікавлених інституцій. Положення про право Державного архівіста здійснювати контроль за управлінням документацією в урядових департаментах було поновлено. Отже, в остаточному варіанті біллю, опублікованому 21 липня 1952 р. у "Gazette", було враховано більшість пропозицій, представлених Софією Юдіною.

Однак після публікації надійшли дві скарги. Перша – від директора Архіву Армії оборони Ізраїлю, який категорично заперечував підпорядкування свого архіву Державному архіву Ізраїлю і просив залишити його у складі Міністерства оборони. Друга – від Асоціації місцевих рад і муніципалітетів, яка вважала дискримінацією той факт, що ця організація не була представлена у Вищій архівній раді⁵².

Розгляд біллю в Кнесеті розпочався 28 червня 1952 р. Б. Дінур як Міністр освіти і культури представив його у першому читанні. Фракції як опозиційних, так і коаліційних партій розгорнули дискусію навколо питання про право Державного архівіста на контроль приватних архівів та укладання їх реєстру. Ще одним спірним положенням було підпорядкування Державного архівіста Прем'єр-Міністру. Припущення того, що архіви політичних партій, які також мали статус приватних, підпадуть під контроль держави, призводило до висновку про те, що всі партійні секрети стануть відомими широкій публіці. А той факт, що Державний архівіст буде контролюватися Прем'єр-Міністром, породжував думку про його залежність від політичної позиції правлячої партії, яка заради своїх інтересів зможе приховувати або вилучати документи з архівів та інтерпретувати історію залежно від партійних інтересів. Отже, у першому читанні білль не пройшов.

Два роки по тому його було представлено в Кнесеті вдруге та втретє, після чого білль направили на розгляд Комітету освіти і культури. В Комітеті його розглядали 16 разів, було представлено 34 поправки, які головним чином стосувалися вже багаторазово обговорюваних положень, згаданих вище. Однак кілька поправок варті уваги. У першій з них ішлося про заборону вивезення архівних документів за межі Ізраїлю (попередню версію цього положення було вилучено). Друга поправка мінімізувала політичні впливи під час обрання кандидатури на посаду Державного архівіста Ізраїлю: попередню версію було доповнено словами “призначати на посаду після консультацій з Вищою архівною радою”. Остання зміна стосувалася терміна “архівний матеріал”, який поширювався на документи всіх інституцій без розподілу на державні чи приватні. Головний чинник, що впливав на його визначення, – цінність документів для історії нації⁵³.

Архівний закон ухвалено Кнесетом 17 січня 1955 р., однак потрібні були роки для того, щоб він запрацював на належному рівні. На той час не існувало жодного підзаконного акта, який би роз'яснював механізм імплементації закону.

Архівний закон чітко визначав сім членів Вищої архівної ради: Державний архівіст (голова), представники Міністерства освіти і культури, Археологічної наглядової ради, Архіву Армії оборони Ізраїлю, Національної бібліотеки Ізраїлю, Центрального сіоністського архіву, Єврейського історичного загального архіву. Крім цього, уряд мав пра-

во визначати департаменти й архіви, представники яких могли входити до складу ради. Будь-яке інше призначення мало б попередньо обговорюватися в раді. Отже, як пише П. Алсберг, не знайдеться жодного пояснення, крім політичних міркувань, укладеному С. Юдіною списку з 36 осіб, яких Прем'єр-Міністр призначив у перший склад Вищої архівної ради. Там були представники Гістадруту, руху робітничих поселень, Єврейської агенції тощо. Відтак у складі ради тривали постійні зміни. Нарешті, у 1972 р. Державний архівіст у консультаціях із Прем'єр-Міністром виробив порядок призначення членів Вищої архівної ради. Визначалося 4 сектори по 10 представників у кожному: сектор урядових департаментів, неурядових публічних інституцій, історичних архівів, експертів у сфері архівів та різних галузях науки. Це дозволило утримувати баланс між секторами, забезпечувало незалежність ради від уряду та її професійність⁵⁴.

Перше засідання Вищої архівної ради, 6 серпня 1956 р., не обійшлося без конфлікту, підставою якого став архівний закон. Відкривав засідання чинний на той час Міністр освіти і культури Залман Аранн. Після того, як він сказав слова, яких від нього вимагав обов'язок, Аранн передав свої повноваження представнику міністерства і “негайно” покинув засідання на знак протесту проти факту, що імплементація закону була покладена урядом на Прем'єр-Міністра. Очевидно, що Міністерство освіти і культури під час обговорення архівного закону претендувало на керівну роль в архівній галузі та намагалося всіма способами поставити Державний архів і Державного архівіста в залежність. Певною мірою це відбувалося через особисті погляди Бенціона Дінура. Не можна недооцінювати його внесок у становлення архівної галузі Ізраїлю, який вже підкреслено в публікаціях В. Лукіна. Проте Дінур забував, що як будь-яка жива людина він не вічний, а з його відходом від справ Державний архів міг би потрапити у “полон”, як це сталося в Сполучених Штатах Америки (у 1949–1984 рр. Національний архів США був підпорядкований Адміністрації служб загального призначення, що негативно впливало на його діяльність*). Однак ізраїльські законодавці все ж таки знайшли розумне рішення, яке забезпечувало в тій чи іншій мірі незалежний статус Державного архіву та Державного архівіста, дозволяло їм уникнути політичних та відомчих впливів. На першому засіданні А. Бейн, який на той час був директором Центрального сіоністського архіву, виголосив блискучу промову про архівний закон і проблеми,

* Про боротьбу колективу Національного архіву США за статус незалежної агенції дивись у щоденнику 6-го Архівіста США Роберта Марка Ворнера “Щоденник мрії: історія руху за незалежність Національного архіву, 1980–1985”: *Warner R. M. Diary of a Dream: A History of the National Archives Independence Movement, 1980–1985* / Robert M. Warner. – Metuchen, NJ. and London : The Scarecrow Press, 1995. – 211 p.

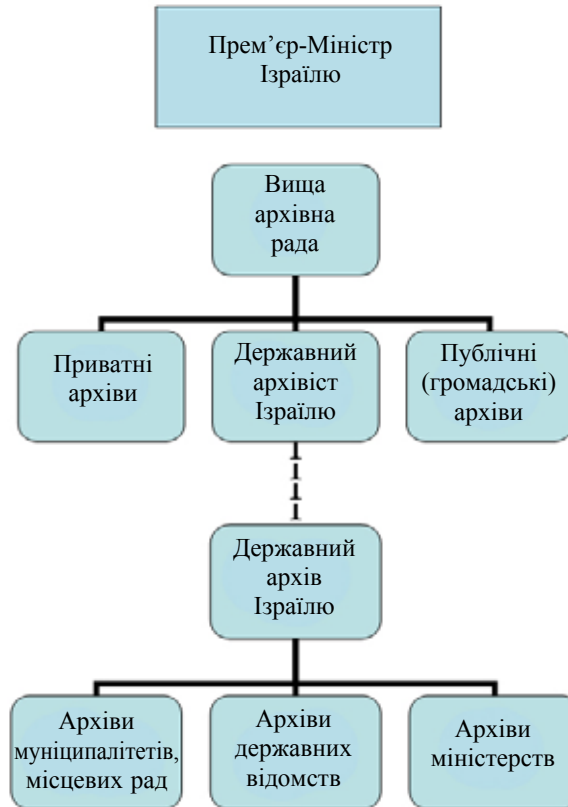

Державний архівіст Ізраїлю, д-р. Яков Лозовік (з серпня 2011 р.).

із ним пов'язані. Наприкінці засідання Вища архівна рада ухвалила рішення рекомендувати Прем'єр-Міністру призначити Алекса Бейна першим Державним архівістом Ізраїлю⁵⁵. Він очолював архівну галузь Ізраїлю до березня 1971 р. Після нього на посаду Державного архівіста було призначено видатного ізраїльського історика-архівіста, професора Авраама Пола Алсберга (1971–1990), за ним професора Ревена Ярона (1990–1992), далі – професора Івіатара Фрізела (1993–2001), доктора Тувія Фрілінга (2001–2004), доктора Іехошуа Френдіха (2005–2011). Сьогодні архівною галуззю Ізраїлю керує Державний архівіст, доктор Яков Лозовік (з 2011 р.), який раніше очолював Архів Яд Вашем*. Зміни до архівного закону Ізраїлю вносилися 1964 р., 1981 р. та 2009 р. Зокрема, вони стосувалися удосконалення процедури розсекречування документів, які зберігаються в Державному архіві Ізраїлю, приватних архівів та електронних документів⁵⁶.

Таким чином, прийняття архівного закону закріплювало структуру архівної системи Ізраїлю, яка включає різні типи архівів. Найкращим чином вона може бути представлена на блок-схемі, укладеній та надісланій авторові цієї статті членом Асоціації ізраїльських архівістів Зоар Алуфі:

* Список Державних архівістів Ізраїлю уточнено за допомогою Веніаміна Лукіна.

Примітка: Публічними вважаються Центральний сіоністський архів, Центральний архів історії єврейського народу та інші архіви з аналогічним статусом. Архіви державних відомств - архіви електричної та залізничної компаній, компанії із водопостачання тощо. Архіви місцевих рад – архіви тих населених пунктів, що не мають статусу міста.

За спеціальним Законом про меморіалізацію Катастрофи і Героїзму функціонує Архів Яд Вашем, який є частиною Меморіального комплексу Яд Вашем. Закон, ухвалений Кнесетом з ініціативи Бенціона Дінура 1953 р., не має аналогів у жодній країні. Він спрямовує діяльність Архіву Яд Вашем на збирання й увічнення пам'яті 6 мільйонів євреїв, загиблих у Другій світовій війні.

Документування Катастрофи європейського єврейства було започатковано ще під час перебігу подій Шоа. Це воістину героїчний внесок єврейських істориків-архівістів, які, ризикуючи життям, збирали документи, свідчення, вели записи на окупованій території, у концтаборах та гетто. Одним із таких справжніх героїв був польський історик Емануель Рінгельблюм – засновник архіву Варшавського гетто та групи “Онег Шаббат”. Рінгельблюм народився 2 листопада 1900 р. у місті Бучач (сучасна Тернопільська область, Україна). 1927 р. захистив дисертацію з історії середньовічної єврейської общини Варшави,

Засновник і керівник архіву
Варшавського гетто “Онег Шаббат”
Емануель Рінгельблум із сином Урі

був автором майже 130 праць про історію євреїв Польщі, брав участь у сіоністському русі та Всесвітньому сіоністському конгресі в Женеві (1939), роботі “Joint”. Перші кроки до заснування архіву Рінгельблум зробив у жовтні 1939 р. як голова єврейської організації соціальної самопомоги “Координація”. Делегації з провінційних міст Польщі щодня прибували до офісу, щоб розповісти про страждання польського єврейства, а вчений записував їхні історії. Згодом він почав, спершу щотижня, пізніше – щомісяця, писати огляди та есе про знищення єврейської інтелігенції, нацистську політику в єврейському питанні. Із заснуванням Варшавського гетто архів “Онег Шаббат” функціонував як справжній архівний заклад із постійними співробітниками, серед яких були: Авраам

Левін, Перець Опочинський, секретар архіву Еліягу Гутковський, Ракхель Ауербах, Єжи Вінклер, Н. Тайтлман, Кампелмахер, Даніель Флігман, доктор Джеліна Левін, Єгошуа Перла, Іцхак Бернштейн, Густава Ярецька, Сесілія Слапак, Селім Бернгольц, Нахум Ремба, Йонас Тарков, Естер Мангел, Хенріка Лазаверт, Менахем Ліндер, Ігуда Фельд. Коли до гетто були депортовані євреї ще з 60 міст і селищ Польщі, в архіві з’явилися “позаштатні” працівники. Робота архіву трималася в секреті. Архів готував і передавав за кордон звіти, які містили відомості про вчинені нацистами злочини проти польського єврейства, друкував на маймеографі та розповсюджував серед в’язнів гетто бюлетень. Головним принципом роботи архіву була об’єктивність і правда в документуванні кожної події. Збиралися документи, спогади, щоденники, які відбивали вступ нацистської армії на польську територію, депортації, погроми, ліквідацію в’язнів, ставлення нацистів та поляків до євреїв, соціально-економічну ситуацію, культурне та релігійне життя в гетто, діяльність юденратів, примусову працю євреїв, проблеми харчування, комунікації із зовнішнім світом, санітарний стан та хвороби тощо. Працівники архіву здійснювали й науково-дослідну роботу, на базі зібраних документів писали монографії, вели щоденні записи про події майже на кожній вулиці гетто, а також персональні щоденники. Архів ініціював написання в’язнями, які прибули до Варшави з інших

Читальна зала
Архіву Яд Вашем.
Фото Л. Левченко,
2014 р.

місць, спогадів та інших свідчень про життя до війни та в гетто. Збиралися матеріали про участь євреїв у польсько-німецькій війні у вересні 1939 р., прояви антисемітизму в польській армії, в результаті яких євреї були змушені вибувати з регулярних військ до спеціальних єврейських батальйонів. Архів також проводив анкетування в'язнів гетто у 1941 та 1942 рр. щодо набутого під час війни досвіду та перспектив післявоєнного розвитку польського єврейства. На початку 1942 р. архів розпочав колективну працю “Два роки з половиною”, яка мала охопити всі сфери єврейського життя в гетто. Наприкінці лютого 1943 р. Рінгельблом з родиною вибрався з Варшавського гетто та сховався в бункері Крися, проте напередодні повстання він повернувся до гетто, щоб заховати другу частину архіву “Онег Шаббат” (першу було запечатало в молочні бідони й заховано ще восени 1941 р.). Нацисти арештували вченого і відправили до табору Травники. Звідти йому знов вдалося вибратися і заховатися у Варшаві. Невдовзі він повернувся до бункера Крися, де разом із Авраамом (Адольфом) Берманом працював над монографією про долю єврейських письменників в окупованій Польщі. 7 березня 1944 р. бункер Крися було викрито нацистами, всі його мешканці відправлені до концтабору Павяк, а через три дні розстріляні⁵⁷. “Ми всі приречені на смерть, всі загинуть, і тільки ці томи архіву залишаться пам’яттю про мільйони євреїв Польщі, пам’яттю про їхні страждання і про їхню боротьбу”⁵⁸, – писав Емануель Рінгельблом. Окремі частини архіву “Онег Шаббат” знайдено 1946 та 1950 рр. і передано на зберігання до Єврейського історичного інституту у Варшаві. Архів налічує понад 2 тис. одиниць зберігання і включений до переліку писемних пам’яток програми ЮНЕСКО “Пам’ять світу”.

В окупованій нацистами Польщі діяв також Архів Єврейського національного комітету на “арійській стороні”, заснований Авраамом та

Беті Берманами, який збирав документи єврейського підпілля, Координаційного комітету, Єврейського національного комітету, Організації єврейського спротиву. У звіті архіву від 24 травня 1944 р., надісланому за кордон, зазначено, що обсяг зібраних документів дорівнює 100 щоденникам, свідченням та документам інших видів⁵⁹.

Першим в Ізраїлі, 19 квітня 1950 р., з метою увічнення пам'яті жертв Шоа було створено Архів у Домі борців гетто імені Іцхака Кацнельсона в кібуці Бейт Лохамей ха-Геттаот. Його відкриття було приурочене до сьомої річниці повстання у Варшавському гетто. Архів зберігає документи організації "Жигота" за період після знищення Варшавського гетто в травні 1943 р. до звільнення Польщі в січні 1945 р. (7 тис. документів передано до архіву А. Берманом), колекції в'язня гетто, поета І. Кацнельсона, єврейської організації "Координація", французького відділення організації врятування дітей "OSE", представника ієшуви Польщі Авраама Таненбаума, розпорядження юденрату Лодзинського гетто, педагога Януша Корчака, понад 750 дитячих автобіографій, 100 тис. фото, аудіо, відео документів⁶⁰.

Сучасний Архів Яд Вашем Меморіального комплексу Яд Вашем веде свій початок від єврейських історичних комісій, заснованих у Німеччині й окупованих нею країнах відразу після їхнього звільнення, в т. ч. Центральної єврейської історичної комісії Польщі (1944–1947 рр., нині – Єврейський історичний інститут у Варшаві, досліджує проблеми Голокосту) та Мюнхена, документаційних центрів Братислави, Будапешта, Відня, Лінца, колекцій документів, зібраних різними єврейськими організаціями, такими, як "Jewish aid and rescue" ("Єврейська допомога та порятунок"), "Displaced Persons" ("Переміщених осіб")⁶¹. У Законі про меморіалізацію Катастрофи і Героїзму "Martyrs' and Heroes Remembrance (Yad Vashem) Law 5713-1953" 1953 р. визначено завдання і функції Архіву Яд Вашем: "збирання і передавання на батьківщину матеріалу, що стосується всіх представників єврейського народу, які віддали своє життя, боролися і повстали проти нацистського ворога і його колаборантів; увічнення пам'яті людей, общин, організацій та інституцій, знищених лише через те, що вони були єврейськими..."⁶².

З 1953 р. до теперішнього часу Архів Яд Вашем не лише поповнився мільйонами документів в оригіналах і копіях (на мікрофільмах та цифрових носіях), але й провів значного обсягу роботу із виявлення свідчень про Шоа в архівах країн Європи, описування колекцій, публікації документів, організації виставок тощо.

1969 р. за ініціативою Державного архівіста Ізраїлю Пола Алсберга Архів Яд Вашем реорганізовано. В його складі почали функціонувати: відділ офіційних архівів і юридичних матеріалів; відділ архівів документаційних центрів, особових архівів, свідчень очевидців, тверджень та приватних колекцій; відділ музейних виставок та фотографій; відділ записування свідчень і заяв очевидців; департамент каталогізації

і читальних залів. Разом з тим було розроблено і затверджено перші правила роботи архіву “Material in the Yad Vashem Archives: Rules for Registry, cataloguing, consultation, planned acquisition, reporting” (“Матеріал в Архіві Яд Вашем: Правила реєстрації, каталогізації, консультацій, планування надходжень, звітування”), визначено умови доступу до документів⁶³. У вересні 1989 р. в архіві створено відеостудію для запису свідчень людей, які пережили Шоа. Перші записи робили на відео та аудіокасетах. Архівом видано англійською мовою путівники неопублікованих матеріалів періоду Голокосту – 1970 р., 1972 р., 1975 р., 1977 р., 1979 р., 1981 р.⁶⁴; довідники до архівів та колекцій документів президента Союзу єврейських общин Румунії професора Уільяма Філдермана (1974)⁶⁵; документаційного центру Центрального союзу єврейських общин Братислави (1975)⁶⁶; про знищення німецького єврейства (1975)⁶⁷; члена Національної ради при емігрантському уряді Польщі Ісаака Шварцбарта (1976)⁶⁸; свідчень і документів представників чехословацького єврейства – учасників війни проти нацистської Німеччини (1976)⁶⁹; про знищення югославського єврейства (1976)⁷⁰; про Голокост румунського єврейства (1983)⁷¹; про знищення угорських євреїв (1984)⁷²; лідера польського сіоністського руху Авраама Зілбершейна (1984)⁷³; концентраційного табору Берген-Белзен, при якому діяв комітет спасіння євреїв Йозефа Розенсафта (1985)⁷⁴; мемуарів і щоденників (1987)⁷⁵; “Переміщені особи” Центральної єврейської історичної комісії Мюнхена (1989)⁷⁶; Нахмана Зонабенда з історії Лодзинського гетто (1992)⁷⁷; каталог записаних відеосвідчень – 1994 р.⁷⁸, розроблено та наповнено електронні бази даних (на 4,2 млн імен жертв Шоа, 50 оригінальних колекцій документів, фотодокументів, імен Праведників народів світу тощо). Значний внесок Архів Яд Вашем зробив у підготовку судового процесу над нацистським злочинцем Адольфом Ейхманом⁷⁹. Його співробітниками виявлено, скопійовано та передано слідству сотні аркушів документів про нацистські злочини проти людства, в т. ч. секретні матеріали.

Бенціон Дінур був першим головою Ради Меморіального комплексу Яд Вашем (1954–1959), першим директором Архіву Яд Вашем був Йозеф Керміш (1953–1978). На цьому посту його послідовно змінили Шмуель Краковський (1978–1993), Яков Лозовік (1993–2008) та Хаїм Гертнер (з 2008 р.).

Таким чином, із ухваленням основних архівних законів завершилося формування архівної системи Ізраїлю. Крім вже розглянутих, архівна система включає такі архіви⁸⁰: *Департамент манускриптів і архівів Національної бібліотеки Ізраїлю* – зберігає *пінкаси* та *пінкасі-ми* єврейських общин Алжиру, Австрії, Чехії, Словаччини, Франції, Німеччини, Греції, Угорщини, Італії, Латвії, Марокко, Польщі, Литви, Румунії, Туреччини, Російської імперії, Ємену; *Архів сефардської общини* (Єрусалим) – сконцентрував документи від початку панування

Османської імперії в Палестині (ісламських судів, місцевих органів влади, сефардських місцевих та міжнародних організацій, сефардських синагог, орієнтальних общин); *Архів Ізраїльського Департаменту старожитностей* (Єрусалим) зберігає наукову документацію археологічних досліджень в Ізраїлі (реалізує унікальний проект із оцифрування та оприлюднення в Інтернеті результатів археологічних розвідок 1919–1948 рр.⁸¹); *секція історичного архіву Інституту Жаботинського*, відповідно до архівного закону визнана публічним архівом 1957 р., зберігає колекції проводу “Бетар” та її відділень із 34 країн, керівних органів Союзу сіоністів-ревізіоністів і Нової сіоністської організації, їхніх відділень із 36 країн, документи лідера сіоністського руху, одного із засновників держави та збройних сил Ізраїлю Зеєва Жаботинського; *Архів Вейцмана* в Реховоті започатковано першим Президентом держави Ізраїль Хаїмом Азріелем Вейцманом у 1951 р. для зберігання документів особового походження самого Вейцмана та його дружини Віри Вейцман; завдання *Архіву релігійного сіонізму*, заснованого 1953 р. під егідою Фонду Авраама Іцхака Кука, полягає в концентрації документів керівних органів і національних організацій руху “Мізрахі”, організацій та лідерів релігійного сіонізму; *Архів Союзу вчителів Ізраїлю*, що виник 1959 р. з ініціативи ветерана освітянського руху, педагога Авієзера Єліна, концентрує документи Союзу вчителів Ізраїлю; основний масив документів *Архіву Робітничої партії Ізраїлю*, створеного в липні 1965 р. у Бейт Берл як офіційний партійний архів, належить партії МАПАЙ (назва партії до січня 1968 р., коли вона об’єдналася з партіями Ахдут ха-Авода та РАФІ), Всесвітній федерації Поалей Ціон (за 1917–1932 рр.), об’єднанню “Хама’арох”, з лютого 1968 р. архів був офіційним депозитарієм документів робітничого сіоністського руху та єврейських соціалістичних партій. Серед кіноархівів Ізраїлю найцікавішими є *Архів єврейського кіно при Єврейському університеті в Єрусалимі* (фільми з історії Ерец-Ізраель), *Ізраїльський кіноархів у Хайфі* в Центрі Ротшильда (фільми ізраїльського виробництва та документи з історії кіно), *Архів єврейського кіно імені Стівена Спілберга*. В академічних інституціях Ізраїлю функціонують *архіви Інституту дослідження діаспори Тель-Авівського університету* (колекції з історії діаспор Бессарабії, Угорщини, Румунії, палестинських піонерів кібуцного руху “Біліум”, єврейських общин Італії, а також матеріали результатів досліджень інституту); *Біо-бібліографічного інституту імені Бараша Ашера “Gnazim”*, заснованого в Тель-Авіві 1953 р. (понад 400 колекцій особового походження єврейських письменників), *Інституту фізичного виховання та спорту Цві Нішрі “The Zvi Nishri Archives”* (документи з історії фізичного виховання та розвитку спорту), *Цифровий архів Дослідницького інституту Ізраїлю та сіонізму імені Давида Бен-Гуріона* (понад 3 млн. документів з історії Ізраїлю від поч. ХХ ст. та матеріали засновників і лідерів держави, у т. ч. Давида Бен-Гуріона).

Муніципальні архіви Ізраїлю представлені *Історичним архівом муніципалітету Єрусалиму*, заснованим 1963 р. професором Цві Радаєм (директор архіву у 1963–1971 рр.), *Архівом муніципалітету Тель-Авіву – Яффо*, що функціонує як центр документації з 1965 р., та *Історичним архівом Тель-Авіву – Яффо*, створеним 1971 р., *Архівом муніципалітету Хайфи*, який з 1977 р. виконує функції центру документації та *Історичного архіву міста Хайфа*, іншими архівами муніципалітетів. Усі архівні установи муніципалітетів здійснюють функції управління документацією, експертизу цінності управлінських документів та їх відбір на постійне зберігання. В Ізраїлі функціонують 257 місцевих органів влади. Вони створені в різні історичні періоди: деякі, як Єрусалим і Назарет, – тисячі років тому, інші – за часів Османської імперії чи Британського мандату, а найновіші – після заснування держави Ізраїль. Експертиза цінності документів місцевих адміністрацій здійснюється на підставі Правил щодо знищення архівного матеріалу в державних органах та місцевих адміністраціях “Regulations Concerning the Destruction of Archival Material at State Institutions and Local Authorities”, вперше розроблених Державним архівістом П. Алсбергом. Значну увагу експертизі цінності документів та управлінню документацією в органах влади приділено у працях першого директора Архіву муніципалітету Хайфи Зоар Алуфі. Строки зберігання визначає та дозвіл на знищення документів видає Вища архівна рада та її спеціальна комісія, до якої входять представники державних і місцевих органів влади.⁸²

В Ізраїлі функціонує широка мережа кібуцних архівів, які зберігають цінні історичні документи з історії переселенських та сіоністських рухів.

1950 р. з метою участі в I-му конгресі Міжнародної ради архівів створено Асоціацію ізраїльських архівістів. Її засновником був директор Центрального сіоністського архіву Георг Герліц. Активну діяльність Асоціація розпочала 1956 р. Сьогодні Асоціація працює, дотримуючись оприлюдненої нею “Ізраїльської декларації по архівах”. Членами Асоціації є близько 400 архівістів Ізраїлю. Чинним президентом Асоціації є Міхаль Хенкін, директор муніципального архіву Хайфи. Керівним органом є рада з 11 обраних членів, поза радою працюють секретар, скарбник та аудитор. У складі Асоціації створено комітети професійної підготовки та розвитку; архівної етики; обладнання, будівель, охорони і реставрації архівних матеріалів; комп’ютеризації архівів; членський; фінансовий та міжнародного співробітництва. Крім того, існують спеціальні комітети із підготовки змін до архівного законодавства та словника архівних термінів.

Головні зусилля Асоціації спрямовані на розвиток архівних стандартів, освіти, професійне удосконалення та забезпечення співпраці архівістів, всебічну підтримку архівної професії в країні. Асоціація вважає одним із своїх головних завдань введення професії архівіста до

переліку професій Міністерства внутрішніх справ Ізраїлю. У галузі архівної освіти Асоціація запровадила курс “Основи архівістики”, останні три роки реалізує навчальну програму з архівістики, прирівняну до магістерської, на базі Шкіл інформатики Хайфського та Бар-Іланського університетів. Програма фінансується Міністерством культури Ізраїлю. Архівістика викладається також у Єврейському університеті Єрусалиму (Школа архівних, бібліотечних та інформаційних студій), академічних коледжах Бейт Берл (м. Петах Тіква), Емек Ізраель (м. Нацрат Еліт) та імені Давида Еліна (Єрусалим). Асоціація ізраїльських архівістів видає щорічник “Arkhiyon”, веде веб-сайт⁸³. 1973 р. до 70-ї річниці Державного архівіста А. Бейна Асоціацією опубліковано Путівник архівами Ізраїлю. Раз на рік Асоціація відзначає членів, які зробили значний внесок у розвиток архівної справи. Архівісти та менеджери з управління документацією в Ізраїлі об’єднуються ще у дві професійні організації: “Асоціацію архівних менеджерів місцевих органів влади” та “Організацію архівістів малих общин”*.

У серпні 1977 р. під час роботи VII Світового конгресу із єврейських досліджень з ініціативи Асоціації ізраїльських архівістів та Ради архівів і дослідницьких бібліотек Північної Америки засновано Світову раду єврейських архівів. Метою її утворення була підтримка досліджень історії та культури єврейського народу через організацію зберігання документальної спадщини в архівах і дослідницьких організаціях по всьому світу. 1981 р. Світова рада єврейських архівів випустила путівник єврейськими архівами різних країн, до якого включила єврейські архіви США, Канади, Австралії, Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, а також Ізраїлю. Цінність цього видання полягала у тому, що це був перший довідник, який надавав уявлення не про єврейські архівні документи, а про архіви як заклади⁸⁴.

Таким чином, в єврейській архівній історії, на погляд автора, виокремлюється кілька етапів. *Перший етап* (від появи єврейського народу на історичній арені до втрати першої державності у 70 р. н.е.) характерний накопиченням архівних документів, набуттям національних традицій їх зберігання (у *глиняних сосудах*), утворенням архівів як в Єрусалимі, так і в інших місцях. Однак недостатньо відомостей про функціонування архівів за цього етапу, тому й неможливо визначити їх статус, організацію роботи тощо. На *другому етапі* (від 70 р. н.е. до кін. XIX ст.) історія єврейського народу розвивалася у діаспорі. Документи єврейського походження відкладалися в академіях, общинах, генізах синагог. Однак спеціалізовані єврейські архівні заклади не створювалися. Автор статті визначив би цей етап як “несвідоме збері-

* Інформацію про роботу Асоціації ізраїльських архівістів надано Галією Дувідзон, директором Архіву історії міста Петах Тіква імені Оеда Яркони.

гання історичних документів”. Документи неєврейського походження, але про євреїв, відклалися в архівах країн діаспори. *Третій етап* (з кін. XIX ст. до 1933 р.) характерний усвідомленням євреями потреби у заснуванні архівів як спеціалізованих закладів. Перші єврейські архіви засновано в країнах діаспори єврейськими історичними товариствами, політичними організаціями, у т. ч. Всесвітньою сіоністською організацією, з’явився перший архів у Берліні, діяльність якого спиралася на досягнення архівної науки поч. XX ст. *Четвертий етап* (1933–1948), насамперед, визначається знищенням єврейських архівів під час Голокосту, спробами врятувати історичні документи, у т. ч. і шляхом перевезення створених у діаспорі архівів до Ерец-Ізраель. *П’ятий етап* (з 1948 р.) характерний заснуванням державних та інших типів архівів, формуванням архівної галузі у державі Ізраїль, ухваленням архівних законів, визначенням державної архівної політики у сфері збирання архівних документів із країн діаспори до Ізраїлю, вивезення архівних документів за межі держави, приватних архівів тощо. На цьому етапі ізраїльськими архівістами доведено роль архівів, по-перше, як доказів права євреїв заснувати національну державу на історичній батьківщині, по-друге, як засобу у боротьбі проти геноциду єврейського народу. Важливо зазначити, що архівісти Ізраїлю надали особливе значення формуванню архівної галузі своєї держави поза політичними та відомчими впливами.

До створення єврейських архівів і формування архівної галузі у державі Ізраїль значний внесок зробили євреї українського походження. Найяскравішими представниками українського єврейства серед архівістів були І. Чериковер, Е. Рінгельблюм, Б. Дінур, С. Юдіна. Загалом ізраїльські архівісти подолали колосальну проблему: зібрали історичні документи єврейського і неєврейського походження, колись розсіяні по усьому світові як і сам єврейський народ, заснували для їх зберігання архіви та уможливили відновлення національної історії.

¹ Хитерер В. Документи по еврейской истории 16–20 веков в киевских архивах / Виктория Хитерер. – К. – М.: Институт иудаики – Мосты культуры, 2001. – 295 с.; Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель / Науч. ред.-сост.: Е. Меламед, М. Куповецкий; РГГУ и др. – К.: Дух і Літера, 2006. – 752 с.; Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская обл. / Науч. ред.-сост.: Е. Меламед. – К.: Дух і Літера, 2009. – 472 с.; Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Николаевская, Одесская, Херсонская обл. / Науч. ред.-сост.: Е. Меламед. – К.: Дух і Літера, 2014. – 776 с. та інші.

² Bein A., Neumann M. Records of Jewish Past coming to Israel / З бібліотеки Центрального сіоністського архіву, Єрусалим, Ізраїль, № 21642; Archives in Israel // Archivum. Vol. XI. – Paris, 1963. – P. 171–181; Alsberg P. A. The Israel Archival Law – A Retrospect after 30 Years / P. A. Alsberg // Miscellanea Carlos Wyffels. – Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1987. Vol. LVII. –

№ 1–2. – P. 13–49; Aloufi Z. Municipal Archives / Z. Aloufi // Arkhiyyon. – Jerusalem: Israel Archives Association, 1991. – № 5. – P. 14–24; Aloufi Z. Private Archives in Archives of Israeli Local Authorities / Z. Aloufi // Arkhiyyon. – Jerusalem: Israel Archives Association, 1995. – № 8. – P. 97–106; Mossek M. The Israel State Archives and Archives in Local Authorities / M. Mossek // Arkhiyyon. – Jerusalem: Israel Archives Association, 1999. – № 10–11. – P. 114–131; Tehila Ofer. A man of vision and action The life and the Achievements of Prof. Shmuel Eisenstadt. – Israel, 1999. – 139 p.; Lukin B. The Creation of a Documentary Collection on the History of Russian Jewry at the Central Archives for the History of the Jewish People / Iudaica in the Slavic Realm, Slavica in the Iudaic Realm. Repositories, collections, projects, publications / B. Lukin // Editor Zachary M. Baker. – New York, London, Oxford, 2003. – P. 17–36; Mossek M., Budowski I. Private Papers and Archives in Israel: Professional and Legal Aspects / M. Mossek, I. Budowski // Atlanti. Vol. 17. – № 1–2. – Triest, 2007. – P. 233–237; Лукин В. “Если удостоюсь взойти на Землю Израиля...” Созидатели архивной системы Израиля – Бенцион Динур и другие / В. Лукин // Израиль: русские корни. – Иерусалим, 2011. – С. 425–451.

³ Archives / Encyclopaedia Judaica. – Jerusalem: Encyclopaedia Judaica, 1972. – Vol. 3. – P. 374.

⁴ Noegel S. B. The Samaria Ostraca / S. B. Noegel / The Ancient Near East: Historical Sources in Translation / Edit. by M. W. Chavalas. – London: Blackwell, 2006. – P. 396–399.

⁵ Torczyner H. The Lachish Letters / H. Torczyner, L. Harding, A. Lewis, J. L. Starkey // The Wellcome Archaeological Expedition to the Near East, Publications. Vol. 1. – London: Oxford University Press, 1938. – 223 pp.; Albright W.F. The Oldest Hebrew Letters: The Lachish Ostraca / W. F. Albright // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. – The American Schools of Oriental Research, 1938, April. – № 70. – P. 11–17.

⁶ Aharoni Y. Hebrew ostraca from Tel Arad / Y. Aharoni // Israel Exploration Journal. Vol. 16. – Israel Exploration Society, 1966. – № 1. – P. 1–7.

⁷ Porten B. Archives from Elephantine: the Life of an Ancient Jewish Military Colony / B. Porten. – Berkeley: Univ. of California Press, 1968. – 421 pp.

⁸ Флавий Иосиф. О древности еврейского народа. Против Апиона. Кн. I. Кн. II. – [Электронный ресурс] “Библиотека Руслана Хазарзара”. Режим доступа: <http://khazarzar.skeptik.net/books/flavius/index.html>.

⁹ Флавий Иосиф. Иудейская война. Пер. Я. Л. Чертка (1900). – 2004. – Кн. II, Кн. VI. – [Электронный ресурс] “Библиотека Вехи”. Режим доступа: <http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/voina/>.

¹⁰ Rosenthal F. Über yisa : ein Beitrag zur Sittengeschichte der Juden vor und nach der Zerstörung des zweiten Tempels / F. Rosenthal // Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. – Berlin, 1881, Januar. – Heft 1. – P. 38–48.

¹¹ Dušek J. Les manuscrits araméens du Wadi Daliyeh et la Samarie vers 450-332 av. J.-C. / J. Dušek. – Leiden–Boston, 2007. – 702 p.; Benoit P., Milik J., Vaux de R. Discoveries in the Judaean desert. Vol. 2. – Oxford: Clarendon Press, 1961. – 304 pp.; Cansdale L. Qumran and the Essenes: a re-evaluation of the evidence / L. Cansdale. – Tübingen, 1997. – P. 87–197; Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls. Ed. by Schiffman H. Lawrence, VarderKam C. James. – New York: Oxford University Press, 2000. – Vol. 1 (A–M). – P. 3–595. Vol. 2 (N–Z). – P. 595–1073; Вильскер Л. X. О документах, найденных в Нахал-Хевер / Л. X. Вильскер // Вестник древней истории, 1964. – № 1. – С. 120–130.

¹² *Амусин И. Д.* Рукописи Мертвого моря / И. Д. Амусин. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 271 с.; Амусин И. Д. Находки у Мертвого моря / И. Д. Амусин. – М.: Наука, 1964. – 119 с.; *Амусин И. Д.* Тексты Кумрана. Вып. 1. Пер. с древнеевр. и араб., введ. и коммент. И. Д. Амусина. – М.: Наука, Гл. ред. вост. лит-ры, 1971. – 491 с.

¹³ Флавий Иосиф. Жизнь Иосифа Флавия. Пер. Д.Е. Афиногенова. Предисл. Л. В. Семенченко // Вестник древней истории. – М.: Наука. – 2006. – № 4 (258). – С. 216–229; 2007. – № 1 (260). – С. 272–283.

¹⁴ *Броди Р.* Гаоны Вавилонии и формирование средневековой еврейской культуры / Р. Броди. – Гешарим / Мосты культуры, 2005. – 440 с.; *Gil M.* Jews in Islamic Countries in the Middle Ages / M. Gil. – Netherlands, Leiden: Brill NV, 2004. – 791 p.

¹⁵ *Кац А., Вассерман Ц.* Еврейские мудрецы. Со времен Мишны и до наших дней / А. Кац, Ц. Вассерман. – Изд-во Швут Ами, 2007. – 649 с.; *Eisenberg R. L.* Essential Figures in Jewish Scholarship / R. L. Eisenberg. – Lanham, Maryland: Jason Aronson, 2014. – 379 p.

¹⁶ Респонсы / Талмуд. Раввинистическая литература // Краткая еврейская энциклопедия. Т. 7. – Иерусалим, 1994. – Кол. 166–168; Ришоним / Иудаизм. Раввинистические авторитеты // Краткая еврейская энциклопедия. Т. 7. – Иерусалим, 1994. – Кол. 225–226; Ахароним / Иудаизм. Раввинистические авторитеты // Краткая еврейская энциклопедия. Т. 1. – Иерусалим, 1976. – Кол. 252–253.

¹⁷ *Kahle P. E.* Lecture 1. General introduction / P. E. Kahle. The Cairo Geniza. – London: British Academy, 1947. – P. 1–19; *Goitein S. D.* Introduction: The Cairo Geniza Documents as a Source of Mediterranean Social History / S. D. Goitein. A Mediterranean Society: An Abridgment in One Volume. Rev. and Ed. by J. Lassner. – California: University of California Press, 1999. – P. 9–26; Второе собрание А. С. Фирковича / Еврейские рукописи в Российской национальной библиотеке [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/firkovich/sobr_second.php; The Cairo Genizah Collection. Cambridge Digital Library [Electronic resource]. – Mode of access: <http://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/genizah>.

¹⁸ *Фальков М., Коган А.* Афганская тайна иудейских древностей возникла в бывшем СССР. “Izrus. Всемирный форум русскоязычного еврейства”. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://izrus.co.il/history/article/2012-09-25/19121.html>. Опубликовано 25.09.2012.

¹⁹ Preface / Calendar of the Plea Rolls of the Exchequer of the Jews preserved in the Public Record Office. Vol. I. Henry III, a.d. 1218–1272. Ed. by J.M. Rigg. – London: The Jewish Historical Society of England, 1905. – P. V–XVIII; The Jewish Communities of Medieval England. The collected essays of R.B. Dobson Ed. by H. Birkett. – University of York, 2010. – P. xxi–xxii, 35.

²⁰ *Emery R. W.* Jews of Perpignan in the Thirteenth Century: An Economic Study Based on Notarial Records / R. W. Emery. – New York: Columbia University Press, 1959. – 202 p.

²¹ *Дубнов С. М.* Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества / С. М. Дубнов // Восход. – 1891. – Т. 4. – С.1–91; *Сергеева И., Хамрай А.* Собрание пинкасов (записных книг еврейских общин) в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского / И. Сергеева, А. Хамрай // Научные труды по иудаике. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Т. III. Академическая серия. Вып. 42. – М.: Сэфер, 2012. – С. 9–22.

²² Archives / Encyclopaedia Judaica. – Jerusalem: Encyclopaedia Judaica, 1972. – Vol. 3. – P. 378.

²³ Bericht über die Tätigkeit des Gesamtarchivs der deutschen Juden // Mitteilungen des Gesamtarchivs der Deutschen Juden. – Leipzig, 1911. – Heft 1. – P. 55–84.

²⁴ Roemer N. Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany: Between History and Faith / N. H. Roemer. – Wisconsin: The University Wisconsin Press, 2005. – P. 120.

²⁵ Dr. Jacob Jacobson, celebrated his 70th birthday / AJR Information. – London: Association of Jewish Refugees in Great Britain. Vol. XIV. – № 1. – 1959, January. – P. 9.

²⁶ Marcus J. R. The American Jewish Archives / J. R. Marcus // The American Archivist. – Society of American Archivists, 1960, January. – Vol. 23, № 1. – P. 57–61.

²⁷ Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества / Семен Маркович Дубнов // Восход. – 1891. – Т. 4. – С. 1–91; Дубнов С. М. О совокупной работе по собиранию материалов для истории русских евреев / Семен Маркович Дубнов // Восход. – 1891. – Т. 11. – С. 34–38.

²⁸ Шульман А. Григорий Яковлевич Красный-Адмони: судьба еврейского интеллигента / А. Шульман // Вестник. – Израиль, 2002, 18 сентября. – № 19 (304). [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.vestnik.com/issues/2002/0918/win/shulman.htm>.

²⁹ Зайдман И. Евреи и “Советский проект”. Том 2. Русские, евреи, русские евреи. – 2009. – 696 с. // Российский еврейский конгресс [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://base.ijc.ru/new/site.aspx?STID=245090&SECTIO NID=244694&IID=535923>.

³⁰ Юдаїка в Україні // Червона книга народів. 1576. Бібліотека українського світу [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://1576.ua/nations/Євреї>.

³¹ Lukin B., Peri A. Israeli Archives with Material on Russian Jewish History: The Central Archives for the History of the Jewish People / B. Lukin, A. Peri // Jews in Eastern Europe. – Jerusalem: The Hebrew University, Centre for Research and Documentation of East European Jewry. – 1996, Spring. – P. 65–66.

³² Melamed E. Immortalizing the Crime in History...?: The Activities of the Ostjüdisches Historisches Archiv (Kiev–Berlin–Paris, 1920–1940) / E. Melamed // Russian Jewish Diaspora and European Culture. Wagstaff P., Schulte J., Tabachnikova O., eds. – Leiden & Boston MA: Brill, 2012. – P. 373–386.

³³ Jockusch L. Collect and Record. Help to Write the History of the Latest Destruction. Jewish Historical Commissions in Europe, 1943–1953, doctoral dissertation, New York University, 2007 “a” / L. Jockusch. – 2007. – P. 35–42.

³⁴ The Central Zionist Archives / Reprint from Zionist Bulletin, iss. by the Organization Department of the Zionist Executive. – Jerusalem, 1963, December. – P. 27–33.

³⁵ Resolution of the 24th Zionist Congress concerning the Central Zionist Archives, Unanimously Adopted May 6, 1956 // The Central Zionist Archives, № 13783^a.

³⁶ Tehila Ofer. A man of vision and action The life and the Achievements of Prof. Shmuel Eisenstadt. – Israel, 1999. – 139 p.

³⁷ Лукин В. “Если удостоюсь взойти на Землю Израїля...”. Созидатели архивной системы Израїля – Бенцион Динур и другие / В. Лукин // Израїль:

русские корни. – Иерусалим, 2011. – С. 425–430; Левченко В. Евреи в профессорско-преподавательском составе Одесского института народного образования (1920–1930): ретроспективный анализ / В. Левченко // Научные труды по иудаике. Материалы XVII Ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч. 2. – М.: Сэфер, 2010. – С. 245–260.

³⁸ Цитату наведено за: Лукин В. “Если удостоюсь взойти на Землю Израиля...” – С. 430.

³⁹ Лукин В. “Если удостоюсь взойти на Землю Израиля...” – С. 435.

⁴⁰ Цитату наведено за: Лукин В. “Если удостоюсь взойти на Землю Израиля...” – С. 436–438.

⁴¹ The Jewish Historical General Archives. – Jerusalem: The Historical Society of Israel, 1961. – P. 2–3.

⁴² The Jewish Historical General Archives. – Jerusalem: The Historical Society of Israel, 1961. – P. 3–5;

Jürgen Sielemann. Archiv der Jüdischen Gemeinde / Institut für die Geschichte der deutschen Juden. Hamburg [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.dasjuedischehamburg.de/inhalt/archiv-der-juedischen-gemeinde>.

⁴³ The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem (CAHJP) / [Electronic resource]. Mode of access: <https://cahjp.huji.ac.il/content/general-information>.

⁴⁴ Lerman P. Linda. Librarians in the United States // Jewish Women’s Archive. Encyclopedia. [Electronic resource]. Mode of access <http://jwa.org/encyclopedia/article/librarians-in-united-states>; Rosen Judith Friedman. Sophie A. Udin (1896–1960) // Jewish Women’s Archive. Encyclopedia. [Electronic resource] Mode of access: <http://jwa.org/encyclopedia/article/udin-sophie-ada>.

⁴⁵ Alsberg P. A. First Initiatives, 1948–1950. The history of the Law / The Israel Archival Law – A Retrospect after 30 Years / P. A. Alsberg // Miscellanea Carlos Wyffels. – Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1987. Vol. LVII. – № 1–2. – P. 13–16.

⁴⁶ Там само. – P. 16.

⁴⁷ Идется про закони: An Act to establish a National Archives of the United States Government, and for other purposes (1934) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.archives.gov>; An Act to Provide for the Disposal of Certain Records of the United States Government [Sec. 13]. 1943, 7 July // NARA and Federal Records: Laws and Authorities and Their Implementation. – Washington : NARA, 1988. – P. 1–3; Federal Property and Administrative Services Act (1949) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.gsa.gov/graphics/ogp/P.L._107-217_R2-e-yD_0Z5RDZ-i34K-pR.pdf та інші.

⁴⁸ Alsberg P. A. First Initiatives, 1948–1950. The history of the Law / The Israel Archival Law – A Retrospect after 30 Years / P. A. Alsberg // Miscellanea Carlos Wyffels. – Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1987. Vol. LVII. – № 1–2. – P. 17–18.

⁴⁹ Alsberg P. A. Drafting by the Ministry of Justice, 1950–1951. The history of the Law / The Israel Archival Law – A Retrospect after 30 Years – P. 18–20.

⁵⁰ Там само. – P. 21.

⁵¹ Там само. – P. 21–23.

⁵² Alsberg P. A. The Government authorizes the legislation, 1951–1952. The history of the Law / The Israel Archival Law – A Retrospect after 30 Years – P. 23–26.

⁵³ Alsberg P. A. The Knesset Deliberation, 1952–1955. The history of the Law / The Israel Archival Law – A Retrospect after 30 Years – P. 26–28.

⁵⁴ *Alsberg P. A.* The Supreme Archives Council. The Implementation of the Law / The Israel Archival Law – A Retrospect after 30 Years – P. 29.

⁵⁵ Там само. – P. 29–30.

⁵⁶ *Freundlich Y.* Ten Years of Declassification of Archival Material at the Israel State Archives / Y. Freundlich // *Arkhiyyon. Reader in Archives Studies and Documentation.* – Jerusalem: Israel Archives Association, 1991. – P. 7–14; *Cohen H.* The Archive Law, the GSS Law and Public Discourse in Israel / H. Cohen // *Adalah's Review.* Vol. 4. – 2004, Spring. – P. 45–56; Preservation of electronic records. Traslated from the Annual Report of the State Controller #54B Published May 2004. The State Controller and Ombudsman Israel [Electronic resource]. – Mode of access: <http://old.mevaker.gov.il/serve/site/english/epublic.asp>; *Mossek M.* The Israel State Archives and Archives in Local Authorities / M. Mossek // *Arkhiyyon.* – Jerusalem: Israel Archives Association, 1999. – № 10–11. – P. 114–131; *Mossek M., Budowski I.* Private Papers and Archives in Israel: Professional and Legal Aspects / M. Mossek, I. Budowski // *Atlanti.* Vol. 17. – № 1-2. – Triest, 2007. – P. 233–237.

⁵⁷ *Kermish J.* The “Oneg Shabbat’ Archives” / J. Kermish // *Yad Vashem bulletin.* – Jerusalem, 1965. – № 16. – P. 16–24.

⁵⁸ Цитату наведено за презентацією завідувача Архіву Бейт Лохамей ха-Геттаот Галини Сергієнко.

⁵⁹ *Kermish J.* The “Oneg Shabbat’ Archives” / J. Kermish // *Yad Vashem bulletin.* – Jerusalem, 1965. – № 16. – P. 24–25.

⁶⁰ Характеристику складу та змісту документів архіву наведено завідувачем Архіву Бейт Лохамей ха-Геттаот імені Іцхака Кацнельсона Галиною Сергієнко під час особистої зустрічі.

⁶¹ *Yad Vashem Archives / Guide to the Archives in Israel.* – Jerusalem: Israel Archives Association, 1973. – P. 163–164.

⁶² *Martyrs’ and Heroes Remembrance (Yad Vashem) Law 5713-1953.* *Yad Vashem* [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.yadvashem.org/yv/en/about/pdf/YV_law.pdf.

⁶³ *Guide to Unpublished materials of the Holocaust Period.* Comp. by E. Blumenzweig, Emmanuel Brand, Chasia Turtle-Aberzhanska. Vol. III. – Jerusalem, 1975. – P. 31–32.

⁶⁴ *Guide to Unpublished materials of the Holocaust Period.* Ed. by J. Robinson, Y. Bauer. Vol. I. – Jerusalem, 1970. – 68 p.; Vol. II. – Jerusalem, 1972. – 331 p.; *Guide to Unpublished materials of the Holocaust Period.* Comp. by E. Blumenzweig, Emmanuel Brand, Chasia Turtle-Aberzhanska. Vol. III. – Jerusalem, 1975. – 79 p.; *Guide to Unpublished materials of the Holocaust Period.* Ed. by Y. Bauer. Vol. IV. – Jerusalem, 1977. – 41 p.; *Guide to Unpublished materials of the Holocaust Period.* Ed. by Y. Bauer. Vol. V. – Jerusalem, 1979. – 95 p.; *Guide to Unpublished materials of the Holocaust Period.* Ed. by Y. Bauer. Vol. VI. – Jerusalem, 1981. – 83 p.

⁶⁵ *The Dr. W. Filderman Archives (record Group P-6).* Comp. by J. Ancel. – Jerusalem, 1974. – 153 p.

⁶⁶ *Documentation centre of the central Union of Jewish Communities in Bratislava (RG M-5).* Comp. by Y. Ehrenreich. – Jerusalem, 1975. – 80 p.

⁶⁷ *Collection of documents on the destruction of German Jewry (RG 0-8).* Comp. by D. Klibanski. – Jerusalem, 1975. – 77 p.

⁶⁸ *Archives of the Office of Dr. I. Schwarzbart, member of the Polish national Council in Exile, London (RG M-2).* Comp. by A. Fiszer. – Jerusalem, 1976. – 20 p.

- ⁶⁹ Collection of testimonies and documents on the Participation of Czechoslovak Jews in the War against the Nazi-Germany (RG 0–59). Comp. by E. Kulka. – Jerusalem, 1976. – 25 p.
- ⁷⁰ Collection of documents on the destruction of Yugoslavian Jewry (RG 0–10). Comp. by D. Klibanski. – Jerusalem, 1976. – 30 p.
- ⁷¹ Collection of documents on the Holocaust of Rumanian Jewry (RG 0–11). Comp. by J. Ancel. – Jerusalem, 1983. – 100 p.
- ⁷² Collection of documents on the destruction of Hungarian Jewry. Part 1 (RG 015). Comp. by D. Klibanski. – Jerusalem, 1984. – 26 p.
- ⁷³ Archives of Dr. A. Silberschein (RG M–20). Comp. by D. Klibanski. – Jerusalem, 1984. – 63 p.
- ⁷⁴ The Josef Rosensaft Archive of Bergen-Belsen (RG 0–70). Comp. by J. Levin. – Jerusalem, 1985. – 107 p.
- ⁷⁵ Collection of testimonies memoirs and diaries (RG 033). Part I. Comp. by D. Klibanski. – Jerusalem, 1987. – 1580 manuscripts.
- ⁷⁶ Collection on Displaced Persons central Jewish Historical Comission Munich (RG M–1/P). Comp. by H. Modlinger. – Jerusalem, 1989. – 111 p.
- ⁷⁷ Nachman Zonabend Collection on the Lodz Ghetto (RG 0–34). Comp. by M. Unger. – Jerusalem, 1992. – 100 p.
- ⁷⁸ Catalogue of Video Testimonies (RG VD / 1–200). Ed. by I. Berlitzky. – Jerusalem, 1994. – 237 p.
- ⁷⁹ *Kermish J.* Yad Vashem Archives contribution to preparation of the Eichmann trial / J. Kermish // *Yad Vashem bulletin*. – Jerusalem, 1963. – № 11. – P. 35–45.
- ⁸⁰ Про ізраїльські архіви див. у путівниках, виданих Асоціацією ізраїльських архівістів та Світовою радою з питань єврейських архівів: *Guide to the Archives in Israel*. Ed. by P. A. Alsberg. – Jerusalem: Israel Archival Association, 1973. – 257 p.; *Guide to Jewish Archives (preliminary edition)*. Ed. by A. Segall. Jerusalem – New York: World Council on Jewish Archives, 1981. – 90 p.
- ⁸¹ The Israel Antiquities Authority. The scientific Archive 1919-1948 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.iaa-archives.org.il/project.aspx>.
- ⁸² *Aloufi Z.* Appraisal at the Municipal Archives in Israel / Z. Aloufi // *Atlanti*. Vol. 18. – Trieste, 2008. – P. 287–295.
- ⁸³ Association of Israeli Archivists (AIA) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.archives.org.il>
- ⁸⁴ *Guide to Jewish Archives (preliminary edition)*. Ed. by A. Segall. Jerusalem – New York: World Council on Jewish Archives, 1981. – 90 p.

Рассмотрена тема функционирования еврейских архивов от возникновения первой государственности до 1948 г., в диаспоре и в Эрец-Израэль, а также формирование архивной отрасли в государстве Израиль.

Ключевые слова: история еврейских архивов; архивы в государстве Израиль.

The article highlights the beginning of Jewish archives during the period from the first state until 1948, in the Diaspora and in Eretz-Israel, as well as the formation of archival branch in the State of Israel.

Key words: history of the Jewish archives; archives in the State of Israel.

УДК 929.5Сіцінський:930.253(477.44)

К. В. ЗАВАЛЬНЮК*

**ДЖЕРЕЛА З ГЕНЕАЛОГІЇ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО (1859–1937)
У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Проаналізовано маловідомі документи із фондів Державного архіву Вінницької області, які дозволяють уточнити деякі факти з біографії визначного українського вченого-краєзнавця Ю. Й. Сіцінського (1859–1937), а також окремих представників його родини.

Ключові слова: Ю. Й. Сіцінський; родина Сіцінських; документи; матеріали; творча спадщина.

Розвиток сучасного краєзнавства неможливо уявити без праць визначного історика-краєзнавця, етнографа, археолога, мистецтвознавця, музеєзнавця та активного громадського діяча Юхима Йосиповича Сіцінського (Сіцинського), на працях якого виховувалось не одне покоління дослідників історії Поділля.

“Всією своєю науковою і громадською діяльністю, – відзначали І. Винокур та В. Корнілов, – він сприяв активному вивченню й узагальненню матеріалів з історії Поділля, а також частково – й суміжних регіонів України”.

Звернення до опублікованих ученим праць переконує в широті його наукових інтересів. Це різні аспекти археології, історії, етнографії. Чільне місце у всіх цих напрямках посідало Поділля – земля, де він народився і виріс, де здійснив важливі наукові задуми в галузі історичного краєзнавства. Зауважимо, що дитинство майбутнього дослідника пройшло серед подільських селян Летичівщини. Це, очевидно, сприяло тому, що в його свідомість міцно і назавжди увійшла любов до свого народу і рідного краю¹.

У наукових дослідженнях ученого значну увагу приділено опису території сучасної Вінницької області. У цьому плані надзвичайно важливе значення для сучасних дослідників має 9-й випуск “Трудов

* *Завальнюк Костянтин Вікторович* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області.

Подольського епархиального историко-статистического комитета” під назвою “Приходы и церкви Подольской епархии ” (К. – П., 1901. – 1064 с.), праці, яка, без перебільшення, є справжньою енциклопедією з історії краю. Не менше значення для нащадків має і праця Ю. Січінського “Археологическая карта Подольской губернии”, надрукована у 1-му томі “Трудов XI археологического съезда в Киеве” (М., 1901. – С. 197–365). У ній учений зафіксував і систематизував біля 2 тисяч пам’яток кам’яного віку, доби міді і бронзи, раннього залізного віку і періоду Київської Русі.

Варто також відзначити і численні роботи Ю. Січінського про найвідоміші православні церкви та монастирі на Поділлі, оборонні замки XIV – XVII ст., історію унії на території історичного Поділля, а також про історію цехів, прояви народного побуту й культури, історичне минуле різних населених пунктів краю тощо. Цікавили Юхима Йосиповича храмова архітектура (дослідження “Храмы города Бара Могилевского уезда”, надруковане у “Подольских епархиальных ведомостях” в № 47–51 за 1902 рік), а також твори мистецтва у храмових спорудах (праця “Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Кукавки Могилевского уезда”, вміщена в № 41 “Православной Подолии” за 1907 рік).

У свою чергу, автор цього дослідження хоче зупинитися на мало-відомих документах і матеріалах із фондів Державного архіву Вінницької області, які дають змогу краще зрозуміти життєвий і творчий шлях одного з корифеїв подільського краєзнавства.

Одним із найцінніших документів із фондів Державного архіву Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), що стосуються родини Січінських (Січинських), є справа з фонду Літинського духовного правління за 1820 рік про смерть священника церкви села Мазники Федора Січинського (прадіда Юхима Січінського). Із цієї справи ми, зокрема, дізнаємось, що Ф. Січинський був рукопокладений у священника 3 липня 1770 р. уніатським єпископом Леоном Шептицьким². Помер він 29 липня 1819 р. у віці 77 років. На той час у нього був син Симеон (Семен), 23 роки, який навчався у філософському класі Подільської духовної семінарії, але через хворобу мусив полишити навчання. Також у документах згадуються вдова священника Марія, 64 роки, і дочка-вдовиця Марія з трьома дітьми³.

Значний інтерес для дослідників може мати й опис рухомого та нерухомого майна померлого священника, складений 2 липня 1820 р. благочинним Василем Ковальським. Зокрема, серед нерухомого майна – житловий будинок із двох хат з дерев’яною коморою, дві комори з дубових колод, клуня для хліба, чотири великі сараї для худоби, три недильовані сараї для сіна та худоби, дерев’яний погріб під дахом, огорожа навколо городів та трьох садів з дубового частоколу, три сливові

сади, яблуневий та грушевий сад на хуторі, пасіка, хата з коморою на хуторі, а також сарай для сіна, великий погріб для бджіл та сушарня. З худоби священник утримував 8 волів, 4 корови (з них 3 з телятами), 4 ялівки, 28 овець, 5 дорослих і 6 маленьких свиней, 30 гусей. Також священник мав 30 пнів на пасіці, 60 вуликів без бджіл, старий віз на ресорах, 3 прості вози, плуг, 3 залізні борони, 4 рала, стіг жита на 23 копи⁴.

Заслуговує на увагу і опис культового майна Святопредтеченської церкви, де відзначимо велику кількість богослужбової літератури (позолочене Євангеліє, оправлене сріблом, Апостол, Тріод, Часослов, Акафіст, два Службеники, два Требники, три Псалтирі, Мінея мала, Молитовна книга, Книга бесіди святого Василя Великого тощо)⁵.

Варто також відзначити і кілька справ, у яких ідеться про священницьку родину Січинських, що осіла в Ольгопільському повіті Подільської губернії. Так, у фонді Ольгопільського духовного правління є справа за 1803–1804 рр. про рукопокладення у священники церкви села Студена (нині – Піщанський район Вінницької області) Іоанна Січинського. Про останнього відомо, що 9 січня 1779 р. він був рукопокладений Бессарабським православним єпископом Амфілохієм у священники в Святомихайлівську церкву с. Ілія⁶. До речі, у зазначеній справі знаходиться оригінал грамоти про це призначення з печаткою та підписом Амфілохія⁷.

У 1781 р. І. Січинський з дозволу нунція офіціалом Ісаком Любинським був приєднаний до унії. За унії він чотири роки служив вікарним священником у Благовіщенській церкві містечка М'ястківка Ольгопільського повіту (нині – с. Городківка Крижопільського району Вінницької області), а згодом два роки був наглядаючим священником у селі Вербка-Волоська. Після цього І. Січинський перейшов на провікарію у с. Студена до священника Федора Солтиського⁸. Тут, у Студеній, у 1794 р. І. Січинський приєднався до православ'я. За генеральною ревізією 1797 року він значився як мешканець села Студена. На цей час у нього вже була своя сім'я: сини Гаврило, 22 роки (в документі записано, що він “находится в праздности”), Максим, 17 років (навчався у вищому грамагичному класі Подільської духовної семінарії), Семен, 13 років, Іоанн, 4 роки, Юхим, 2 роки, та дочки Феодосія, 11 років, і Ганна, 16 років⁹.

Власне, в історію отець Іоанн Січинський потрапив через те, що “к епархиальному архиерею и поныне не являлся”¹⁰. Через це він і потрапив у немилість до вищого церковного начальства, яке ухвалило священника с. Студеної Ф. Солтиського за “передержание при себе Сичинского без позволения Главного начальства и непоказывание в исповедных росписях”, а також благочинного Г. Красовського за “слабое смотрение и невысылку Сичинского через два года по предписанию в духовное правление” оштрафувати кожного з них по 5 крб. на користь вдів і сиріт¹¹.

Малюнок на дверях хати священника
с. Лука-Мелешківська П. І. Жданова.
Репродукція Ю. Сіцінського.

Імовірно, що про сина отця І. Січинського Івана згадується в одній із справ з фонду Ольгопільського духовного правління за 1822 рік. Мова йде про “села Старої Гарячківки священницького сина” Івана Січинського, який 16 березня 1822 р. архієпископом Подільським і Брацлавським Ксенофонтом був рукопокладений у священники в с. Салинці Брацлавського повіту (нині – Немирівського району Вінницької області) до Дмитрівської церкви¹².

У Салинцях у 1832 році в отця Івана Січинського (Січинського) народився син Ферапонт, який продовжив духовну естафету свого батька. Після закінчення повного курсу богословських наук у місцевій духовній семінарії, 30 жовтня 1855 р., пре-

освященним Євсевієм він був рукопокладений у священники в с. Бортники Брацлавського повіту Подільської губернії (нині – Тульчинського району Вінницької області). У 1859–1864 рр. отець Ферапонт виконував пастирські обов’язки в с. Махнівка Вінницького повіту (нині – с. Красне Вінницького району Вінницької області), у 1864–1868 рр. – у с. Сокиряни Гайсинського повіту (нині – Теплицького району Вінницької області), у 1868–1877 рр. – у с. Слободзея Балтського повіту, у 1877–1885 рр. – у с. Шепілова того ж повіту (нині – с. Шепілове Голованівського району Кіровоградської області). Помер отець Ферапонт вдівцем 25 вересня 1885 р. від запалення кишок. Після його смерті залишилася повнолітня дочка Надія, 22-х років, випускниця Тульчинського єпархіального жіночого училища¹³.

Досить цінною для дослідників є також справа з фонду Вінницького окружного суду за 1913 рік за “проханням священника Миколи Володимировича Сіцінського про затвердження його у правах спадщини на капітал померлого священника Володимира Йосиповича Сіцінського”. Останній доводився батьком священнику с. Топала Балтського повіту Миколі Сіцінському (народився 22 травня 1880 р. у с. Сарнів Проскурівського повіту Подільської губернії у родині парафіяльного священника зазначеного села Володимира Йосиповича Сіцінського та його дружини Надії Максимівни). Обряд хрещення Миколи Сіцінського здійснював 15 червня 1880 року його дід, парафіяльний священник с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії Йосип Сіцінський¹⁴. Із зазначеної справи також з’ясовується, що парафіяльний священник с. Топала Балтського повіту Подільської губернії (нині – с. Топали Красноокнянського району Одеської області) помер у зазначеному селі 30 січня 1913 р. (похований 2 лютого) у віці 58 років від склерозу сердечної артерії¹⁵. Після себе покійний залишив грошові заощадження у розмірі 990 рублів 10 копійок, спадкоємцем яких за ухвалою 2 цивільного відділення Вінницького окружного суду від 3 грудня 1913 року став його син Микола¹⁶.

У фондах Держархіву Вінницької обл. зберігається також архівно-слідча справа за 1930 рік на Миколу Володимировича Сіцінського, який з 1928 року був священником Української автокефальної православної церкви в с. Гавришівка нинішнього Вінницького району Вінницької області. 1 березня 1930 року отець Микола був заарештований Вінницьким облвідділом ДПУ за звинуваченням у антиколгоспній агітації (стаття 54-10 ч. 1 КК УСРР)¹⁷. І хоча він твердо заперечував висунуті проти нього звинувачення, все ж Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР 7 травня 1930 р. постановила вислати його на 3 роки на Північ¹⁸. У справі є також згадки про те, що згодом отець Микола 1 лютого 1938 року був засуджений трійкою УНКВС у Вологодській області за статтею 58-10 КК РСФСР до 10 років позбавлення волі. У цих же краях обірвався його земний шлях 19 грудня 1941 року¹⁹. Реабілітований племінник Юхима Сіцінського був лише 3 листопада 1989 року висновком прокурора Вінницької області²⁰.

Варто також відзначити, що окремі представники великої родини Сіцінських зустрічаються у Гайсині та в Літині. Зокрема, в метричній книзі Кунянського костюлу є запис про те, що 21 травня 1877 року в м. Гайсин у сім’ї дворян – гайсинського аптекаря Івана Павлиновича Сіцінського та його дружини Валерії з роду Муніхів народився син Іван, який був охрещений 24 травня того ж року²¹. Окрім цього, у метричній книзі Свято-Покровської церкви м. Гайсин є запис про одруження 14 січня 1896 року дворянина Сергія Івановича Сіцінського, 29 років, з дворянкою Катериною Ульянівною Піонтковською, 20 років²².

Також у метричній книзі Літинського костельу за 1874 рік виявлено запис про те, що 5 травня 1874 року в м. Літин у сім'ї дворян Хоми та Теклі з Васютинських Сіцінських народилася дочка Мар'янна-Анна (охрещена 16 травня 1874 року)²³. Ще раніше у цієї пари народжувались діти Владислав (14 лютого 1867 року, охрещений 25 вересня того ж року)²⁴, Софія (15 травня 1869 року, охрещена 3 серпня того ж року)²⁵, Мар'янна-Катерина (30 квітня 1871 року, охрещена 21 серпня того ж року)²⁶ та Мар'ян-Станіслав (21 липня 1872 року, охрещений 11 січня 1873 року)²⁷.

Досить цінним у біографічному плані є також надрукований у 1901 році в "Подольських епархиальних ведомостях" матеріал, присвячений 50-річному ювілею священства протоєрея Йосипа Сіцінського, батька краєзнавця.

Ювіляр, заштатний протоєрей Йосип Семенович Сіцінський, відзначав свій 50-річний ювілей священства 11 листопада 1900 р. у с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії. На святкування, яке мало характер скромного сімейного торжества, зібралися діти та внуки ювіляра, а також деякі довколишні священики. Отець Йосип у 1851 році закінчив Подільську духовну семінарію і того ж року Подільським Преосвященним Євсевієм 11 листопада рукопокладений до церкви села Мазників, парафія якого рахувалася за ним, як за сиротою, 13 років. На цій парафії, середній за засобами для життя порівняно з іншими парафіями Поділля, ювіляр прослужив 45 років, виховавши своїх семеро дітей та належним чином влаштувавши їх (два сини його стали священиками, три дочки заміжні за священиками, одна – вдова священика і одна заміжня за чиновником). У 1896 році протоєрей Сіцінський через хворобу вийшов у заштат і з тих пір проживав у тій же парафії, де проминуло усе його службове життя і де священствував його молодший зять Всеволод Доб'я (чоловік доньки Єлизавети)²⁸.

"Багато кандидатів домагалися отримати цю парафію, – відзначив у своєму подячному слові ювіляр, – але Господь Бог судив таки мені стати біля вівтаря цього на місці своїх предків. У двадцять п'ять років, після закінчення семінарського курсу, я дав обіцянку одному з товаришів, Мартирію Федоровичу Чемені, вступити у шлюб з його сестрою Ксенією Федорівною, яку я бачив двічі до вступу з нею у шлюб; і Господь благословив наш шлюбний союз, від якого народилося семеро дітей"²⁹.

Також отець Йосип зазначив, що в парафії с. Мазників священствує 6-е покоління з його роду: "Прабабуся була у заміжжі за 2-ма священиками – Створжинським і Макогонським (це було в часи унії); потім надійшли Сіцінські – дід, батько і я; нині тут священствує 5-й рік молодший мій зять. Ось які долі Божі стосовно мене, мого роду і колишньої моєї парафії"³⁰.

Досить цікаві та невідомі раніше документи, що стосуються поста-ті Ю. Й. Сіцінського, нещодавно віднайшов та упорядкував заступник директора Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук О. С. Петренко. Це документи церковного архіву Луко-Мелешківської Преображенської церкви, в яких містяться згадки про Ю. Сіцінського та його родину.

Серед цих документів нашу увагу насамперед привертають клірові відомості зазначеної церкви, а також книга вихідних паперів священика Павла Жданова. В останній за номером 17 міститься цікавий запис про те, що 21 березня 1885 року студенту Київської духовної академії Юхиму Сіцінському було видане сповідальне свідоцтво, про що є за-свідчуючий підпис його отримувача³¹. На той час парафіяльним священиком у селі Лука-Мелешківська був Павло Іванович Жданов. Про нього відомо, що народився він 10 січня 1855 року у родині священика в селі Новосілка Летичівського повіту Подільської губернії (нині – Деражнянського району Хмельницької області). Після закінчення у 1878 році Подільської духовної семінарії працював учителем російської та церковно-слов'янської мови у Приворітському духовному училищі (до 15 липня 1879 року). 19 серпня 1879 року Подільським єпископом Маркелом був рукопокладений у сан священика до Преображенської церкви у селі Лука-Мелешківська. За час свого пастирського служіння неодноразово отримував подяки та нагороди від церковного та освітнього керівництва. Так, 19 квітня 1887 року йому було оголошено подяку від попечителя Київського навчального округу “за піклування та турботу у потребах Луко-Мелешківського народного училища, що виявилось у побудові за власні кошти класного приміщення для нього”³².

Які ж усе-таки причини призвели тогочасного студента Київської духовної академії Ю. Сіцінського у Луко-Мелешківську, де він навіть сповідувався у місцевого священика? Відповідь на це запитання можна знайти у клірових відомостях Луко-Мелешківської церкви. Із них з'ясовується, що дружиною священика Павла Жданова була сестра Юхима Сіцінського, Олександра Йосипівна, 1862 року народження. У цьому шлюбі в с. Лука-Мелешківська народилося двоє дітей: доньки Віра (1884) та Ніна (1886)³³.

До речі, про народження Ніни йдеться у метричній книзі Луко-Мелешківської церкви за 1886 рік, що зберігається в Державному архіві Хмельницької області. У ній, зокрема, зазначено, що донька парафіяльного священика с. Луки-Мелешківської Павла Івановича Жданова Ніна народилася 26 січня 1886 р. за ст. ст., а охрещена 9 лютого того ж року. Хрещеними батьками її були священик села Соломна Проскурівського повіту Подільської губернії Антон Іванович Монастирський (чоловік старшої сестри Ю. Сіцінського Степаниди) та дружина священика с. Селевинці Брацлавського повіту Платона Даниловича Богдановича Ма-

рія Іванівна³⁴. В такому випадку приїзд Ю. Сіцінського у це село видається цілком закономірним з огляду на можливе кумівство (на жаль, метричні книги місцевої церкви за 1884–1885 роки не збереглися).

Ще одним підтвердженням перебування Юхима Сіцінського у Луці-Мелешківській може бути виконаний ним малюнок дверей хати місцевого священика. Репродукцію цього малюнка можна побачити у праці іншого відомого подолянина, Костя Широцького, яка називається “Художественное убранство украинского дома”. У ній К. Широцький писав (переклад з російської): “В Луці Мелешківській в Под[ільській] г[убернії] нещодавно в будинку священика можна було бачити такого роду зображення на дверях: на верхньому полі троє журавлів стоять на відпочинку. Крайні заснули, сховавши голову під крило, а середній охороняє їх, маючи у трохи піднятій нозі камінь. На нижньому плані на дверях зображений був кінь, який немов мчався із порваною уздою чи з рогом (єдинорог). Написи, що супроводжували ці картини, пропали, лише на першому зображенні можна було розібрати слова: “о всем бодрствуй як страж журавлів”³⁵.

Окрім вищеназваних документів, про життя і діяльність Ю. Й. Сіцінського розповідає низка документів, що зберігаються у фондах Держархіву Вінницької області. Одним з найдавніших документів такого роду є лист Ю. Сіцінського в Подільську духовну консисторію від 14 лютого 1907 року. Із листа помітно, що Ю. Сіцінський займався порівнянням присланого йому з консисторії родовідного акта від 8 грудня 1794 р. з його копією. Це свідчить про глибоке знання ним польської мови, а також про ретельність, оскільки у наданій копії він виявив цілий ряд розбіжностей із оригіналом³⁶.

Наступний подібний документ – повідомлення Брацлавського повітового відділення Подільської єпархіальної училищної ради раді Забужанської двокласної школи від 10 листопада 1916 р. про те, що ухвалою Св. Синоду від 21 вересня – 21 жовтня 1916 р. за № 6829 законовчителя Кам’янець-Подільського технічного училища протоєрея Юхима Сіцінського призначено на посаду Подільського єпархіального наглядача церковних шкіл³⁷.

Про надзвичайно відповідальне ставлення отця Ю. Сіцінського до своєї нової посади свідчить його рапорт єпископу Подільському і Брацлавському Митрофану від 23 січня 1917 року про обстеження ним 18 січня того ж року церковно-парафіяльної школи при Олександрівській церкві у м. Жмеринка. Відзначивши позитивні моменти у діяльності школи (нове приміщення, талановита вчителька Євгенія Котеленець тощо), Ю. Сіцінський звернув увагу і на негаразди (відсутність будь-яких документів на нове шкільне приміщення та земельну ділянку під ним, постійні суперечки за школу між залізничним відомством та земством, слабе керівництво школою з боку її завідувача, протоєрея

Василя Яворського, котрий рідко бував у Жмеринці через те, що його сім'я постійно мешкала у Вінниці)³⁸.

Про громадянську позицію Ю. Сіцинського в роки Української революції 1917–1920 рр., його патріотизм та активну державотворчу працю свідчить стаття “В чім моя провина?”, надрукована 21 квітня 1920 р. у кам'янецькій газеті “Наш шлях”. У ній Ю. Сіцинський полемізує з єпископом Подільським і Брацлавським Пименом, котрий 10 листопада 1919 р. відсторонив його на невизначений час від священнослужіння. 19 листопада 1919 р., уже після від'їзду Директорії із Кам'янця, Ю. Сіцинський отримав від Пимена повідомлення такого змісту: “Протоиерею Евфимию Сецинскому. В виду того, что Вы 1) еще в начале 1919 г. самовольно прекратили молитвенное поминовение и возглагошение за богослужениями имени Московского патриарха, 2) ввели самовольно за богослужениями украинскую фонетику в церковно-славянский язык, 3) вступили в члены Кирилло-Мефодиевского Братства, агитировавшего против православной русской иерархии и, вопреки моему распоряжению, оставались в нем, 4) отложились от Московского патриарха, признав автокефальность Украинской церкви и приняв звание члена незаконного Украинского Синода и 5) приняли деятельное участие в возмущении против своего епархиального Архиепископа, обсуждая вопрос о лишении его кафедры и даже свободы, – запрещаетесь мною в священнослужении, впредь до решения дела о Вас Святейшим патриархом Тихоном. Подольская Духовная Консисто́рия и моя канцеля́рия поставят об этом в известность как правящих Архиепископов, так и Духовные Консисто́рии всех Украинских епархий”³⁹.

У відповідь на висунуті звинувачення Ю. Сіцинський аргументовано довів, що його справа розглядалася Пименом формально, навіть з порушенням церковного законодавства. Більше того, позиція єпископа абсолютно не враховувала нових реалій в Україні, особливо ж після проголошення Директорією УНР закону про автокефальну Українську церкву⁴⁰.

Окрім вищезазначених документів, у Держархіві Вінницької обл. також зберігається копія мандата, виданого Всеукраїнським Археологічним Комітетом ВУАН 9 червня 1925 р. Ю. Сіцинському для проведення ним на території Подільської губернії дослідницьких робіт. У документі, зокрема, зазначалося: “Видано цього мандата від Всеукраїнського Археологічного Комітету У. А. Н. Юхимові Йосиповичу Сіцинському в тому, що йому доручається: роботи археологічні та етнографічні розвідки і археологічні розвідки, розкопки, оглядати пам'ятки старовини і мистецтва, робити фотографічні знімки й зарисовки з обмірами пам'яток старовини, мистецтва й побуту на території Подільської губернії”⁴¹. Копія цього мандата з проханням ВААКу про надання допомоги Ю. Сіцинському державними установами, партійними та громад-

ськими об'єднаннями у його праці була розіслана у 20-х числах червня 1925 р. Секретаріатом Подільського губвиконкому до Кам'янецького, Проскурівського та Могилів-Подільського окрвиконкомів. Останній вже 3 липня 1925 р. надіслав усім райвиконкомам Могилівщини розпорядження: "Окрвиконком пропонує не чинити жодних перешкод т. Сіцінському Юхимові Йосиповичу для проведення ним археологічної та етнографічної розвідки на терені округи згідно маючимся у нього мандатом, виданим Всеукраїнським Археологічним Комітетом"⁴².

Таким чином, у фондах Держархіву Вінницької обл. зберігається низка документів, які дають змогу уточнити та конкретизувати біографію визначного вченого-краєзнавця та громадського діяча, а також поглибити уявлення про його творчу спадщину, котра, за даними сучасних дослідників, налічує понад 200 праць з археології, історії, релігії, мистецтва, архітектури, етнографії та фольклору Поділля⁴³. Окрім цього, наукова спадщина Ю. Сіцінського і сьогодні є актуальною для дослідників краю і потребує детального вивчення та популяризації.

¹ *Винокур І. С., Корнілов В. В.* Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцінський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 94.

² Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Д-604, оп. 1, спр. 25, арк. 50 зв.

³ Там само, арк. 50.

⁴ Там само, арк. 53–53 зв.

⁵ Там само, арк. 59–59 зв.

⁶ Там само, ф. Д-606, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

⁷ Там само, арк. 5.

⁸ Там само, арк. 4.

⁹ Там само, арк. 15.

¹⁰ Там само, арк. 14.

¹¹ Там само, арк. 15 зв.

¹² Там само, спр. 82, арк. 4.

¹³ Памяти священнослужителей Подольской епархии, умерших в июле-октябре 1885 года // Подольские епархиальные ведомости. – 1886. – № 23. – Прибавл. – С. 469.

¹⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Д-173, оп. 3, т. 5, спр. 1580, арк. 3.

¹⁵ Там само, арк. 2.

¹⁶ Там само, арк. 6–7.

¹⁷ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 21175, арк. 18.

¹⁸ Там само, арк. 21.

¹⁹ Там само, арк. 25 зв.

²⁰ Там само, арк. 27.

²¹ Там само, ф. Д-904, оп. 31, спр. 3, арк. 200 зв.–201.

²² Там само, оп. 13, спр. 96, арк. 29.

²³ Там само, оп. 16, спр. 9, арк. 116–116 зв.

²⁴ Там само, арк. 44 зв.–45.

²⁵ Там само, арк. 66 зв.

- ²⁶ Там само, арк. 89.
- ²⁷ Там само, арк. 103.
- ²⁸ Юбилей пятидесятилетия священства протоиерея Иосифа Сецинского // Подольские епархиальные ведомости. – 1901. – №51. – Ч. неоф. – С. 900–901.
- ²⁹ Там само, с. 903.
- ³⁰ Там само, с. 904.
- ³¹ З особистого архіву О. С. Петренка.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12379, арк. 710 зв. – 712.
- ³⁵ *Шероцкий К.* Художественное убранство украинского дома // Искусство в Южной России. – К., 1914. – № 3–4. – С. 67–68.
- ³⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Д-669, оп. 1, спр. 4, арк. 29.
- ³⁷ Там само, ф. Д-190, оп. 1, спр. 3, арк. 63.
- ³⁸ Там само, ф. Д-283, оп. 1, спр. 41, арк. 36–37.
- ³⁹ *Сіцинський С.* В чім моя провинна? // Наш шлях. – 1920. – 21 квітня.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-489, оп. 3, спр. 90, арк. 65.
- ⁴² Там само, арк. 62.
- ⁴³ *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – К. – П., 1993. – С. 350.

Анализируются малоизвестные документы из фондов Государственного архива Винницкой области, которые позволяют уточнить некоторые факты из биографии выдающегося украинского ученого-краеведа Е. И. Сецинского (1859–1937), а также отдельных представителей его семьи.

Ключевые слова: Е. И. Сецинский; семья Сецинских; документы; материалы; творческое наследие.

There are analyzed the little-known documents from the collections of the State Archives of Vinnytsia Region that allow clarify some facts of the biography of Y. Y. Sitsynskyi (1859–1937), the prominent Ukrainian scientist and local historian, as well as certain members of his family.

Key words: Y. Y. Sitsynskyi; the Sitsynskyi family; the documents; the materials; the artistic heritage.

УДК 930.253:[791+7.097](477)“196/198”

Т. О. ЄМЕЛЬЯНОВА*

**УКРАЇНСЬКЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЕ КІНО
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – СЕРЕДИНИ 1980-х РОКІВ
(архівознавчо-джерелознавчий аспект)**

Проаналізовано репрезентативність кінодокументів другої половини 1960-х – середини 1980-х років із колекції Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного з метою залучення їх інформаційного потенціалу в дослідженні будь-якої проблематики, а також відповідного зрізу історичної дійсності в цілому.

Ключові слова: кінодокументи; кінофільм; кінематограф; тематика; телебачення.

У двадцятому столітті два види екранного мистецтва – кінематограф і телебачення – стали не лише масовими й всеосяжними джерелами інформації, але й перетворилися у чи не найвпливовіші важелі формування світогляду, моральних цінностей, уявлень про спосіб життя й людську поведінку і, зрештою, нового світу візуальної культури, у якому дійсність, у тому числі історична, переосмислюється в контексті історії образів¹. Все це підтверджує необхідність і своєчасність дослідження вітчизняної кінематографічної та телевізійної спадщини, результативність якого значною мірою залежить від опанування документальних “ландшафтів” архівосховищ країни. Відтак, особливо важливим є звернення до найбільшого в Україні кінематографічного зібрання, зосередженого в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного.

Нагадаємо, що багато років поспіль архів активно здійснює “каталогізацію” наявних у його фондах кінодокументів, унаслідок чого надзвичайно потужний документальний комплекс репрезентовано в низці анотованих каталогів, що побачили світ у рамках галузевої програми “Архівні зібрання України”. Матеріалом, що склав підґрунтя цього дослідження, стали результати безпосередньої участі автора у підготовці двох останніх таких довідників: “Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1966–1975)” (2010)² та “Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1976–1985)” (готується до дру-

* Ємельянова Тетяна Олександрівна – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

ку), що охоплюють кінодокументи періоду так званого “застою” – часу наростання системної кризи радянської системи.

Актуальність дослідження обґрунтована необхідністю окреслення репрезентативних можливостей досить представницького комплексу кіноджерел вказаного періоду, що сприятиме науковим пошукам і розвідкам у царині гуманітарних наук. Адже екранні документи, котрі поєднують у собі притаманні кінематографу і телебаченню радянських часів елементи жорсткої ідеологізації, певної утопічності й міфологізації, є яскравими свідченнями зазначеної доби, своєрідним ключем до її розуміння. У зв’язку з цим пригадується вислів відомого українського мистецтвознавця й публіциста Вадима Скуратівського: “Украї містифікована, але по-своєму вичерпна правда в тій інформаційній кривизні!”³. Зрештою, навіть спотворення реальності, залежне від волі творця або споживача інформації, теж є джерелом для вивчення менталітету епохи або соціуму.

Звичайно, окреслені особливості репрезентованих кінодокументів вимагають деяких попередніх зауважень, важливих з точки зору їх використання як архівних джерел – унікальних за своїм пізнавальним потенціалом та багаторівневістю закодованої інформації. У першу чергу, дослідникам слід брати до уваги те, що ці документи створювалися у певній історичній дійсності й функціонували відповідно до встановлених нею умов (політичних, технічних, культурних). Тому важливо розуміти, що являла собою ця історична дійсність.

Характеризуючи українське кіно другої половини 1960-х – середини 1980-х років, слід враховувати те, що періодизація історії кіномистецтва є достатньо умовною і відносною та може не збігатися із загальноприйнятими історичними датами, адже “кінематографічні десятиліття”, перетікаючи одне в одне, не дають змоги провести між ними чіткої межі.

На перший погляд, зазначені роки видаються найстабільнішим періодом радянської історії, коли мав місце конвейерний випуск кінопродукції. Навіть поверхове ознайомлення з архівним документальним комплексом засвідчує: його левову частку становить кінопродукція трьох вітчизняних студій – Української студії хронікально-документальних фільмів (Укркінохроніка), Київської кіностудії науково-популярних фільмів (Київнаукфільм) та Української студії телевізійних фільмів (Укртелефільм).

Беззаперечним тематичним і видовим розмаїттям вирізняються кінодокументи виробництва Укркінохроніки. Їх видову палітру представлено кіножурналами “Радянська Україна”, “Молодь України”, “Піонерія”, “Радянський спорт” (з 1971 р. – “Україна спортивна”), спеціальними випусками і кіносюжетами, а також документальними фільмами, присвяченими окремим подіям, особам, знаменним датам.

Вся ця джерельна мозаїка утворює офіційний кінопортрет тієї доби, звертаючись до якого дослідник матиме справу з документами, що створювалися на гребені соціалістичного укладу, активно реалізуючи визначені ним нормативні ідеали. Максимально спрямовані на виконання завдань, визначених постановами ЦК КПРС “Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи” (1979) та “Про заходи по дальшому підвищенню ідейно-художнього рівня кінофільмів і зміцнення матеріально-технічної бази кінематографії” (1984), кінотвори пропагували ідеї соціалістичного будівництва та комуністичний спосіб життя. “Політичні завдання часу” визначали їхню тематичну палітру, в якій чільне місце посідала промислова тематика. Саме цей комплекс кіноджерел так яскраво репрезентує “гігантоманію” восьмої і дев’ятої п’ятирічок – будівництво і введення в дію найбільших промислових підприємств, нових шахт, збагачувальних фабрик, мартенів, нафто- і газопроводів тощо. Значна кількість кінодокументів зафіксувала будівництво і достроковий пуск найбільшого в Європі стану “600” на Комунарському металургійному заводі, спорудження Дніпровського гірничозбагачувального комбінату, Калуського хіміко-металургійного комбінату, Рівненського заводу азотних добрив, другої черги газопроводу “Братерство” тощо. Кінодокументи дають можливість простежити основні етапи будівництва та пуск великих об’єктів енергетики: Запорізької, Вуглегірської, Криворізької, Придніпровської, Бурштинської ДРЕС. Не залишилися поза увагою кінооператорів Чорнобильська, Запорізька, Південноукраїнська, Рівненська та Хмельницька АЕС.

Як частина соціального замовлення, кінодокументи сільської тематики у переважній своїй більшості відтворюють виробничу складову – битву за врожай чи підвищення прибутковості тваринництва, меліорацію, яка набула великих масштабів саме в цей період, соціалістичні змагання тощо.

У розпорядженні дослідників наявні також кіноджерела про розвиток птахівництва. Тут необхідно виділити сюжети про затримку будівництва Васильківської птахофабрики (Київська область), про роботу “Південної” (Кримська область), Старинської, Гаврилівської та Яготинської (Київська область) птахофабрик, а також Закарпатської птахофабрики, збудованої за участю угорських спеціалістів тощо.

Архівні кінодокументи дають змогу скласти уявлення про організацію та розгортання практики інтенсифікації землеробства, нарощення виробництва міндобрив, стимулювання хімізації, збільшення постачання сільгосптехніки колгоспам і радгоспам тощо. Особливе пізнавальне значення серед них мають кіножурнали “Сільське господарство України” виробництва студії Київнаукфільм, у яких, крім вже згаданих тем, висвітлювалися практичні питання застосування різних технологій у сільському господарстві.

Пропагандистський ресурс кінематографа в повній мірі був задіяний у розгорнутій в Україні кампанії будівництва так званих “зразкових” населених пунктів, розпочатій у середині 1960-х рр. У низці кінофільмів і кіносюжетів ідеться про спорудження експериментально-показових сіл Кодаки та Калита Київської області, Моринці – Черкаської області, Шляхова – Вінницької області, Петровка – Кримської області. З огляду на це, цікавим для дослідників стає кінофільм “Комплексна забудова села” (1969), який містить необхідну інформацію для порівняння українського досвіду експериментального сільського будівництва з аналогічним у Білоруській РСР, Литовській РСР, Латвійській РСР, Грузинській РСР, Московській області (РРФСР). Між тим, слід відзначити, що досвід спорудження таких “зразкових” сіл виявився обмеженим (на початку 1980-х рр. в Україні було збудовано лише 19 таких сіл) і не набув широкого застосування через надмірно високі фінансові та матеріально-ресурсні витрати⁴.

У травні 1982 р. було прийнято Продовольчу програму, із впровадженням якої заплановано широкий спектр комплексних заходів, спрямованих на вирішення ключових проблем розвитку села, зокрема соціальну перебудову так званих “неперспективних” сіл. Тому у переважній більшості кінодокументів 1982–1985 рр. присутні сюжети, що засвідчують появу в багатьох селах добротних цегляних будинків, шкіл, будинків культури, дитячих дошкільних закладів, лікарень, торговельно-побутових комплексів.

Між тим, маємо низку кінодокументів, які опосередковано свідчать про наявність проблеми сільської міграції, оскільки, як відомо, саме на 1965–1985 рр. припадає гіпертрофований характер відтоку сільського населення до міст⁵. Не вдаючись до детального аналізу природи цього складного явища, хотілося б привернути увагу до окремих сюжетів із красномовними назвами: “Колгосп – наш дім”, “Зі школярів – у хлібороби”, “Всім класом – в радгосп”. Їх інформаційна цінність очевидна, оскільки тут яскраво відображено нестачу робочої сили та цілеспрямовану політику влади щодо її утримання в селі.

У кінодокументах сільської тематики представлено галерею портретів жителів села, з їхніми суто людськими тривогами і щоденними турботами, моральними та культурними цінностями, ментальністю, а також соціально-економічними умовами життя. Безумовно, в цій галереї чільне місце посідає образ керівника (голови) – головної людини в селі. Серед тих, хто потрапив у об’єктив кінокамери, керівники господарств В. А. Плютинський (Рівненська область), В. І. Черфас (Кримська область), М. Д. Шолар і В. З. Тур (Одеська область), М. О. Посмітний, Ф. М. Кавун (Вінницька область), Ю. Т. Личук (Івано-Франківська область), В. В. Стеньгач (Хмельницька область) та ін. У 1970-х роках образи керівників господарств пов’язуються не тільки з виробничою

тематикою, але й з вирішенням актуальних соціальних проблем – реконструкції і культурного розвитку села, закріплення молоді на селі тощо.

Іншу ситуацію спостерігаємо в кінонарисах 1980-х рр.: образ голови-господарника поступається місцем образу сучасного керівника, який намагається йти в ногу з часом, науково-технічними досягненнями. Самі ж кінонариси є важливими насамперед тому, що доносять до нас реальні голоси, думки та настрої сільських очільників тієї епохи.

У кінодокументах герої виступають не тільки як носії певних соціальних ролей (робітник, колгоспник, лікар, спортсмен, письменник, актриса та інші), але й як історичні постаті. Конструювання образів історичних діячів відбувалося в рамках документальних фільмів і кіносюжетів історико-революційної і воєнно-патріотичної тематики. У цьому контексті вкрай важлива роль належала біографічному фільму. Доволі великий масив кінематографічних біографій обирає протагоністом радянського політичного чи військового діяча. Показовими є кінострічки “Ми знали його... (спогади про О. С. Косіора)” (1966), “Командарм Дибенко” (1967), “Павло Постишев” (1969), “Микола Скрипник” (1970), “Григорій Іванович Петровський” (1977), “Товариш Дем’ян” (1980), “Легендарний Клим” (1981) та ін.

Однією з домінуючих тем кінематографа згадуваного періоду залишалася Велика Вітчизняна війна, що засвідчує як кількість реалізованих кінопроектів, так і масштаби та ракурси розгляду цієї теми.

У 1980-х роках, незважаючи на здійснювану ідеологічним партпаратом політику “інформаційного стримування”, воєнний тематичний діапазон доповнюється новими штрихами. Чи не “першою ластівкою” в українській кінодокументалістиці, що відображала наймасштабніші трагедії війни, став фільм режисера В. Георгієнка “Бабин Яр – уроки історії” (1981).

Створена в зазначений період режисером В. Артеменком кінострічка “Солдатські вдови”, що порушувала до того замовчувану проблему солдатських вдов (Укркінохроніка), була показана на 38-й сесії Генеральної Асамблеї ООН й отримала головні призи на Міжнародному кінофестивалі “Молодість-83” і на XVII Всесоюзному кінофестивалі 1984 року.

Зазвичай мало який фільм про війну міг обійтися без образу ворога. Утім, необхідно відзначити, що в 1960–1980-х роках для означення ворога дедалі частіше подавалися вже не стільки іноземні загарбники, як члени українських націоналістичних організацій, що боролись проти радянської влади. Вони відверто демонізувались, їх учасники трактувались як садисти і злочинці, які перебували на службі у німецьких окупантів⁶. Характерні в цьому плані такі фільми: “Відколи пам’ятає історія” (1969), “Вбивця відомий” (1972), “Гірка відлуння” (1979), “Без

строку давності” (1981), “Зрада – їх ремесло” (1984), самі назви яких не залишають сумнівів щодо ідеологічного спрямування стрічок. Створені в душі соціалістичного реалізму, з нехитрою драматургією, поверховим схематичним викладом сюжетів, вони викривали “антинародну” діяльність представників ОУН і УПА. Показово, що з різною кількістю сюжетних ліній, але з обов’язковою присутністю сцен, що відтворювали судові процеси над колишніми оунівцями, звинувачуваними у знищенні мирного населення у воєнні роки, фільми мали на меті “перевести український самостійницький рух з політичної в суто кримінальну площину”⁷ та слугували ефективним інструментом маніпулювання масовою свідомістю.

Приблизно з тією ж метою і на схожих принципах подається матеріал, спрямований проти “поплічників” націоналістів – духівництва Української греко-католицької церкви та її очільника – митрополита А. Шептицького. Так, уже перша фраза диктора у кінострічці “Троянський кінь” (1971): “Ми починаємо цикл фільмів про антинародну діяльність греко-католицької, уніатської церкви” – закладає основу для цілком прогнозованих оцінок на адресу церкви. При цьому, в системі “кривих ідеологічних дзеркал” міфологізується й сама постать митрополита як гітлерівського колаборанта.

Ще однією виразною ознакою кінотворчих пошуків у рамках воєнної тематики став вихід на екрани 1979 року 20-серійної кіноепопеї “Велика Вітчизняна” (або “Невідома війна”) радянсько-американського виробництва. Хронікальні кінокадри й відібрані у вітчизняних та зарубіжних архівах професійним кінооператором Р. Карменом, покладені в основу цієї кіноепопеї, виразно відображають події на Східному фронті, які для західного суспільства були справжньою “невідомою війною” і через 35 років після війни змушували глядачів здригнутися, майже фізично відчувши, як близько до краю прірви вони перебували.

Загалом багатосерійні публіцистичні кіноепопеї стали прикметою епохи розквіту монументальності на екрані. Відомий російський критик та історик документального кіно Л. Малькова так і визначає цей напрям у кінематографі – “кінодокумент-монумент”, кажучи про прийняту на той час монументалізацію історії⁸.

В основі цього напрямку лежить специфічний вид кінопродукції – кіноогляд, який сприймався як своєрідна візуальна “візитівка” країни, її представницьке обличчя. У числі найбільш значних телевізійних оглядів – документальний фільм “Україна. Кроки п’ятирічки” (1971), створений режисером Б. Небієрідзе на студії Укртелефільм.

Зауважимо, що з часу заснування студії у 1965 р. і до середини 1980-х років, коли в Україні остаточно сформувався телевізійний фільм, створено досить потужний і репрезентативний комплекс кінодокументів, до складу якого входять документальні і музичні телестрічки,

фільми-вистави, музичні ролики. Серед їхніх творців – відомі режисери М. Джинджиристий, О. Машкара, Ю. Некрасов, Р. Олексів, Л. Онуфрієв та ін. З-поміж них не можна не згадати О. Бійму, у доробку якого понад 120 музичних кінострічок, 27 з яких охоплюють згаданий період. Без перебільшення, його фільми стали невід’ємною складовою кіноантології високого мистецтва України, зафіксували на плівці у розквіті таланту непересічних Б. Гмирю, Є. Мірошниченко, А. Солов’яненко, кращі художні колективи держави.

Маємо згадати і про вдалі, на наш погляд, спроби телевізійної адаптації літературних творів – фільми-вистави, зокрема “Безталанна”, “Камінний господар”, “Хазяїн”, “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці” за участі корифеїв вітчизняної сцени Н. Копержинської, А. Роговцевої, К. Степанкова, Б. Ступки та ін.

Важливою є також ще одна досить вагома деталь: Укртелефільм у той час була єдиною серед вітчизняних студій, що майже в повному обсязі фіксувала літераторів, які перед камерою читали свої кращі твори. Зокрема, за цей період наявні 34 кінострічки, в яких українські літератори П. Воронько, О. Гончар, П. Загребельний, Ю. Збанацький, В. Козаченко, Д. Луценко, А. Малишко та інші читають свої поезії, прозу.

Серед кінодокументів цієї студії – близько двох десятків кінофільмів урбаністичної тематики, які, подаючи візуальні характеристики українських міст, передусім Києва, Дніпропетровська, Донецька, Миргорода, Рівного, Світловодська та інших, досліджують історію повсякденності, дають змогу простежити різноманітні суспільні зміни і тенденції, зокрема у моді, дозвіллі, домашньому побуті, заняттях підлітків і молоді тощо.

Окреме місце в документальній спадщині посідають кінодокументи виробництва студії Київнаукфільм. Загалом 1960–1980 роки вважають “золотим віком” українського науково-популярного кіно, коли Київнаукфільм був найбільшою в Європі спеціалізованою студією неігрового кіно. Студія щорічно випускала близько 400 назв кінопродукції, створеної такими неперевершеними майстрами науково-пізнавального жанру, як А. Борсюк, М. Вінярський, Є. Григорович, А. Загданський, Т. Золоєв, Г. Крикун, І. Негреску, Л. Островська, О. Самолєвська, А. Серебрєнніков, Б. Снітко, І. Стависький, Є. Уваєв, Л. Удовєнко, В. Хмельницький, С. Шульман, Т. Ярошевич та ін. У доробку цих митців – низка фільмів, що популяризували нові напрями в науці чи несподівані результати досліджень, відтворювали хід творчих пошуків учених та видатних діячів літератури і мистецтва.

У цей же час вийшли на екрани новаторські картини. Серед шедеврів світового неігрового кіно гідне місце посідають фільми лідера “київської школи наукового кіно” Ф. Соболєва “Мова тварин” (1967), “Сім кроків за обрій” (1968), “Чи думають тварини?” (1970), “Біля джерел

людства” (1976), “Держайте, ви – талановиті” (1979), “Коли зникають бар’єри” (1980). Останньою роботою режисера стала кінострічка “На прицілі ваш мозок” (1985), де йдеться про маніпулювання людською свідомістю через телебачення, рекламу і політичні технології. Роботу над фільмом після смерті митця завершив у 1985 році його учень В. Олендер. Стрічка отримала перший приз на Всесоюзному кінофестивалі в Алма-Аті (номінація “Кращий науково-популярний фільм”).

У низці кінодокументів знайшли відображення питання про досягнення науки і техніки на шляху завоювання космічного простору. Йдеться, зокрема, про кінофільми “Космос. Проблеми, Перспективи, Мрії...” (1980), “Народження ідеї. Ціолковський” (1980), “Роздуми після польоту” (1983).

Водночас у кінодокументах екологічної тематики порушувалися питання забруднення повітря, води і ґрунтів, збереження біологічного розмаїття і охорони ландшафтів (“Море повинно бути чистим” (1978), “Озера повинні жити” (1980), “Охорона природних багатств УРСР” (1983)). Яскравістю і переконливістю вирізняються кінострічки про зникаючі або унікальні види живої природи (“Чи повернеться Чорний лелека?” (1979)). До цієї групи джерел належать також кінофільми, в яких розглядаються проблеми впливу міста на навколишнє середовище і здоров’я населення, актуалізуються питання стійкого розвитку й екологічної безпеки регіонів (“Навколишнє середовище і місто” (1982), “Вчені України – Сибіру” (1979)). Це наштовхує на висновок: ненав’язливо, опосередковано, через фіксування, зокрема, прикмет екологічної напруги як однієї з ознак застою, але кінодокументалісти все ж таки здійснювали спроби зруйнувати бар’єр замовчування й озвучити проблеми сучасного суспільства і людини. Цей факт доволі легко простежується в кінострічках соціальної тематики із значним вкрапленням психологічної, моральної і філософської проблематики (“Люди важкої долі” (1976), “А що за душею?” (1980), “Мені страшно малювати маму” (1984)).

Екскурс в історію засвідчує, що, незважаючи на “застійність” самої епохи, тенденції бурхливого розвитку телебачення, започатковані в 1960-х роках, набули розвитку у 1970-х – середині 1980-х років. Цей факт сповна підтверджує запровадження з 1972 року двопрограмного телевізійного мовлення: перша програма – передачі Центрального телебачення, друга – передачі Українського телебачення та регіональних телестудій. Наприкінці 1980-х років телебачення вже охоплювало територію України, де проживало 97 % населення, у т. ч. більшість сільських мешканців. Другу і третю програми мали змогу дивитися, відповідно, 93 % і 65 %. Це були найвищі технічні показники в колишньому СРСР. Не випадковим є, отже, і факт про кількість інформаційних телесюжетів за вказаний період – майже 14 тис. Проте, відображаючи окремі події громадсько-політичного життя, розвиток народного

господарства, освіти, охорони здоров'я, побут населення різних регіонів України, як і у випадку з кінематографом, вони жорстко обмежені канонами “соціалістичного реалізму”. Утім, під час детального ознайомлення з телесюжетами переважно початку 1980-х років, стає очевидним, що у масовому потоці “ритуальної” інформації в цей час уже з'являлися окремі соціально-критичні сюжети на зразок “Загубили час!”, “Металургія – проблеми”, “Проблеми відставання”, “Чому відстає “Прогрес”?”, “Чому пустують магазини?”.

Поширення телебачення як більш оперативного, ніж кінохроніка, засобу суто фактичної візуальної інформації спричинило недоцільність подальшого існування періодики в рамках кінематографа. Її замінили телевізійні програми новин та інші інформаційно-публіцистичні жанри, і, як наслідок, вже на межі 1980-х років очевидним фактом стала втрата взаємозв'язку критеріїв актуальності й оперативності в кіноперіодичі, що, зрештою, позначилося на видозміні кіножурналів: у “Радянській Україні”, “Україні сьогодні”, “Молоді України”, “Піонерії”, “Україні спортивній” почали переважати тематичні випуски, що тяжіли до узагальнення, образності й не були прив'язані до окремої дати чи події. Натомість втрачена кінематографом “живість” відображення дійсності все більше присутня в продукції телебачення, оскільки для телебачення важливе максимальне наближення до реальності (“тут і тепер”), до конкретної події, яку і має побачити глядач у момент її перебігу, і, зрештою, за телебаченням закріплюється функція “повсякденного, повсякчасного або, точніше сказати, буденного спостерігача”⁹.

Показовими з точки зору інформаційної цінності є документи регіонального телебачення (Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Кримської, Львівської студій телебачення), тому що вони, інформуючи глядачів, головним чином, про те, що виходило за межі можливостей та інтересів центральних каналів, “розсувають панораму життя країни завдяки детальнішому відображенню подій і проблем окремої місцевості”¹⁰ і тим самим слугують важливим джерелом для вивчення “локальної історії”.

Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати: запропонований аналіз репрезентативних можливостей кінодокументів другої половини 1960-х – середини 1980-х років, безумовно, не є вичерпним, а в ряді аспектів – у певній мірі диференційним (через обмежений обсяг цієї статті). Завершуючи його, хотілося б ще раз звернути увагу на те, що кінодокументи вказаного періоду є, на нашу думку, не просто цінними артефактами епохи, але й досить важливими джерелами як з наукової, так і з практичної точок зору. Вони відкривають нові шляхи до розуміння минулого і теперішнього, збагачуючи дослідницький дизайн, а, подекуди, стаючи домінантним способом дослідження чи репрезентації багатьох вимірів тогочасного радянського суспільства та логіки його розвитку.

¹ Мазур Л. Н. Усманова А. “Визуальный поворот” в исторической науке на рубеже XX–XXI вв.: в поисках новых методов исследования [Электронный ресурс] / Л. Мазур, А. Усманова – Режим доступа: http://ivid.ucoz.ru/publ/larro_150/mazur_ld/16-1-0-144. – Загл. с экрана.

² Кінолітопис: Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1966–1975). Довідник / упоряд.: О. Дорошенко, І. Закринична, Т. Ємельянова, С. Матющенко та ін.; ДКА України. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2010. – 921 с.: іл.

³ *Скуратівський Вадим*. Из нотаток до “аграрного проекту” радянського кіно [Електронний ресурс] // Кіно-Театр. – 2012. – № 3. – Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=1359. – Назва з екрана.

⁴ *Ковпак Л. В.* Неперспективні села [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во “Наукова думка”, 2010. – 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Neperspektyvni_sela.

⁵ Мазур Л. Н. Образы сельской истории в советском художественном кинематографе 1920 – 1991 гг.: опыт количественного анализа / Л. Мазур // Диалог со временем. – 2013. – Вып. 43. – С. 282–302.

⁶ *Мусієнко О. С.* Кіно і міфологеми тоталітарної доби [Електронний ресурс] / О. С. Мусієнко –Режим доступу: ua.convdocs.org/docs/index-73776.html.

⁷ *Лисенко О. Є.* Тематика Другої світової війни на сторінках “Українського історичного журналу”: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. – Вип. 6, (№ 477). – С. 124.

⁸ *Малькова Л.* Политический фактор формирования основного потока кинодокументалистики // Экранизация истории: политика и поэтика. – Материк Москва, 2003. – С. 100.

⁹ *Наумова Лариса*. Екранні мистецтва на шляху становлення / Л. Наумова // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 140.

¹⁰ *Багиров Э.* Телевидение, XX век / Э. Багиров, И. Кацев – М., 1968. – С. 44.

Проанализирована репрезентативность кинодокументов второй половины 1960-х – середины 1980-х годов из коллекции Центрального государственного кинофотофоноархива Украины имени Г. С. Пшеничного с целью привлечения их информационного потенциала в исследовании любой проблематики, а также соответствующего среза исторической действительности в целом.

Ключевые слова: кинодокумент; кинофильм; кинематограф; тематика; телевидение.

There is analyzed the representativeness of film documents of the second half of 1960s – mid of 1980s from the collection of the Central State Audio and Visual Documents Archives of Ukraine named after H.S. Pshenychnyi with the aim of using of their information potential in the study of any subject, as well as the historical reality as a whole.

Key words: the film documents; the movie; the cinema; the themes; the TV.

УДК 7.041Мазепа:930(477)

О. О. КОВАЛЕВСЬКА*

**ПИТАННЯ ІКОНОГРАФІЇ ІВАНА МАЗЕПИ
У ПРИВАТНОМУ ЛИСТУВАННІ ТЕТЯНИ ЦЯВЛОВСЬКОЇ**
ТА СЕРГІЯ БІЛОКОНЯ*****

Досліджується один із цікавих епізодів наукової співпраці двох учених, які волею випадку зацікавилися темою іконографії українського гетьмана І. Мазепи (1639–1709) та намагалися відстежити її відображення у доступній на той час науковій літературі, побічно звертаючи увагу й на дотичні теми, пов'язані із цією історичною постаттю.

Стаття побудована на матеріалах приватного листування, яке зберігається у приватному архіві доктора історичних наук С. І. Білоконя, і було люб'язно надано авторці для опрацювання.

Ключові слова: іконографія; історіографія; архів; листування; малюнки; І. Мазепа; С. Білокінь; Т. Цявловська.

На сьогодні проблема виявлення, атрибуції, аналізу, класифікації та систематизації портретів Івана Мазепи або зображень, йому присвячених, є достатньо дослідженою та широко відображеною в літературі. Суттєвий внесок у цей процес був здійснений істориками, мистецтвознавцями та колекціонерами XIX – першої третини XX ст.¹ Не менш вагомими були здобутки українських учених, котрі працювали за кордоном, та іноземних дослідників другої половини XX – початку XXI ст.² Водночас, як показав аналіз радянської історіографії 30-х – кінця 80-х рр. XX ст., протягом цього періоду радянськими вченими не було здійснено жодного дослідження, присвяченого опрацюванню питань іконографії, тобто загальної сукупності наявних зображень пев-

* Ковалевська Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України.

** Цявловська (Зенгер) Тетяна Григорівна (1897–1978) – відомий російський літературознавець, пушкініст. Донька російського держаного діяча, царського міністра народної освіти, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук, філолога-класика Григорія Едуардовича Зенгера. Була дружиною відомого літературознавця-пушкініста Мстислава Олександровича Цявловського (1883–1947).

*** Білокінь Сергій Іванович (р. н. 1948) – філолог, історик, джерелознавець, музеєзнавець. Кандидат філологічних наук (1978), доктор історичних наук (2000). Лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (2002), Заслужений діяч науки і техніки України (2007). Головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру культурологічних студій інституту. Автор численних монографій з історії української культури.

ної особи – Івана Мазепи. Виняток становили лише кілька невеличких розвідок кінця 1920-х – початку 1930-х років, присвячених відлитою експонатам Чернігівського історичного музею³, загальній історії походження дзвонів⁴, коротке повідомлення на засіданні комісії історії козащини і козацької доби ВУАН⁵, а також монографія з історії ливарництва в Україні⁶, в яких була згадка про портретне зображення гетьмана на дзвоні “Голуб”, відлитого 1699 р. військовим ливарником Карпом Балашевичем для Воскресенської церкви Батурина або для Домницького монастиря на Чернігівщині. Натомість відсутність інтересу з боку офіційної історичної науки до подібної тематики зовсім не означала принципового небажання вчених нею займатися чи неможливість наукового пошуку в цьому напрямку. Як демонструють матеріали приватного листування Т. Цявловської та С. Білоконя⁷, тема іконографії І. Мазепи була затребуваною, однак її повноцінне дослідження обмежувалося двома суттєвими чинниками: відсутністю доступу до необхідних джерел та літератури, а також неможливістю публікації результатів подібного дослідження жодним із вчених. Відтак факт їх співпраці та унікальні матеріали з іконографії І. Мазепи довгий час залишалися лише на сторінках їхніх листів, оприлюднення яких стало можливим лише на початку XXI ст., коли ця тематика знову стала актуальною.

Як свідчить зміст листування та результати наукової роботи Т. Цявловської, її інтерес до іконографії І. Мазепи виник як суто маргінальний сюжет у зв'язку з тим, що Тетяна Григорівна працювала над виданням малюнків О. Пушкіна та готувала коментарі до них. Опрацьовуючи текст автографу поеми “Полтава”, вона знайшла малюнки, що за контекстом мали б зображувати українського гетьмана. Один із цих малюнків не мав ознак портрета і являв собою ляльку, що висить на шибениці⁸. Натомість інший був наслідуванням зображення, відомого з літератури як “портрет Мазепи”, виконаний Я. П. Норбліном⁹. Т. Цявловську зацікавило питання достовірності цього зображення і того, наскільки цей портрет міг відтворювати справжні риси зовнішності І. Мазепи. Саме у пошуках відповіді на це запитання вона й звернулася до С. Білоконя з проханням допомогти розшукати додаткову інформацію щодо іконографії гетьмана, оскільки самій дослідниці вдалось розшукати з цього приводу лише статтю П. Еттингера¹⁰.

Відповідаючи на запит Т. Цявловської, С. Білокінь повідомив, що про гравюру Я. П. Норбліна “Мазепа” свого часу писав академік АН СРСР М. Грушевський, відзначаючи при цьому, що вона “очень сомнительная”, а взагалі-то існує велика кількість портретів І. Мазепи, що представляють “несопоставимые типы лица”¹¹. Прагнучи знайти якомога більше інформації щодо цієї гравюри в літературі, С. Білокінь запропонував пошукати згадки про неї в рідкісних на той час виданнях лекцій Д. Антоновича¹² з історії української гравюри та в альбомі істо-

ричних портретів Г. Хоткевича¹³. Крім того, він просив Т. Цявловську повідомити йому рік видання статті П. Еттингера для ознайомлення з її змістом. У свою чергу дослідниця надіслала до Києва не лише посилання на вищезгадану статтю, але й повний текст коментаря її автора, наданого їй 25 січня 1945 року окремою листівкою. П. Еттингер, зокрема, писав, що “Норблен, конечно, не мог знать Мазепу, а офорт его с этим названием сделан с еврея-арендатора, кот[орому] почему-то присвоили кличку “Мазепа”. Ровинский в своем труде о грав[ированных] портретах поместил этот офорт в иконографии М[азепы] и вот пошла писать губерния (sic!)! Моя заметка об этом недоразумении была помещена в “Русском библиотефиле” (1913, № VII)”¹⁴.

Отримавши це повідомлення, а також виконуючи свої зобов’язання щодо пошуку більш ґрунтовної інформації про того, кого насправді зобразив Я. П. Норблін на гравюрі, що стала першовзірцем для малюнка О. Пушкіна, С. Білокінь провів значну пошукову роботу, про результати якої повідомив Т. Цявловську наступним листом. Як свідчить зміст цього листа, гравюра Я. П. Норбліна була досить відомим у світі твором, мистецький рівень якої не дозволив би імені її автора канути в небуття. Саме таким чином про цей твір писав польський дослідник творчості гравера Зигмунт Батовський, працю якого вдалось розшукати С. Білоконю¹⁵. Щодо відповідності назви “аквафорти”, як її називає З. Батовський (аквафорта – спосіб гравірування по міді; відбиток, який при цьому з’являється, називається офортом), справжнім рисам зовнішності гетьмана І. Мазепи, то в тексті монографії зазначалося, що “у представленной фигуры [...] нет в чертах лица ничего общего характером с известными изображениями славного Козака [...], также и надпись на последнем состоянии аквафорты “Mazepa aetat 70” к нему не относится”¹⁶. Більше того, З. Батовському вдалось з’ясувати, що портрет І. Мазепи, який зберігався в Київському церковно-археологічному музеї, був лише аматорською копією норблівської гравюри, виконаною Де ля Флізом для своїх альбомів¹⁷. Цитуючи та посилаючись на текст праці З. Батовського, С. Білокінь повідомляв, що численні відбитки та варіанти цієї гравюри зберігалися у фондах Національної бібліотеки у Парижі. Проаналізувавши їх, польський дослідник зумів подати загальний опис зовнішності портретованої особи: “Зажатые губы, тяжелый взгляд, бритые усы и щеки придают старцу выражение задумчивости и важности, а одежда преобразает его в экзотического сановника или – о чем, надо полагать, скорее думал Норблин в ходе формирования замысла – в рембрандтовского раввина”¹⁸. Щодо підпису під гравюрою, на підставі якого це зображення певний час деякі дослідники вважали за портрет І. Мазепи, то З. Батовський писав, що вона не має стосунку до українського гетьмана. Роз’яснення цього питання були надані автору монографії відомим художником та критиком мистецтва Ген-

риком П'єнтковським, який, посилаючись на сімейну традицію родини князів Чарторийських, повідомляв, що “фігура, ktorую Норблин обессмертил столь мастерски, – это еврей-арендатор кн. Чарторысских, известный в княжеских владениях под именем Мазепы”¹⁹.

Перевірити повідомлення Г. П'єнтковського, яке також було опубліковано на сторінках польськомовної газети “Кур'єр Варшавський”, С. Білоконю не вдалося через відсутність примірника цієї газети в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (нині НБУВ – *Авт.*). Однак щодо питання про прізвище “Мазепа”, надане портретованому єврею-орендарю, то, посилаючись на тлумачення цього слова словниками української мови П. Білецького-Носенка та Б. Грінченка, С. Білокінь писав, що це могло бути пов'язано як зі значенням “маска”, так і з визначенням “неохайна, груба людина”²⁰. Корисним у цьому сенсі могло бути й використання польських словників, результати опрацювання яких він розмістив на сторінках наступного листа. Там, зокрема, зазначалось що “мазепою” в польській мові могли називати людину з “широким обличчям та маленькими очима” або “брудну та неохайну людину”²¹.

З'ясовуючи причини появи такого, на перший погляд, не зрозумілого підпису під гравюрою, С. Білокінь натрапив на статтю К. Широцького²², який погоджувався з висновками З. Батовського і також стверджував, що це не міг бути портрет справжнього гетьмана І. Мазепи. Таким чином, С. Білокінь представляв до уваги Т. Цявловської вже чималу історіографію питання, де П. Еттингер явно не був першовідкривачем невідповідності підпису зображенню.

Продовжуючи свої бібліографічні пошуки, С. Білокінь розшукав оригінальне повідомлення про те, що наприкінці позаминулого століття (тобто ХІХ-го) у Варшаві, у бібліотеці Красинських, зберігався портрет олією, причому обличчя зображуваного було дуже подібним до норбленівського “орендатора”. Сучасним українським дослідникам вдалось з'ясувати, що то був не старовинний портрет, який, за припущенням деяких знавців іконографії І. Мазепи, міг слугувати взірцем Я. П. Норбліну, а навпаки – написаний пізніше з норблінівської гравюри портрет “польського шляхтича” пензля Я. Морачинського (1850)²³. Звичайно, що цієї інформації С. Білокінь на той час не міг мати, а отже, він повідомляв про варшавський портрет саме як про можливе джерело норбленівського портрета.

Дослідник також знайшов цікаве повідомлення, зафіксоване в багатотомній праці Д. Ровинського про існування гравюри Д. Галяховського (“Апофеоз Мазепи” (1708) – *Авт.*), яка зображувала І. Мазепу. Це зображення було виконане на жовтому шовку або атласі, а відтак спроби його сфотографувати, здійснені у ХІХ ст., залишилися безрезультатними. Зберігалася ця гравюра також у колекції Красинських у

Варшаві²⁴. Д. Ровинський, незважаючи на явні розходження в зображенні облич на обох гравюрах, перш за все через різні бороди (у Д. Галяховського вона коротка та одинарна, а у Я. П. Норбліна – довга та роздвоєна – *Авт.*), вважав, що в обох випадках зображували саме українського гетьмана І. Мазепу.

Подібна впевненість Д. Ровинського, а також знайдені С. Білоконем інші повідомлення на користь того, що норбленівський “мазепа”, то є гетьман України, в якого могла “закохатися Мотря”, примусили українського дослідника засумніватися в правоті З. Батовського. Врешті-решт, С. Білокінь, очевидно, вже був готовий погодитися з висновком О. Лазаревського, що на питання, який з портретів І. Мазепи слід вважати автентичним, варто відповідати – “тот, который изображен на норбленовской гравюре...”²⁵. Тим більше, що дослідник вважав слушним зауваження О. Лазаревського, що справжній портрет І. Мазепи слід шукати саме у Польщі, де ці портрети зберігали, а на теренах Російської імперії нищили як крамолу²⁶.

Отже, подібна суперечливість висновків різних авторів щодо достовірності портретів І. Мазепи та незрозумілість питання праобразу чи першовзірця гравюри Я. П. Норбліна змусила С. Білоконя констатувати, що: “вопрос зашел в совершенный тупик. Мне кажется, что выход из него есть лишь один. Я попытаюсь связаться с кем-нибудь из современных, кажется, возросших в числе, исследователей Норблена в Варшаве (підкреслено С. Білоконем – *Авт.*) (Может быть, Вы уже знакомы с таковыми?). Нужно разыскать гравюру Галяховского и портрет маслом, в крайнем случае более подробные о них сведения. Этот вопрос интересен уже мне самому, и я постараюсь довести его до конца. Во всяком случае мне кажется, что с комментарием к рисунку Пушкина следует повременить: дело совершенно не ясно”²⁷.

На жаль, такі ґрунтовні, як на той час, результати пошуків, здійснені Сергієм Івановичем, так і не знайшли свого відображення в праці Т. Цявловської. Як не дивно, але Тетяна Григорівна, очевидно, передчувала подібний варіант розвитку подій. В одному з листів, дякуючи своєму колезі та захоплюючись результатами його розшуків, вона мимохідь написала, що ці матеріали обов’язково будуть використані, якщо до цього коли-небудь дійде справа²⁸. У даному випадку Т. Цявловська мала на увазі давнє прагнення усіх пушкіністів, та й не лише їх, побачити усі малюнки О. Пушкіна опублікованими. Підставою для сподівань на таке видання стала заява видавництва “Наука” про те, що “альбом рисунков Пушкина, взятых из всех его рукописей” обов’язково буде опубліковано до наступного ювілею поета. Ця заява була зроблена у 1937 р. у передмові до видання творів поета²⁹. На момент виходу книги Т. Цявловської “Рисунки Пушкина”³⁰ ідея видання вищезгаданого альбому так і не була втілена. Навіть активні виступи відомої пушкі-

ністки на сторінках тогочасної преси не вплинули на ситуацію, а відтак малюнки О. Пушкіна ще й досі залишаються невиданими у повному обсязі³¹.

Більше того, ані в першому, ані в другому виданні малюнків О. Пушкіна, здійснених Т. Цявловською, малюнок поета, зроблений за аквафортою Я. П. Норбліна, був відсутній. А, відповідно, і коментар до нього, над пошуком матеріалу для якого працював С. Білокінь. Взагалі, серед малюнків, які мали стосунок до постаті І. Мазепи й увійшли до першого видання книги Т. Цявловської, авторкою був поданий лише той з них, що супроводжував рукопис “Полтавы” і був ідентифікований як “Трое повешенных. В рукописи поэмы “Полтава” №838 (ЛБ 2371), л.44 об. Сентябрь (?) 1828, г. Петербург”. Цей малюнок був розміщений на сторінці 37. Першим на цьому малюнку гіпотетично зображено Мазепу, а двоє інших мали уособлювати його прибічників. Малюнок був пов’язаний з віршами третьої пісні поеми: “...Кто опишет негодованье, гнев царя? Гремит анафема в соборах; Мазепы лик терзает кат...”. Про те, що в рукописах О. Пушкіна існує ще й портрет І. Мазепи, виконаний за гравюрою Я. П. Норбліна, мови не було. Хоча цілком можливо, що саме це мала на увазі дослідниця, коли перелічувала історичні особистості, чиї портрети зустрічалися на сторінках пушкінських рукописів, зокрема, Робесп’єр, Наполеон, Мазепа, Кочубей, Карл Занд та інші³².

Незважаючи на таку ситуацію, яка невдовзі стала очевидною, С. Білокінь вирішив закінчити розпочату справу пошуку портретів І. Мазепи та імовірного взірця, яким послугувався Я. П. Норблін, про що свідчить зміст його листа, надісланого Т. Цявловській у січні 1974 р. Дослідник повідомляв, що, нарешті, закінчив роботу і може підбити підсумок своїм пошукам. Питання іконографії І. Мазепи виявилось нелегкою справою, адже на це було кілька об’єктивних причин. Однією з перших він назвав необізнаність із текстом третього (невиданого) тому збірника “Мазепа”, який мав би містити бібліографію присвячених гетьману праць, а, отже, не міг мати уявлення про усі можливі дослідження його іконографії. Наступною проблемою виявилася недоступність багатьох дореволюційних видань, а також тих, що виходили за кордоном. Зокрема, йому було невідоме видання О. Оглоблина³³, про яке він пише, посилаючись на чутки (“по слухам, о Мазепе издал перед смертью фундаментальный двухтомник эмигрант Александр Оглоблин, но это издание мне, понятно, не известно”³⁴). Нарешті, дослідник з жалем зазначив, що “мои трудности усугубляло наконец то, что наша историография данным вопросом не занимается вообще”.

Усі ці чинники не завадили С. Білокіню зібрати достатньо інформації, щоб запропонувати їх своїй колезі та зробити кілька власних висновків. По-перше, попри недоступність для радянського вченого, темі іконографії І. Мазепи було присвячено значну кількість джерел.

По-друге, “в силу своей диковинности в галерее портретов особое место занимает известный офорт Жан-Пьера Норблена (1745 – 1830)”³⁵, про автора якого С. Білокінь теж подав коротку біографічну довідку. З неї впливала одна обставина, яка пояснювала, який стосунок мав Я. П. Норблін до родини кн. Чарторійських і яким чином він міг виконати портрет цього “єврея-орендаря”³⁶. Далі в тексті листа було подано повний опис аквафорти, її розміри, інформація про те, де зберігалися її численні відбитки.

Потім С. Білокінь ґрунтовно виклав суперечливі точки зору дослідників щодо достовірності портретів І. Мазепи взагалі та портрета роботи Я. П. Норбліна зокрема. Особливу увагу С. Білокінь звернув на гравюру Д. Галяховського, оскільки в її автентичності не було сумніву через місце та час її виконання, а також тому, що В. Горленко розглядав її як імовірний прообраз норбленівської аквафорти. Потім у листі ще раз було розглянуто тлумачення слова “мазепа” в польській мові та порівняно це значення з образом, що постав на гравюрі. Нарешті, спираючись на монографію З. Батовського, як на одну з найґрунтовніших праць, присвячених творчості мистця, С. Білокінь робить висновок – норбленівський “Мазепа” не є портретним зображенням українського гетьмана. Цю думку підтримали та додатково обґрунтували у своїх працях такі дослідники, як Б. Барвінський, К. Широцький, П. Еттингер, М. Голубець та інші. Точка зору М. Грушевського з цього приводу виявилася більш критичною. На його думку, було незрозумілим прагнення художника створити з “какого-то арендатора образ властелина, вождя, таким, несомненно, является персонаж Норблена”. Вчений сподівався, що вихід із цієї заплутаної ситуації буде знайдено, якщо буде виявлено додаткові матеріали. Остаточний висновок у цьому питанні належав, за словами С. Білоконя, В. Січинському, який зазначив: “В вопросе иконографии гетмана Ив. Мазепы следует, вне сомнения, руководствоваться основным принципом, что только портреты, выполненные при его жизни его же современниками, можно считать аутентичными”³⁷. Слідом за В. Січинським С. Білокінь погодився, що “современные портреты Мазепы, исполненные маслом, до наших дней не дошли (с.155), т.к. все памятники, связанные с его именем, после 1709 года старательно уничтожались (с.135–136)”, що на сьогодні вже не відповідає дійсності, адже сучасним українським дослідникам все ж таки вдалося розшукати один портрет, виконаний олією на полотні і датований 1725–1750 рр.³⁸ Але на час листування С. Білоконя з Т. Цявловською (тобто початок 1970-х років) автор листа не міг знати про це з об’єктивних причин.

Посилаючись на відому та ґрунтовну працю П. Білецького “Український портретний живопис XVII–XVIII ст.”, С. Білокінь зазначив, що додаткового дослідження потребує портрет з Державного історичного музею у Москві. Пізніше, вже на початку XXI ст., ці побажання були здійснені, що дало можливість відкинути цей портрет як достовірний,

оскільки було доведено, що на ньому зображено великого гетьмана литовського Казимира Павла Яна Сапегу³⁹.

Отже, як писав С. Білокінь, “что касается офорта Норблена, как и других позднейших иностранных гравюр – ценности в отношении портретного подобия очень сомнительной, – то он должен быть признан фантастическим, даже если не принимать во внимание его происхождения”⁴⁰. Усі зібрані та представлені на розсуд Т. Цявловської матеріали С. Білокінь безкорисно надавав у розпорядження своєї колеги, про що зазначено наприкінці цього листа. Однак, уже маючи досвід боротьби за видання повного зібрання малюнків О. Пушкіна, які не увінчалися успіхом, Т. Цявловська, оцінивши працю С. Білоконя та подякувавши йому за неї, порадила опублікувати цей цінний матеріал під його власним прізвищем. На це дослідник відповів аналогічною пропозицією, з уточненням щодо місця видання та імовірної назви (“местом издания в таком случае следовало бы взять, я думаю, малотиражный ведомственный сборник, а в заглавии избежать некое имя...”⁴¹).

Цим ідеям не судилося втілитися тоді, хоча саме завдяки самому факту збереження цього листування та додаткових матеріалів до нього, у вигляді бібліографії, складеної С. Білоконем, ми отримали унікальну можливість пересвідчитися у тому, що тема іконографії І. Мазепи, попри усі обмеження, не була проігнорована дослідниками, які працювали за радянських часів. Більше того, завдяки науковій прискіпливості Т. Цявловської, вдалося з’ясувати, що образ І. Мазепи викликав особливу зацікавленість О. Пушкіна не лише як поета, але і як художника, рисувальника. Окремий інтерес становить також “дослідницька кухня”, відбита в текстах листів обох кореспондентів, та характерні риси неофіційного спілкування вчених, чії наукові інтереси, на перший погляд, були зовсім різними.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що тема іконографії І. Мазепи була предметом дослідження радянських вчених у ХХ ст., хоча її опрацювання велося у приватному порядку й не стало надбанням історіографії тих часів. Заслугують на увагу висновки, зроблені одним з кореспондентів (С. Білоконем – *Авт.*), щодо значної історіографії цієї проблематики, а також щодо першоджерел конкретного зображення – гравюри Я. П. Норбліна “Мазепа”, яке в подальшому мало численні наслідування, зокрема, О. Пушкіним. Правдивість цих висновків та імовірність деяких припущень була підтверджена (або спростована) значно пізніше, вже на початку ХХІ ст., що зайвий раз підкреслило правильність рекомендованих у листах шляхів подальших наукових пошуків.

¹ К портрету И. С. Мазепы // Киевская старина. – 1887. – №1. – С. 188; Уманец Ф. Гетман Мазепа / Ф. Уманец. – Санкт-Петербург, 1897. – 459 с.; Лазаревский А. Заметки о портретах Мазепы (к рисунку) / А. Лазаревский //

Киевская старина. – Т.64. – 1899. – №3. – С. 433–462; *Барвінський Б.* Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях / Б. Барвінський // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т.І. – Жовква, 1908. – С. 96–108; *Його ж.* Портрет Мазепи кисти артиста-малювача Осипа Куриласа // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 22–28; *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа в всесвітній літературі і штуці // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т.ІІ. – Львів, 1909. – С. 29–37; *Його ж.* Причинок до питання про т.зв “Бекетівський” портрет Мазепи // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т.ІІ. – Львів, 1909. – С. 38–51; *Його ж.* Доповнення до статей про Мазепу // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т.ІІ. – Львів, 1909. – С. 77–94.; *Грушевський М.* До портрета Мазепи / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1909. – Т.92. – С. 246–248; *Грушевський М.* Ще до портрета Мазепи / М. Грушевський // Там само. – 1910. – Т.94. – С. 162.; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., Л., 1912; *Павловський І.* Малоросійський гетман І.С.Мазепа: Портрет из замка князей Сангушко в Подгорске / І. Павловський // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып.8. – С. 145; *Широцький К.* “Мазепа aetat 70” Норблена / К. Широцький // Сяйво. – 1913. – Число 10,11,12. – С. 245–247; *Эттингер П.* Материалы для будущего издания “Словарь русских гравированных портретов” / П. Эттингер // Русский библиофиль. – СПб., 1913. – №7. – С. 23–25 + 3 вклейки.

² *Січинський В.* Іван Мазепа й українське мистецтво / В. Січинський // Календар свободи на Мазепинський рік 1959. – Видання Українського народного союзу. – С. 93–98; *Оляничин Д.* Портрет Мазепи: який з досі відомих мальованих портретів є до нього подібний / Д. Оляничин // Шлях перемоги. – 1961. – Ч. 1–2, 4; *Bailbe J. M.* Mazepa et les artistes romantiques / J. Bailbe // Annales de la faculte des lettres d’Aix-en-Provence, 1966. – Т. XI. – Р. 13–40; *Мацьків Т.* Гравюра І.Мазепи з 1706 р. / Т. Мацьків // Український історик. – 1966. – Т. XII. – Ч. 1–2. – С. 69–72; *Mazepa w malarstwie i tragedii Słowackiego* // Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Warszawa. – 1967. – S. 187–193; *Baboński H. F.* The Mazepa legend in European Romanticism / H. F. Baboński. – New-York-London.: Columbia university press, 1974; *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII–XVIII ст. / П. М. Жолтовський.– К: Наукова думка, 1978. – 328 с.: іл.; *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. / П. Белецкий.– Л.: Искусство, 1981. – 256 с.: илл.; *Mazepa. Exemple d’une illustration murale* // Gazette des Beaux-Arts, 1982. – Т.С. – Р. 85–86; *Вергун І.* Гетьман Іван Мазепа у французьким мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії / І. Вергун // Визвольний шлях. – 1987. – № 12. – С. 1376–1384; 1988. – №1. – С. 68–86, № 2. – С. 210–225; *Шендрик Л., Янович О.* Гетьман у портретах / Л. Шендрик, Янович О. /3 Дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи // *Баран-Бутович С.* Людвисарські виробы XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї: (Гармати та дзвони) / Чернігівський державний крайовий музей. Історичний відділ / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1930. – 16 с.

⁴ *Біднов В.* Дзвони. Короткі історичні відомості / В. Біднов. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – С. 21.

⁵ *Юркевич В.* Засідання Комісії історії козаччини і Козацької доби / В. Юркевич // Україна. – 1930. – 7/9. – Кн. 42. – С. 196–198.

⁶ *Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні / П. М. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 45, 111.

⁷ Листування вчених нараховує 11 листів, які були написані з лютого 1971 р. до 6 червня 1974 р. Епістолярій зберігається у приватному архіві С. Білоконя, а також у фонді Т. Цявловської в Російському державному архіві літератури та мистецтва (РГАЛИ). Листи є машинописними оригіналами або чернетками, які люб'язно були надані нам для опрацювання С. Білоконом. Перевірка листів у фонді Т. Цявловської в РДАЛМ (РГАЛИ) не здійснювалася. Згідно з матеріалами приватного архіву С. Білоконя, перший лист Т. Цявловської до С. Білоконя не зберігся. Відтворити його імовірний зміст можна, виходячи із відповіді С. Білоконя, датованої 12 березня 1971 р., а також власних спогадів ученого, який твердить, що в цьому листі містилася інформація про кореспондента, про причини, які спонукали її написати адресату, та прохання допомогти при можливості. Обсяг листів є різним: від кількох речень, до кількох сторінок. Мова листів – російська. У випадках посилань на конкретні книги чи статті, опублікованих іншими мовами, вихідні дані цих видань подавалися кореспондентом мовою оригіналу.

⁸ У виданні малюнків О. Пушкіна, підготовленому Т. Цявловською, існує роз'яснення цього зображення. Авторка пише, що “Полтаву” ілюструє зображення трьох повішених на довгій колоді фігур. Фігура зліва – “в жупані, опоясана широким козацьким поясом, які носила знатна козацька старшина в Україні, очевидно, це зображення опудала Мазепи, принародно повішеного за наказом Петра. Дві інші фігури – імовірно прибічники Мазепи” (Див.: *Цявловская Т.* Рисунки Пушкина. – М.: Искусство, 1980. – С. 83). Подібне трактування згаданого зображення, зроблене дослідницею підставі гіпотези, висловленої Ф. Ернстом у тексті листа, адресованого їй 19 жовтня 1936 року.

⁹ Написання прізвища “Норблін” в авторському тексті подається відповідно до правил сучасної української орфографії (справжнє ім'я художника – Жан П'єр Норблен де ла Гурден; Norblin de la Gourdain). Водночас, у випадках цитування листів кореспондентів, його написання подається згідно з оригіналом.

¹⁰ *Эттингер П.* Материалы для будущего издания “Словарь русских гравированных портретов” // Русский Библиофиль (СПб.). – 1913. – №7. – С. 23–25 + 3 вклейки.

¹¹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 12 березня 1971 г., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

¹² Автор листа мав на увазі текст лекції Дмитра Антоновича, присвяченої українській гравюрі, вперше опублікованої у 1940 р. у Подєбрадах у збірнику лекцій, а потім перевиданих у 1947, 1988 та 1993 роках. [Див.: *Антонович Д.* Українська гравюра // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Уляновська; вступ. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Уляновської, В. І. Уляновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.: іл.].

¹³ *Хоткевич Г.* Альбом історичних портретів. – Серія І., вип. 1. (Портрет Івана Мазепи); Серія І., вип. 2. (Портрет Магдалени Мазепиної). – Львів: З друкарні І. Айхельберга, 1909.

¹⁴ Лист Т. Цявловської до С. Білоконя від 28 березня 1971 г., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

¹⁵ *Batowski Z.* Norblin / Z. Batowski. – Lawów, Drukiem W. L. Anczyca i spółki w Krakowie, 1911. – 220 s.: il.

¹⁶ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 20 квітня 1971 г., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Розшукуючи матеріали з іконографії І. Мазепи, С. Білокінь зацікавився й етимологією слова “мазепа”. В словниках польської мови йому вдалося розшукати такі тлумачення: “брудна людина” (Див.: *Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego, Władysława Niedźwiedzkiego*. – Т. II. Н – М. – Warszawa, 1902. – S. 906.); “людина бридка, брудна” (Див.: *Słownik języka polskiego. Redaktor naczelny Witold Doroszewski*. – Т. IV. L – Nić. – Warszawa, 1962. – S. 526). До пошуку значень цього слова долучалися й інші українські дослідники XIX–XX ст., але вони в основному спиралися на словник української мови Б. Грінченка, де “мазепа” означає “замазура”. З часом, в більш сучасних словниках, негативне смислове навантаження слова “мазепа” посилилося і серед його значень з’явилися такі поняття, як “неохайний, грубуватий і простакуватий чоловік, ваклах, простак, дурень”. На думку А. Кримського, слово “мазепа” було перського походження й означало “хребтоногий, неповороткий”. Таке тлумачення було припустимим для історичного Мазепи, бо натякало на спадкову хворобу ніг (подагру), яка передавалася в родині Мазеп по чоловічій лінії. Сучасні дослідники-мазепознавці у своїх пошуках походження та значення слова “мазепа” звернулися навіть до кабардинської мови. Виявилось, що в цій мові слово “мазепе” (літера “е” має читатися як коротка “а”) означає фазу місяця, його початок. Враховуючи, що місяць є присутнім в зображенні герба “Курч”, до якого належав І. Мазепа, також можна припустити, що це не випадково. Однак навряд чи у селянському чи навіть шляхетському середовищі Волині чи Київщини XVI–XVII ст. та й пізніших часів знали такі нюанси. Цілком можливо, що спочатку це слово могло використовуватися саме в значенні “хребтоногий, неповороткий”, але пізніше, особливо після подій 1708–1709 рр. і майже до кінця XX ст., слово “мазепа” використовувалося лише в негативному контексті як лайка.

²¹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

²² Широцький К. “Мазепа аetat 70” Норблена / К. Широцький // Сяйво. – 1913. – № 10–12. – С. 245–247.

²³ Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст. / О. Ковалевська. – К.: Темпора, 2013. – С. 19–20.

²⁴ Гравюра “Апофеоз Мазепи” (1708) Данієля Галяховського була виконана на жовтому шовку або атласі. Певний час вона перебувала в одній з церков під Києвом. Зберігся переказ, який твердить, що під час нищення усіх зображень І. Мазепи, що відбувалося за наказом Петра I, священик цієї церкви заради збереження тези на честь гетьмана, наклеїв поверх неї зображення Розп’яття. У 1838 р., коли збиралися поновити зображення Розп’яття, знайшли під ним гравюру Д. Галяховського. Цей відбиток був куплений відомим колекціонером К. Свідзинським та вивезений ним до Варшави. У 1861 р. у складі колекції К. Свідзинського гравюра потрапила до Музею Ординації Красинських у Варшаві. Довгий час по Другій світовій війні гравюра вважалася розбитою під час Варшавського повстання 1944 р. Зараз вона зберігається в Національному музеї у Варшаві.

²⁵ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р., арк. 2 // Приватний архів С. Білоконя.

²⁶ Сучасні дослідження доводять, що О. Лазаревський помилявся. Один з найцікавіших та раніше невідомих портретів І. Мазепи зберігався саме в Україні, де перебуває й до сьогодні [Див.: *Ковалевська О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. істор. журн. – 2007. – № 3. – С. 152–167; *Ковалевська О.* Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. / О. Ковалевська. – К.: Темпора, 2013. – 420 с.: іл.].

²⁷ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р., арк. 2 // Приватний архів С. Білоконя.

²⁸ Лист Т. Цявловської до С. Білоконя від 18 травня 1971 р., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

²⁹ Пушкин. Полное собрание соч. В 16 т. – М.: Изд-во Академии наук СССР. – 1937. – Т. 1. – С. 9.

³⁰ *Цявловская Т. Г.* Рисунки Пушкина / Т. Г. Цявловская. – М.: Наука, 1970. – 168 с.

³¹ У січні 1974 р. Т. Цявловська закликала видавництва (“Аврора” та “Планета”) видати вже підготовлений до друку матеріал, але безрезультатно (Див.: *Рисунки Пушкина. Письмо в редакцию / Литературная газета.* – 1974. – 30 января).

³² *Цявловская Т. Г.* Рисунки Пушкина. – 2-е изд., пересм. и расшир. / Т. Г. Цявловская. – М.: Искусство, 1980. – С. 130.

³³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1960. – 408 с.

³⁴ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р., арк. 1, стор. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

³⁵ Там само, арк. 1, стор. 1.

³⁶ З 1772 р. Я. П. Норблін перебував на службі у кн. Адама Чарторийського і навіть навчав його дітей малюванню.

³⁷ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р., арк. 2, стор. 4 // Приватний архів С. Білоконя.

³⁸ Див.: *Ковалевська О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи / О. Ковалевська // Укр. істор. журн. – 2007. – № 3. – С. 152–167.

³⁹ Дійсно, це було дуже важливе питання, адже за фактом запису в книзі надходжень Державного історичного музею (ГИМ) у Москві цей портрет значився як “портрет Мазепи”. Але подальші пошуки та дослідження іконографії І. Мазепи, які проводили українські дослідники, а також іконографії родини Сапег, які провела польська дослідниця М. Каламайська-Саєд, стало достеменно відомо, що на полотні зображено великого гетьмана литовського – Казимира Яна Павла Сапегу (Див.: *Ковалевська О.* До питання атрибуції портретів І. Мазепи / О. Ковалевська // Сіверянський літопис. – №1. – 2006. – С. 102–108).

⁴⁰ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р., арк. 2, стор. 4 // Приватний архів С. Білоконя.

⁴¹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 23 травня 1974 р., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

Исследуется один из интереснейших эпизодов сотрудничества двух ученых, которые волей случая заинтересовались темой иконографии украинского гетмана И. Мазепы (1639–1709) и стремились отследить ее освещение в доступной на то время научной литературе, параллельно обращая внимание на сопредельные темы, связанные с этой исторической личностью.

Статья написана на материалах часной переписки, которая хранится в личном архиве д.и.н. С. И. Белоколя, и было любезно предоставлено автору для анализа.

Ключевые слова: иконография; историография; архив; переписка; рисунки; И. Мазепа; С. Белоконь; Т. Цявловская.

The scientific research is dedicated to the one of interesting episode of the scientific collaboration of two scientists, who casually interested in the iconography of Ukrainian Hetman I. Mazepa (1639–1709), have tried to research its reflection in evaluable for that time scientific publications, giving attention to the relevant topics, connected with this historical personality.

The article is based on the private correspondence that stored in the private archives of Doctor of history S.I. Bilokin, who kindly presented it to author for research.

Key words: the iconography; the historiography; the archives; the correspondence; the drawings; I. Mazepa; S. Bilokin; T. Tsyavlovska.

УДК 930:253:929Полевик

Н. М. ЛОБАНОВА*

ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ФОНДУ ФОЛЬКЛОРИСТА ВАСИЛЯ ПОЛЕВИКА У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Характеризуються документи з особового фонду Василя Полевика та подаються його біографічні дані.

Ключові слова: В. І. Полевик; с. Займище; художня самодіяльність.

Подвижник колекціонерства, збирання, збереження й пропаганди пісенної спадщини Придесення, людина дивовижної краси і щедрості, гармонійності і цілності, безмежної закоханості у свій рідний край і його фольклорні скарби – це все про Василя Івановича Полевика, особовий фонд якого зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

В. І. Полевик народився у с. Займище Щорського району Чернігівської області в 1925 році. Заслужений працівник культури, лауреат обласних премій ім. Г. Верьовки та Б. Грінченка, Фонду культури. З його ім'ям пов'язані найвищі злети займищанських хористів і ще десятків самодіяльних ансамблів і хорів Чернігівщини впродовж другої половини ХХ століття.

Василь Іванович змалку залишився без матері. Не стала доля прихильною і в роки юності: на початку окупації Чернігівщини німці розстріляли батька (організатора і першого голову колгоспу ім. Петровського), а неповнолітнього Василя в 1942 році вивезли до Німеччини, де він служив у мастку бауера. З полону визволили англійці, агітували не повертатися на батьківщину, але йому хотілося додому. Згодом мо-

Полевик Василь Іванович.

* Лобанова Наталія Михайлівна – заступник директора Державного архіву Чернігівської області.

Народний самодіяльний
колектив
“Спадщина”
с. Займище
Щорського району
Чернігівської області.
1994 рік.

лодого хлопця взяли писарем до стрілецької роти. Несподівано в частині оголосили, що у військові оркестри проходить набір музично обдарованих бійців.

Прослухали й молодого писаря, виявився бездоганний музичний слух. Досить швидко, за якихось два місяці, він опанував духові інструменти, став грати в оркестрі. Одночасно захоплювався теорією музики, вчився грати на піаніно, акордеоні.

Далі був вступ до Гомельського музичного училища, в якому чотирирічну навчальну програму Василь Іванович подолав за два роки, склав іспити достроково і з відзнакою. На екзамені прозвучали його власні пісні. То було далекого 1952 року.

Після навчання Василь обирає рідний Щорс. Керує хором у залізничному клубі. З 1954 року працює в Чернігові: баяніст-хормейстер обласної філармонії, художній керівник міського Будинку культури, старший методист обласного Будинку народної творчості. Одночасно, у 1958 році, закінчує Московський музично-педагогічний інститут імені Гнесіних.

У той же час активно працював як хормейстер. Готував багато самодіяльних колективів до виступів на конкурсах, був ініціатором створення окремих хорів.

У 1961 році Василя Івановича призначають директором Чернігівського музичного училища ім. Л. Ревуцького. 10 років він віддає вихованню молодих фахівців музики та співу, поєднуючи роботу з активною громадською діяльністю. Зокрема, керує обласним музичним товариством, обирається депутатом Чернігівської міської та Деснянської районної у місті Чернігові рад. Завдячуючи діловим якостям, його призначають директором Чернігівської обласної філармонії, якій він присвятив 14 років свого життя.

Але така обдарована людина не зупиняється на досягнутому. Василь Іванович здобуває ще одну вищу освіту – закінчує Київську консерваторію ім. П. І. Чайковського за спеціальністю хорове диригування.

Ще в роки навчання в Гомельському музичному училищі Василь Іванович захоплюється композиторством. У 1953 році, святкуючи День залізничника, хор клубу залізничника виконав його першу пісню “В майбутнє, наш поїзд, лети!”, в якій прославлялися славні трудові справи залізничників. Слова до пісні написав один із студентів залізничної школи. Пізніше Полевик написав ще кілька пісень, які виконували хорові колективи Чернігівщини.

Працюючи на керівних посадах, Василь Іванович не поривав зв'язку з колективами художньої самодіяльності. Понад 15 років працював з Іванівським самодіяльним народним хором “Полісся”. Тричі, у 1967, 1970, 1972 роках, хору присвоювалося звання “Лауреат республіканського фестивалю” з врученням двох срібних і бронзової медалей.

В останні роки свого життя В. І. Полевик працював завідувачем відділу фольклору Чернігівського обласного центру української народної творчості і керував фольклорним клубом “Спадщина” у рідному селі Займище Щорського району. Помер Василь Іванович 9 жовтня 1999 року.

Багаторічна сумлінна праця В. І. Полевика неодноразово відзначалася відзнаками. Двічі, у 1967 та 1970 роках, він нагороджувався значком “Відмінник Міністерства культури СРСР”, у 1972 році – значком “Відмінник культурного шефства над селом”. У 1967 році Указом Президії Верховної Ради УРСР за заслуги в розвитку народних талантів В. І. Полевику присвоєно звання “Заслужений працівник культури Української РСР”¹.

За громадсько-шефську роботу митець нагороджений більше ніж 50 грамотами, частина з яких зберігається в його особовому фонді. Так, у 1957 році організаційний комітет із проведення фестивалю молоді Чернігівської області нагородив В. І. Полевика Дипломом 1 ступеня як художнього керівника хорового колективу с. Займище Щорського району².

У 1962 році за участь у концертах чергового з'їзду композиторів України йому оголошено подяку Спілки композиторів України, у 1964

році – за активну участь у роботі з культурного шефства над військовими колективами СРСР – В. Полевика оголошено подяку Президії Центрального комітету профспілки працівників культури, у тому ж році оголошено подяку Урядового Шевченківського ювілейного комітету Української РСР за активну участь у підготовці до 150-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка³. Протягом 1959 та 1960 років були й грамоти від Чернігівського обласного управління культури та спільні з обласною радою профспілок за розвиток художньої самодіяльності з вокального жанру, високу виконавську майстерність, показану на обласному огляді, присвяченому підготовці до декади української літератури і мистецтва в Москві⁴.

Цікавою для дослідників стане брошура Василя Полевика “Нести людям радість”, підготовлена в роки керування Чернігівським музичним училищем. У ній ідеться про досвід роботи зі створення самодіяльного народного хору села Іванівка на Чернігівщині. Від першого знайомства із селом (а це було влітку 1957 року) Василь Іванович понад 5 років двічі на тиждень їздив за 12 кілометрів від Чернігова на репетиції. Вони тривали навіть після того, як Полевика доручили керувати музичним училищем. Зв’язувало з іванівцями – краса народної пісні, ентузіазм і прагнення людей оволодіти вокально-хоровим мистецтвом, систематична та копітка праця. Василь Іванович любив повторювати прислів’я “Пісня, як птах, – усюди знайде шлях”. Воно для нього було девізом на все життя. Автор брошури постійну і головну увагу приділяв культурі співу, зробив значний внесок у піднесення культури співу завдяки переходу на акапельний спів. Головну увагу приділяв основним елементам співу – строю ансамблю, нюансам та дикції кожного учасника⁵.

Серед особистих документів фонду привертає увагу характеристика В. І. Полевика, видана керівництвом Центрального будинку народної творчості Української РСР на старшого методиста Чернігівського обласного будинку народної творчості: “Вдумливий, старанний, ініціативний, який віддає багато енергії розвитку музичної самодіяльності всіх жанрів. Обсяг його роботи поширюється не лише на інструментальну, але й на вокально-хорову музику. Працюючи хормейстером Чернігівської капели бандуристів проявив інтерес до вивчення хоровознавства і набуття кваліфікації хормейстера”⁶.

Під час проведення заключного огляду-конкурсу художньої самодіяльності Української РСР у 1960 році прозвучали пісні, записані В. Полевицом на Чернігівщині: “Розцвітай, Поліський край”, “В садочку гуляла”, “Ой як виорем нивочку”. Програма цього заходу також знаходиться в особовому фонді⁷.

Одне з найвищих звершень Василя Івановича Полевика – 4500 зібраних ним, розшифрованих та перекладених на ноти народних пісень

рідного краю, з яких понад 200 він записав у с. Займище. Вдячні займищанці підготували збірки про відомого земляка з бібліографією зібраних та упорядкованих ним пісень, переліком основних колективів, з якими працював “поліський маестро”, та статей, опублікованих на шпальтах місцевих газет про Полевика та його творчість⁸.

У 2006 році Чернігівською обласною радою, з метою залучення різних верств населення до збереження та охорони цінностей традиційної культури, було засновано обласну щорічну премію ім. Василя Полевика. А у 2009 році, за ініціативи Головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини Чернігівської облдержадміністрації, з метою відродження і збереження пісенної, музичної спадщини Чернігівщини та вшанування пам’яті відомого фольклориста, започатковано обласний фольклорний фестиваль-конкурс ім. Василя Полевика, який щороку на свято Трійці проводиться у м. Щорс та с. Займище.

¹ Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1586, оп. 1, спр. 29, арк. 1–2.

² Там само, спр. 13, арк. 20.

³ Там само, спр. 19, арк. 2, 3, 5.

⁴ Там само, спр. 12, арк. 2, 6, 7.

⁵ Там само, спр. 20, арк. 1–9 зв.

⁶ Там само, спр. 23, арк. 2–3.

⁷ Там само, спр. 10, арк. 45, 64–65.

⁸ Подвижник у збиранні, збереженні і пропаганді пісенної спадщини Чернігівщини Василь Полевик. – Займище, 2010. – С. 3–9.

Характеризуются документы из личного фонда Василия Полевика и подаются его биографические данные.

Ключевые слова: В.И. Полевик; с. Займище; художественная самодеятельность.

There are characterized the documents of personal collection of VasyI Polevyk and is given his curriculum vitae.

Key words: V. I. Polevyk; Zaymyshche village; the amateur activity.

УДК 94(477):[930.25:061]“192/195”

А. М. МАГУРЧАК*

**ІСТОРІЯ ПЕРЕДАЧІ АНДРІЄМ ЖУКОМ
АРХІВНО-БІБЛІОТЕЧНИХ МАТЕРІАЛІВ
ДО НАУКОВО-АРХІВНИХ УСТАНОВ
(1920–1950 рр.)**

Висвітлено процес передачі українським емігрантом Андрієм Жуком архівних матеріалів і документів українським закордонним установам й установам Радянської України.

Ключові слова: Андрій Жук; Музей визвольної боротьби України; архівні матеріали; Союз визволення України.

У Відні, в приміщенні А. Жука (1880–1968), що перебував там в еміграції, зберігався величезний масив архівного і бібліотечного фонду. Враховуючи важкий фінансовий стан його родини й труднощі утримання архіву, який мав бути за словами А. Жука доступним для дослідників української історії, український емігрант вирішив передати за кошти значний фонд архівних документів і бібліотеки.

Спочатку А. Жук став співпрацювати із науковими бібліотеками Радянської України, а саме Всенародною бібліотекою України при Всеукраїнській академії наук і бібліотекою Українського інституту марксизму-ленінізму. У своєму зверненні до Всенародної бібліотеки України від 14 липня 1926 р. А. Жук писав, що має західноукраїнські й іноземні видання, які виходили протягом 1914–1925 рр., а також соціалістичні видання із зазначеними цінами. У листі від 16 вересня 1926 р. до дирекції Всенародної бібліотеки у Києві повідомляв, що надсилає перелік періодичних видань, котрі готовий продати¹. Водночас попереджав, що в запропонованому списку відсутні багато окремих чисел, номерів, особливо це стосувалось газет. Зазначав, що у випадку, коли погодяться купити у нього періодичні видання, може їх відправити залізницею або передати місцевому радянському посольству. Відповідаючи А. Жуку, директор Всенародної бібліотеки С. Пастарнак від 4 серпня 1926 р. інформував, що у бібліотеки немає коштів для придбання періодики від А. Жука і додав, що на літературу завищені ціни. Фактично з бібліотекою Всеукраїнської академії наук не вдалося налагодити співпрацю.

* *Магурчак Андрій Миколайович* – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Натомість А. Жук активно співпрацював із бібліотекою Інституту марксизму-ленінізму у Харкові (далі – ІМЛ). Директор установи прийняв пропозиції українського емігранта щодо закупівлі книжок і видань, повідомляючи це у листі від 21 травня 1927 р.² Але при цьому зазначив, що готовий заплатити за пропонований список літератури тільки 300 доларів, що дорівнювало 600 карбованців, попередньо погоджується надіслати передоплату в розмірі 200 карбованців з умовою, що надіслана література буде в доброму стані³. А. Жук погодився на ці умови і надіслав 5 рекомендованих посилок на суму 100 доларів. Щоб продовжувати наступні відправлення прохав ІМЛ відправити йому передоплату на адресу радянського посольства у Відні.

Окрім того, ІМЛ прохав А. Жука надіслати матеріали про відносини між ЗУНР і УНР і написання своїх споминів про цей період української історії із подальшим їх опублікуванням у збірнику, присвяченому революційному рухові на Західній Україні⁴, при цьому обіцяючи надіслати борг за 1927 р. Питання заборгованості А. Жук неодноразово порушував у своїх листах протягом 1928 р. Так, у листі від 15 серпня 1928 р. А. Жук нагадував, що із загальної суми надісланої літератури, що становила 330 доларів, залишилось невиплаченими 100 доларів. Відправляв А. Жук літературу з 21 червня по 3 грудня 1927 р. у вигляді 19 рекомендованих поштових посилок і бандеролях. У листі він писав, що залишилось ще “у мене до вислання пару річників таборових часописів полонених котрих в бандеролях австрійських почта не приймає, а висилати пакетом я не ризикував, бо одну пакетову висилку мені радянська таможня завернула наразивши на значний видаток подвійної оплати мені коштів даремного мандрування цієї посилки по Радянському Союзу і цілій Європі (Була вона з одної сторони в Москві, а з другої чомусь через Мюнхен до Відня повертала)”⁵. Крім того, А. Жук мав бажання ще надсилати літературу. Зокрема, пропонував еміграційну періодику, серед якої виокремив “Нову Добу”, “Наша Громада”. Також емігрант отримував видання ІМЛ – “Прапор марксизму”, а взамін надсилав таборові видання.

У черговому листі від 7 грудня 1928 р. А. Жук наголосив, що зможе надіслати літератури на суму 1000 доларів, серед якої могли бути кооперативна література, українська белетристика передвоєного періоду; історія українського культурного життя в Галичині перед Першою світовою війною, а також багато листівок, прокламацій, меморіалів. ІМЛ погодився, про що свідчать відправлені 10 посилок протягом 1928 р. і 1 посилка 1929 р.⁶

9 травня 1930 р. у листі до ІМЛ А. Жук повідомляв, що може надіслати список нової літератури. Наголосивши, що є багато військової літератури на різних мовах, а також української белетристики, виданої в Наддніпрянській Україні і в Галичині. Відповідно склав три списки

літератури: до першого входила 91 позиція; другого – 132; третього – 81⁷. У відповіді від 26 травня 1930 р. директор бібліотеки ІМЛ просив А. Жука надіслати вибрану літературу із списку, складеного А. Жуком, а також комплекти річників “Діло”, “Українське слово”, “Вперед”, “Буковина” і список українських видань за 1922–1930 рр., що виходили в Празі, Відні, Берліні⁸. При цьому гарантував вчасну оплату. Відповідаючи, А. Жук у листі від 11 червня 1930 р. порушував питання про неотримання за 1929 р. 127 доларів за відправлену літературу і, відповідно до того, як швидко буде погашена заборгованість, він надішле нове замовлення. Не дивлячись на це, А. Жук виконав замовлення бібліотеки ІМЛ від 26 травня 1930 р. Про це ми дізнаємось із листа його дружини – Анни Жук, датованого 10 січня 1931 р, в якому вона інформувала бібліотеку, що 8 і 9 січня надіслала у 8 рекомендованих пакунках книги кількістю 91 позиції на суму 65 доларів⁹. В основному це була російськомовна дореволюційна література, серед якої – збірники статей, документів, які були заборонені для продажу в Росії. Але довший час А. Жук не отримав і цих коштів. Власне, перебуваючи на той момент у Галичині, цим питання опікувалась його жінка, яка в листі від 21 серпня 1931 і 5 лютого 1932 р. нагадувала про кошти. Водночас у березневому листі 1931 р. надіслала список українських закордонних газет і періодичних видань, що виходили протягом 1915–1920 рр., які були в А. Жука і цікавили харківську бібліотеку¹⁰.

У листі від 30 травня 1930 р. надіслав 10 книг, присвячених рупівській і українській соціал-демократичній тематиці через музей революції в Харкові на руки І. Мороза¹¹.

Водночас ще 5 травня 1930 р. у невисланому листі до Музею революції УСРР у Харкові А. Жук писав, що в кінці 1929 р. через Арнольда Риша передав літературу Івану Морозу до Ромнів, а також для самого музею революційні видання на суму 100 доларів, а отримав 80. Надалі пропонував закупляти у нього періодичні видання через Міжнародну Книгу, оскільки “Географічно річ беручи, це є кручена і довго дорога. Але вона принаймні певна відносно одержання грошей за продані речі. Безпосередні зносини при закупівлі-продажі очевидно річ простіша і скорша, але щодо одержання грошей дуже марудна. Маю вже досить сумний досвід під цим оглядом. Очевидно це відноситься не до Вашої установи, з якою я поки що ніяких купецьких зносин”¹².

Також А. Жук продавав літературу берлінському книжковому магазину “Книга”. Зокрема, у своїх листах від 14 червня і 16 липня 1929 р. повідомляв книжковий магазин, що готовий продати літературу зі знижкою в 10%¹³. Також давався перелік номерів українських періодичних видань, які виходили на німецькій і французькій мові у Лозані, Відні. Серед цього переліку були – “La Reuve Ukrainienne”, “L’Ukraine”, “Ukrainische Rundschau” та інші. Перш ніж висалити літературу, А. Жук

ставив вимогу, яка зводилась до отримання завдатку у сумі 50 доларів на покриття транспортних видатків, оскільки мав уже гіркий досвід у цьому плані із бібліотекою ІМЛ. Зокрема, він надіслав рахунок і список літератури до Берліна від 14 лютого 1930 р, що нараховував 93 позиції літератури вартістю 101.9 доларів (замовлення № 42241). Також надіслав окремий список літератури про українську справу на іноземній мові, датований роками Першої світової війни. Все ж А. Жук отримав кошти за список № 42241 24 березня 1930 р., про що ми дізнаємось із листа А. Жука до книжкового магазину “Книга” від 4 квітня 1930 р.¹⁴ Друге замовлення (№ 42189) А. Жук надіслав 28 березня і 4 квітня 1930 р. у вигляді 14 заказних поштових посилок на суму 112 доларів.

Наступною адресою надсилання документів і матеріалів на початку 1930 р. стала Прага, Український університет (далі УУ) і Музей вивольної боротьби України (далі – МВБУ). Зокрема, 24 лютого 1930 р. А. Жук передав через фірму Шенкер на пражську адресу Д. Антоновича сім пак документів для МВБУ і УУ. Серед 7 пак 5 належали МВБУ, а саме: 1) велика скриня із нумерацією “А. D”, де містилася кореспонденція адміністрації видавництва СВУ із діловими адміністративними книгами, адреси кореспондентів і збірка фотографій у кількості 22 одиниці¹⁵; 2) велика папка із нумерацією “P.I”, що включала 370 кліше, книгу із списком кліше і їх відбитками; копії кліше видавництва Товариства ім. І. Франка у Фрайштадті; 5 зв’язок з російськими газетами: “Речь”, “Русское Слово”, “Русская Воля”, “Кієвлянин” та інші за 1917–1918 рр.; 4 альбоми фотографій із Фрайштадту; 6 тек з актами про діяльність бюро культурної помочі на окупованих українських землях – Холмщина, Волинь і Українських січових стрільців на Волині; зошит малюнків українського полоненого М. Чубиря; 3) папка із нумерацією “M. V.” містила 6 тек зі списками українських полонених різних таборів; 13 тек з кореспонденцією СВУ відносно забезпечення літературою полонених; пакет кореспонденції із звітами Просвітнього відділу СВУ у Фрайштадті за 1915 р.; 16 пакетів із неопублікованими рукописами різних авторів; альбом фотографій із прапором Фрайштадту; 4) папка із нумерацією “P.V. 2” включала 7 книг протоколів і касових записів Просвітнього відділу СВУ у Фрайштадті за 1915–1918 рр.; 3 теки з документами Просвітнього відділу СВУ й інших організацій Фрайштадту за 1914–1918 рр.; преса УСС; два пакети оголошень до полонених про вступ до української стрілецької дивізії (сірих жупанів); пакет з адресами передплатників “Київської Ради” за 1912 р.; приватні документи В. Козловського; 5) маленька папка з нумерацією “D. 1. 4” з кліше з Фрайштадту. Окрім того, раніше А. Жук вислав два поштові перекази із колекцією мап – 74 одиниці, і зв’язку колекційних російських революційних періодичних видань 1903–1916 рр.: “Земля и Воля”, “Пролетаріат”, “Социал-демократ” тощо; книгу із двома копіями засідань Бюро культурної допомоги у Львові¹⁶.

Натомість УУ в Празі отримав таке: 1) велику папку із нумерацією “U. N. 2.”, яка включала російський словник Брокгауза 84 томів, окрім 44 тому, “Handwörterbuch der Staatwissenschaft” 7 томів; 2) менша папка із нумерацією “U.N.I.” містила німецький словник Маєра – 18 томів, і реєстр книжок за двома списками, в яких були пропущення і обіцянка А. Жука пізніше їх вислати. Крім того, до цих двох університетських папок А. Жук додав 5 книг.

Наступну партію документів і матеріалів емігрант надіслав кількістю 5 пак¹⁷. Про все це А. Жук повідомляв у своєму листі до Д. Антоновича від 6 березня 1930 р. Зазначивши, що документи будуть відправленні залізницею окремо для МВБУ і УУ. При цьому запевняв, що надіслані матеріали перебувають в задовільному стані. Серед цього переліку були приватні документи і речі. А. Жук відкидав докір деяких членів МВБУ, що він сам одноосібно розпоряджається цими матеріалами: “Адже це я член організацій, які я вів, або в яких працював – не вже я не маю права їх переглянути, заким віддати на схованку кому другому? На свої вийняті річі не маю права подивитись заким їх до Музею віддати? Я такого погляду на справу не розумію!”¹⁸. Натомість повідомляв, що займається упорядкуванням архіву СВУ, якого наразі не може вислати, “бо цих паперів хоч і багато ще є до надіслання, але на паку не позбирається”¹⁹. Окрему увагу акцентував на фрайштадському матеріалі, який був скомпонований у 4 папки, що фактично склали фрайштадський архів. Натомість майно таборових організацій, зокрема театрального, було у 1921р. передано до ужгородського Товариства “Просвіта”²⁰. При цьому наголосив, що є дуже багато особистих речей колишніх українських полонених. Ці речі не всі придатні до транспортування через погане їх упакування. Далі інформував відносно матеріалів РУП, частину яких передав Б. Матюшенку для відзначення ювілею РУП, але із застереженням, що ці матеріали будуть повернуті до МВБУ. На еміграції поширювались чутки про привласненням А. Жуком архіву РУП. Відповідно ситуація навколо матеріалів РУП викликала у А. Жука здивування: “Не розумію тільки для чого це треба було комусь секрет робити з того, що ті питання були не вислані я надіслав?! І що ці річі мають піти до Музею?”²¹.

Через короткий проміжок часу А. Жук знову надіслав матеріали до Праги. Зокрема, МВБУ отримав таке: 1) велику папку із нумерацією “P. M.”, що включала акти Союзу українських журналістів і письменників за 1919 – березень 1924 рр.; 4 книги рахунків союзу, зв’язка друкованого звіту союзу, вісника австрійських законів, приватні документи; 14 пакетів опублікованих манускриптів видань СВУ, а також переписка з авторами – В. Барвінським, І. Пулюєм, Б. Заклинським; альбом малюнків О. Кульчицької; карикатури М. Гаврилка, пакет з фотографіями Т. Шевченка, М. Костомарова, В. Стефаніка; ілюстраційні

матеріали до видань М. Грушевського у Відні протягом 1919–1922 рр., а також ілюстровані матеріали до книжки С. Рудницького “Ukraine – Land und Volk”; зв’язка німецьких бюлетенів й інших пресових звітів українського пресового бюро у Відні за лютий – травень 1920 р.; 5 газетних зв’язок, які виходили на Радянській Україні і в українській еміграції, і один пакет болгарських та інших газет часів Першої світової війни; 2) папка із нумерацією “V.z.V.d. U.IV.” вміщувала дві теки ч. 7 і 8 з перепискою і документами в справі окупованої австрійцями Волині; дві теки з матеріалами і документами про російську окупацію Галичини і Буковини за часів війни. В цих теках містились звіти, листи – І. Крип’якевича, Ю. Бачинського, Р. Кузелі про перебування російських військ у Галичині і Буковині; 6 пакетів неопублікованих рукописів М. Грушевського, Л. Цегельського, Б. Лепкого, В. Барвінського; два альбоми і 9 пакетів фотографій з Фрайштадту, Волині, Відня, життя січових стрільців; збірка фотографій січового руху в Галичині перед війною; різні номери 9 українських газет за 1917–1919 рр. – “Відродження”, “Україна”, “Трудова республіка”; примірники Вісника СВУ; 6 пакетів приватних документів В. Дорошенка; 3) папка із нумерацією “P. M.2” містила річники київської “Ради” за 1911–1914 рр., “Нової Ради” за 1917–1918 рр., “Русин” (Ужгород) 1923 р., “Робітничка газета” 1917–1919 рр.; колекція газет за 1926 р., що виходили в Радянській Україні; 163 назви революційних російських видань переважно закордонних, які були скомплектовані у 86 книг; соціал-демократичні видання²².

Натомість УУ отримав велику папку із нумерацією “2K.U.N.” – комплекти Літературно-наукового вісника за 1912–1914 рр. й інші роки; російські журнали першого року війни “Русская мысль”, “Русское богатство”, “Современный мир” та інші; українських видань передвоєного і військового періоду, що включали й емігрантські видання, а саме: “Письмо з Просвіти”, “Українська хата”, “Наша школа”, “Шлях”, “Україна”, “Вісник СВУ”, “Нова громада” (Відень), “Нове слово” (Берлін), “Український емігрант”, “Ukrainische Rundschau”, “La Reuve Ukrainienne” та ін.; словник Б. Грінченка в 4 томах.; 2) папка із нумерацією “B.F.S.278.” включала 28 книг записок НТШ за передвоєнні роки; 9 книг матеріалів до української етнографії; періодичні видання і збірники, які висвітлювали питання статистики, освіти, біології, фізики, історії²³; 3) папка із нумерацією “i.K.U.N.” містила колекцію українських шкільних підручників Галичини і Буковини перед Світовою війною кількістю 94 назви, а також 60 російських підручників; 100 назв російської белетристики²⁴.

12 квітня 1930 р. А. Жук відправив чергову партію документів до Праги, яка налічувала 8 папок і одну корзину. З 8 папок 7 призначалось МВБУ і 1–УУ. МВБУ отримав: 1) велику папку із нумерацією “С.В.У.

П. ”, що вміщувала українські періодичні видання часів Першої світової війни і повоєнного періоду; відозви і листівки, серед яких були 2 одиниці А. Жука і 15 Д. Дорошенка; архівні матеріали українських полонених у Фрайштадті, Кніштельфельделі; матеріали об’їзду таборів; 4 томи видавничих справ і переписки СВУ; листування із А. Грицаєм, М. Лозинським, О. Бочковським; окремо листи полонених до СВУ; два томи окремим блоком документів, присвячених УСС. Серед них звіти пресової квартири УСС і матеріали до історії січовиків; книги протоколів Бойової (Центральної) Управи УСС за 1914–1924 рр.; переписка СВУ із Бойовою управою УСС²⁵. Ця папка вміщувала також матеріали різного характеру, а саме: переслідування українців в Росії перед війною і ставлення різних національностей Росії до війни; матеріали дебатів у Думі про заборону ювілею Т. Шевченка; святкування ювілею О. Олеся; погрому українців у Львові 1928 р.; листи Р. Рафаловича за 1913–1914 рр.; приватні документи Я. Вселовського і В. Левицького²⁶; 2) велика корзина із підписом “С.В.У.І” містила приватні речі людей; папку із приватними документами І. Мороза; комплект “Українського Скитальця”; архівні примірники різних видань, яких нараховувалось 21; 4 великі папки із нумерацією: “С.В.У.ІІІ”, “С.В.У.ІV”, “С.В.У.V”, “С.В.У.VI.” містять архівні примірники Вісника СВУ і “Ukrainische Nachrichten” по 50–60 примірників кожного. Папка “С.В.У.VI.” містила зв’язку “Прикарпатський Русин”. Натомість в іншій папці були річники таких періодичних видань, як “Діло”, “Українське слово”, “Свобода”, “Наш голос” та інші²⁷.

Папка для УУ була під нумерацією “У.Р.К.” і вміщувала видання “Просвіти” кількістю 170 книг; різні книги із фрайштадської бібліотеки, яких нараховувалось 41 одиниця, бібліотеки СВУ й інших установ – 73 одиниці. Всього нараховувалось 508 книг²⁸; наступний блок папки включав періодичні видання як українські, так й іноземні, хронологічно охоплюючи перші два десятиліття ХХ століття. Серед них, зокрема, були “Зоря”, “Світ”, “Слово” .

6 травня 1930 р. у листі до Д. Антоновича щодо відправлених архівів і матеріалів А. Жук наголошував, що до УУ вислав багато, навіть вище свого плану. Відносно архіву СВУ повідомляв, що залишилось вислати деякі примірники видань СВУ, до яких не мав він доступу. Відносно фрайштадського матеріалу то пообіцяв відправити його після того, коли буде їхати до Праги, але перед цим особисто відвідає Фрайштадт.

У своєму наступному листі від 31 травня 1930 р. А. Жук повідомляв Д. Антоновича, що відправив свою людину до Фрайштадту, щоб підготував речі до відправки в Прагу. Наголосивши, що така процедура займе два дні, і при цьому витрачаючи власні кошти, які сподівався отримати від МВБУ. Також проінформував, що отримав 23 травня 1930 р. кошти від УУ²⁹.

Б. Матюшенко, спілкуючись з А. Жуком, писав, що отримав від меценатів частину відправлених А. Жуком книжок до УУ, а тому мав намір їх продати і кошти віддати йому. Водночас у листі до Д. Антоновича від 17 червня 1930 р. А. Жук наголошував, що Управа УУ отримала зайві книги як особистий подарунок. Раніше особисто це питання А. Жук обговорював у листі до УУ від 12 січня 1930 р.³⁰, пообіцявши пізніше надіслати деякі матеріали РУП–УСДРП, серед яких були відозви, що хронологічно охоплювали 1906–1913 рр., а також три прокламації, котрі не були ще опубліковані. Ділився своїми намірами щодо підготовки праці з історії РУП–УСДРП 1900–1914 рр., використовуючи архівні матеріали, які були в нього. “Ця моя робота просувається дуже повільно, бо обставини, в яких я живу, не дуже сприяють такому заняттю. Боюся, що вона не буде закінчена”, – писав А. Жук³¹. Серед матеріалів РУП, які були надіслані Б. Матюшенку, були фотографії, прокламації, комплекти періодичних видань, а саме: “Селянина”, “Праці”, “Гасла”. Отриманий рупівський матеріал Б. Матюшенко мав повернути А. Жуку, а саме: фотографію редакції “Слова”, партійної наради 1904 р. і брошуру В. Дорошенка про РУП і календар “Вперед” на 1920 р., а решту передати МВБУ³². У випадку неотримання матеріалів від Б. Матюшенка пропонував Д. Антоновичу написати йому особисто.

Натомість А. Жук не володів інформацією щодо архівів і майна німецьких таборів, якими опікувалася берлінська централь СВУ. Пропонував організувати збір коштів у США, Канаді для будівництва будинку МВБУ в Празі. Був не проти очолити цю акцію³³. Перебуваючи у скрутному фінансовому становищі, прохав чим скорше надіслати йому кошти за надіслані матеріали в сумі 2500 чеських крон³⁴. 7 липня 1930 р. у листі до Д. Антоновича повідомляв, що отримав дозвіл на в’їзд до Львова, і, крім того, ще раз нагадав про неотримання всіх коштів від МВБУ³⁵.

У листі від 22 лютого 1930 р. до Д. Антоновича А. Жук повідомляв, що підготував 7 пак документів з них 5 до МВБУ і 2 УУ. При цьому зазначаючи, що не дивлячись на деякі докори членів МВБУ “я совісно від трьох тижнів працюю над приготуванням речей до відіслання їх до Праги і трачу на це по 10-12 годин денно”³⁶. Надсилаючи архівні документи і матеріали, А. Жук не очікував на критику від окремих діячів МВБУ, оскільки робив це з патріотичних мотивів. Про це він так писав: “Мене, по правді, дуже вразило все те, що ти пишеш про відношення публіки з Музею до мене в справі речей. Всі ті закиди і нарікання не на місці. А коли вони там говоряться і ширяться то тільки тому, що люди не знають ближче справи ну і важко комусь уявити себе в такому положенні в якому я знаходжусь. Але відмовляти мені в кредиті, ще рано! Хіба що авансом наперед! А проте знову прошу тебе і всіх заінтересованих: повірити моїй добрій волі і моїй порядности, що

зі своїх обіцянок вивежують найкраще, тільки потрібно на це ще пару тижнів часу і пришліть мені гроші”³⁷. Спростовував поширену В. Сімовичем інформацію щодо фрайштадського майна, яке нібито зберігається у Відні. Навпаки, А. Жук підтвердив, що згадане вище майно зберігається у самому Фрайштадті, і щоб його звідти забрати і відправити до Праги, йому потрібно особисто туди поїхати. При цьому вважаючи, що це питання не на часі. Для кращого уявлення відносно фрайштадського майна обіцяв надіслати його опис.

Через два дні у своєму черговому листі поінформував, що фірма Шенкер виїхала з Відня. При цьому ще раз наголошував: “Прошу Вас і всіх панів з Управи Музею і з університету мати до мене хоч трохи довір’я, що я свої обіцянки і зобов’язання виконаю совісно”³⁸. Характеризуючи матеріал, який відправив до Праги, зазначив про те, що, особливо увагу слід звернути на поштові картки українських полонених.

Разом з папками А. Жук надіслав скриню, в якій були фотографії. Наголошуючи, що, окрім цього, були в ній цінні документи Просвітнього відділу СБУ у Фрайштадті. Серед цих документів, на думку А. Жука, слід виокремити оголошення до українського війська, котрі вимагали певного упорядкування: “Це велика робота над котрою треба було б багато і довго працювати. Моя ціль і обов’язок передати ці папери прийняті в такому стані, щоб можна було в них орієнтуватись”³⁹.

Після закінчення Другої світової війни А. Жук продовжував пересилати архівні матеріали, але вже у невеликій кількості. Мова йде, зокрема, про надсилання книжок і архівних матеріалів до НТШ у Нью-Йорку. Про це він пише до Р. Смаль-Стоцького від 30 червня 1954 р., у якому він наголошував, що отримані матеріали повинні перебувати у статусі депозиту під наглядом Р. Смаль-Стоцького і В. Дорошенка, а також “коли всі призначені мною річи до вислання знайдуться в Нью-Йорку і я буду мати впевненість, що вони будуть відповідно упорядковані і утримані та стануть доступними для дослідників українського громадського життя, під Вашою і В. Дорошенка контролею, становлячи окрему цілісність”⁴⁰.

У січневому листі 1955 р. до Р. Смаль-Стоцького А. Жук, маючи надію, що надіслані ним матеріали до НТШ можна буде видати окремими випусками, яких він спроектував – 6, серед яких найбільшим за обсягом мав бути перший. Відповідно А. Жук дав робочу назву цьому випуску – “Головна Українська Рада і Союз визволення України: львівський період, серпень 1914 р. З вступними замітками і оглядом діяльності А. Жука, під редакцією ...”⁴¹. Цей випуск мав доповнюватись вступними дописами А. Жука щодо причин війни, становища українців в Росії та Австро-Угорщині, української політичної думки напередодні війни. Наступні випуски мали висвітлювати такі питання: другий – віденський період СБУ (вересень – грудень 1914 р); третій – діяльність

галицько-буковинського політичного представництва у вересні – грудні 1914 р., де висвітлювались питання скликання політичної конференції і реорганізації ГУР; четвертий – афера М. Залізняка і розрив із СВУ; п'ятий – пертурбації СВУ з урядами Австро-Угорщини і Німеччини; шостий присвячений українському січовому рухові⁴². Крім того, А. Жук продовжував надсилати матеріали на руки Р. Смаль-Стоцького і В. Дорошенка. Так, у листі від 12 лютого 1955 р. повідомляв, що надіслав протоколи Головної Української Ради за серпень 1914 р., стверджуючи, що надсилає не тільки документи і матеріали, присвячені СВУ, оскільки “це було б одностороннє і неповне представлення справ того часу взагалі, а також і справ самого СВУ”⁴³. Для публікації надісланих матеріалів А. Жук пропонував створити комісію, до якої мали увійти В. Дорошенко, Р. Смаль-Стоцький, І. Винатович, М. Стахів, нагадуючи, що документи і матеріали потребують мовної і правописної редакції.

Зібраний А. Жуком матеріал і надісланий до США мав виходити у випусках, на обкладинці яких мала бути назва “Матеріали і документи до української політики в роки Першої світової війни (1914–1918). – Зібрав і до друку приладив Андрій Жук”⁴⁴. За прогнозами А. Жука, цей матеріал можна було опублікувати за 5 років.

Отримуючи інформацію від своїх товаришів щодо написання В. Дорошенком нарису, присвяченого історії СВУ, український емігрант скептично поставився до цього задуму. Тому отримав зустрічну пропозицію самому написати цю роботу. І він на це зголосився. Про це ілюструє лист А. Жука від 4 березня 1955 р. до Р. Смаль-Стоцького, в якому той нагадував про гонорар. Р. Смаль-Стоцький дав надію, що буде надрукований перший випуск, і, відповідно, А. Жук почав готувати передмову до нього і підбирати матеріал, не гарантуючи, що вчасно подасть випуск до друку через утому. Але пізніше Р. Смаль-Стоцький, очевидно, через фінансові труднощі відмовився фінансувати перший випуск, що здивувало А. Жука. До того ж, Андрій не підтримував ідею Романа щодо написання для американського читача історії СВУ, оскільки “...для американського читача мусіло б промовчати про багато важних моментів з української політики, головню з внутрішніх відносин в українському політичному таборі, про які український читач мусить знати і йому треба про них розповісти”⁴⁵. При цьому А. Жук зауважував, що написання історії СВУ допоможе в роботі над написанням роботи з історії політичної думки в роки Першої світової війни.

Передавши матеріали і документи з історії українського політичного руху років Першої світової війни на зберігання до НТШ у Нью-Йорку під нагляд В. Дорошенка і Р. Смаль-Стоцького, А. Жук так і не зміг їх опублікувати. Зараз вони зберігаються в Архіві-Музею УВАН ім. Д. Антоновича.

Отже, А. Жук усвідомлював велику історичну й архівну цінність документів і матеріалів, які були у нього в значній кількості. Серед

таких ділових паперів були бібліотека і архів СБУ, а також деяких українських діячів і організацій. Усі ці матеріали емігрант передавав і продавав для подальшого зберігання і упорядкування в українських установах Праги, Нью-Йорка і Радянської України. Слід зазначити, що більшість переданих документів на сьогодні стали основою для формування архівних фондів в українських і закордонних архівосховищах.

¹ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 15.

² National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 16.

³ Ibid.

⁴ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 17.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 19.

⁸ Ibid.

⁹ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 20.

¹⁰ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 21.

¹¹ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 19.

¹² Ibid.

¹³ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 22.

¹⁴ National Library and Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection MG30, C. 167. Vol. 2. File 23.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 16, арк. 9.

¹⁶ Там само, арк. 10.

¹⁷ Там само, арк. 14.

¹⁸ Там само, арк. 19.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, арк. 20.

²² Там само, арк. 15.

²³ Там само, арк. 17.

²⁴ Там само, арк. 18.

²⁵ Там само, арк. 13.

²⁶ Там само, арк. 11.

²⁷ Там само, арк. 12.

²⁸ Там само, арк. 11.

²⁹ Там само, арк. 30.

³⁰ Там само, арк. 34.

³¹ Там само.

- ³² Там само, арк. 35.
³³ Там само, арк. 36.
³⁴ Там само, арк. 39
³⁵ Там само, арк. 41.
³⁶ Там само, арк. 7.
³⁷ Там само.
³⁸ Там само, арк. 6.
³⁹ Там само, арк. 8.
⁴⁰ Архів-музей УВАН ім. Д. Антоновича, ф. 146, №. 177.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само.
⁴³ Там само.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Там само.

Освещается процесс передачи украинским эмигрантом Андреем Жуком архивных материалов и документов украинским заграничным учреждениям и учреждениям Советской Украины.

Ключевые слова: Андрей Жук; Музей освободительной борьбы Украины; архивные материалы; Союз освобождения Украины.

There is highlighted the process of transferring of archival documents to the Ukrainian foreign institutions and institutions of Soviet Ukraine.

Key words: Andriy Zhuk; the Museum of the liberation struggle of Ukraine; the archival documents; the Liberation of Ukraine Union.

УДК 930/253:929Фельдман

О. Ф. ПАВЛОВА*

**ТВОРЧИСТЬ ХУДОЖНИКА ВАЛЕНТИНА ФЕЛЬДМАНА
У ДОКУМЕНТАХ ЦДАМЛІМ УКРАЇНИ**

Огляд матеріалів архітектора Валентина Августовича Фельдмана, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Ключові слова: Фельдман; Калита; архітектура; акварель; виставка; архів; музей; фонди.

В. Фельдман, 1924 р.
ЦДАМЛІМ України, ф. 48, оп. 1, спр. 37.

Творча діяльність Валентина Фельдмана переважно пов'язана із Кримом і Києвом. У Севастополі й зараз туристи приходять до символічного знака – пам'ятника “Затопленим кораблям”, а в Києві митець виховав плеяду талановитих учнів-архітекторів, твори яких стали окрасою музеїв і гордістю міст України. До уваги мистецької громадськості пропонується огляд документів В.Фельдмана, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Архітектор, художник Валентин Августович Фельдман народився 4 (16) березня 1864 року в зрусифікованій німецькій родині повітового агронома в містечку Оранієнбаумі (нині Ломоносов) поблизу Санкт-Петербурга. Середню освіту здобув у школі при лютеранській кірхі Святої Анни. До речі, у різні часи там навчалися географ Микола Миклухо-Маклай і ювелір Карл Фаберже. У 1882–1889 роках Фельдман навчався на архітектурному відділенні Петербурзької академії мистецтв. Відвідував клас живопису у майстерні Ніла Гоголинського і Луїджі Премацці. Після закінчення академії проходив військову службу в Московському інженерному управлінні. Працював помічником архітектора Олександра Померанцева на будівництві Верхніх торговельних рядів на Красній площі у

* Павлова Олена Федорівна – головний науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДАМЛІМ України.

© О. Ф. Павлова, 2015

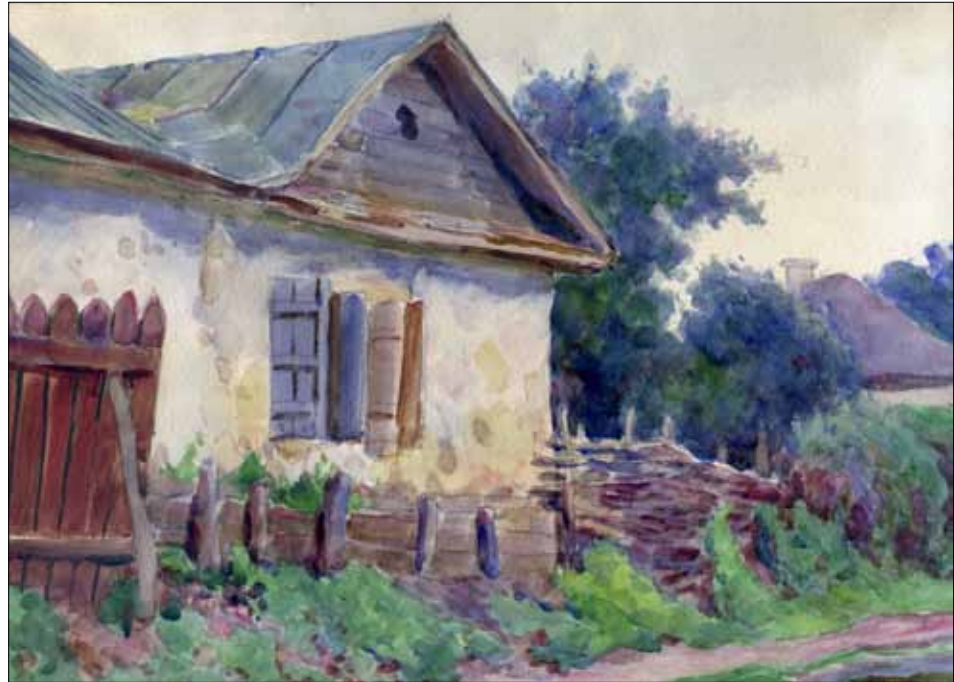
Москві (нині Головний універсальний магазин, ГУМ). З 1891 по 1910 рр. – головний архітектор Севастополя, з жовтня 1906 по 1 вересня 1910 працював у Харкові. З 1910 року на викладацькій роботі у Києві. Вільний час віддавав вивченню техніки акварельного живопису.

Серед відомих архітектурних проектів у Севастополі: палац Головного командира Чорноморського флоту і портів (1890–1893), Покровський собор (1895), Будинок панорами “Оборона Севастополя в 1854–1855” (1902–1904, зруйновано 1942, відбудовано 1954), пам’ятник “Затопленим кораблям” (1905, у співав. з інж. О. Енбергом, скульпт. А. Адамсоном). Він є автором акварелей “Татарський дворик” (1889), “Сірі камені біля Севастополя” (1907), “Українське село” (1916), “Зимовий пейзаж” (1925) та ін. Серед теоретичних праць, написаних художником, такі: “Свет и цвет” (1915), “Искусство акварельной живописи” (1924–1928, видано в 1967 р.). Ці наукові розвідки не втратили і до сьогодні своєї практичної цінності. Валентин Августович належав до Товариства російських акварелістів (1880–1918), Київських художників-акварелістів (1916–1918), Товариства художників-киян (1914–1919). Викладав в інститутах: Харківському технологічному (1905–1910), Київському політехнічному (1910–1922), Київському архітектурному (1922–1924), Київському художньому (1924–1928).

Фонд Валентина Августовича Фельдмана, який зберігається у ЦДАМЛМ України, складається із 55 одиниць зберігання і охоплює період з 1885 по 1965 роки. Документи були передані на державне зберігання у 1968–1969 рр. родичем, науковим співробітником Академії архітектури УРСР Георгієм Вікторовичем Калитою. З 1991 року, після науково-технічного опрацювання, документи фонду № 48 стали доступними для дослідників. Фонд складається із творчих матеріалів, документів до біографії, публікацій про нього, фотодокументів. Серед творчих робіт 1885–1924 рр. акварельні малюнки: “Автопортрет” /1916/, “Деревья в снегу”, “Каир”, “Краєвид з хатиною”, “Сільська вуличка”, “Москва”, “Сосни”, “Вечер”, “Одинокая могила”, “Село” та ін.; графічні твори за 1885–1925рр.: “Вечер”, “Одинокая могила”, “Горка на опушке леса”, “Дом на берегу в Бердичеве”, “Липы”, “Деревя над річкою” та ін.

Батьківський будинок В. Фельдмана
під Орієнбаумом. Папір, акв.
ЦДАМЛМ України, ф. 48, оп. 1,
спр. 5, арк. 1.

В. Фельдман. Вид на домок, 1912. Папір, акв.
ЦДАМЛІМ України, ф. 48, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

В архіві зберігаються рукописи художника за 1924–1928 рр.: “Краткий курс линейной перспективы в применении к архитектуре”, “Теория теней и освещения в ортогональных проекциях в применении к архитектуре”, “Заметки по вопросам акварельной живописи”, “Влияние черных и цветных контуров на качество цвета”, “Промывание и вымывание красок в акварельной технике”, “Из практики старого акварелиста” та ін. Деякі з них увійшли до альбома “Искусство акварельной живописи”, виданого 1967 року. У справі № 14 також зібрано уривки конспектів з педагогічної роботи з вивчення акварелі, теорії тіней, архітектурних форм, накреслювальної геометрії, а саме: “Программа теории архитектурных форм на отд. Комун. Строительства”, 1924; “Временная программа по акварели на III курсе архит. факультета К.Х.И”, 1926; “Общая схема Пранговской системы преподавания” б/д, “Майстерня для праці з рисунку та акварелі архітектурного факультету Київського художнього інституту”, “К построению теней и полутонов на шаре, цилиндре и конусе”, креслення бокового фасаду Свято-Троїцького собору Топловського монастиря в Криму, 1918–1928 рр.

Матеріали до біографії представлені документами, виданими Імператорською Санкт-Петербурзькою академією мистецтв. Це копії атестату від 4 листопада 1887 “академист Императорской Академии художеств по архитектуре Валентин Фельдман во время пребывания в Академии прошел академически-научный курс”, копія диплома від

31 січня 1890 р., “что он удостоен звания классного художника 1-й степени”. В архіві зберігаються документи за 1906 р. про прийняття його на роботу до Харківського технологічного інституту “назначень штатным преподавателем...руководство архитектурным черчением в. 2-х группах 1 курса в. количестве 4 часов в. неделю сь вознаграждени-ем по 120 руб. За годовой чась, 480 руб ...руководство архитектурным черчением в. 1 группе 11 курса в количестве 2 часов...”¹.

Зберігаються також довідки про роботу в Київському політехнічному інституті (16 квітня 1914) та роботу інституту в евакуації у Ростові-на-Дону (3 лютого 1916). Документи “про те, що він працює в Київському художньому інституті з 15 січня 1926 р. до цього часу. В кол. Архітектурному інституті, що приєднався до художнього інституту, проф. Фельдман працював з 22 лютого 1919 р. до 12 жовтня 1921р.”² Трудовий список Валентина Августовича заповнений власноруч 30 березня 1928 р., де вказується день народження, національність – німець, закінчив училище св. Анни в Петербурзі, 1889 р. Академію художеств, професія – художник-архітектор. А далі мовою оригіналу:

“1890–1891. Отбывал воинскую повинность в Моск. Окр. Инжен. Управлении.

1891–92. Служил в службе пути Управления Лозово-Севастоп. ж. д. в Севастополе.

1893–95. Служил в Морском ведомстве по-постройкам для главн. Командира Черноморского флота в Севастополе. 1906 г. 8 окт. назначен штатным преподавателем Харьковского Технологич. института, где работал по 1 сент. 1910 года.

1912. Преподаю в Киевском Политехническом институте.

1912–1920 преподавал на Политехнических курсах о-ва Распрост. Технич. образования до 1920-го года, в Киеве.

1918–1923. Преподавал в Киевской строительной Профшколе.

1921–1923. Преподавал в Киевском Строительном техникуме.

С 22 февр. 1919 по 12 окт. 1921 Преподавал в Киевском Архитектурном институте.

1924 преподавал на Рабфаке КПИ.

С 15 янв. 1926г. преподаю в К.Худож. Институте.

1920–1921. Служил в К.Комгоссооре в отделе “Сельстрой”³.

У справі за № 22 зберігається витяг із протоколу від 30 квітня 1928 року засідання “Предметової комісії” Київського політехнічного інституту, на якому ухвалили видання праці В. А. Фельдмана “Теорія тіней”. Комісія вважала, що робота “являється дуже корисним вкладом в учбову літературу технічних ВИШів. Викладання ясне. Обсяг цілком відповідає завданням предмета в планах будівельних факультетів. Видання цього труда комісія вважає не тільки бажаним, але навіть необхідним. В сучасний мент подібних курсів у продажі немає...”.

Серед матеріалів до виставок творів художника – запрошення, каталоги, афіші, книги відгуків та ін., 1940–1965 рр.

Епістолярна спадщина за 1931–1939 роки складається із листування шанувальників творчості митця П. Колесникова, П. Черниша та інших невстановлених адресатів до дружини художника Ольги Яківни Іконникової, з приводу збереження спадщини художника (спр. 31, 32). На сторінках пошовкого від часу паперу каліграфічним почерком П. Черниш звертається до адресатки із вдячними словами за подарунок від свого вчителя: “Глубокоуважаемая Ольга Яковлевна! Вот уже прошло более двадцати дней как я получил переданную мне Вами акварель Валентина Августовича и до сих пор не мог поблагодарить Вас. Прошу извинить мне мою неаккуратность. За переданную акварель искренне благодарю. Она напомнила мне далекие годы моего детства, жизнь в селе и “липы, і хатки, і верби над ставом”. Много потускневших картин обновила она в моей памяти. Валентин Августович написал ее в 1917 году на заре новой великой эпохи; он как бы поспешил запечатлеть в своем пейзаже старую Украину ибо чувствовалось уже, что эта тихая, сонная Украина уходит в былое. Вдали рисовались пути Новой Украины озаряемые яркими молниями вспыхнувшей революции. Пройдут годы, покроется Украина сетью дорог, в гранит и бетон оденутся реки, стройными рядами станут липы и вербы, забудется сонный хаос прошлых лет. Но задумчивый взор всегда будут пленить красота и нега украинского полудня, воплощенная талантливейшей рукой Валентина Августовича в мягкие, теплые тона акварели. Для меня эта акварель всегда будет образцом работы и постоянным напоминанием о горячо любимом профессоре. За акварель, Ольга Яковлевна, очень и очень благодарен. Уважающий Вас П. Черныш. 26 квітня 1931 р. м. Київ”⁴. До архіву також було передано листи О. П. Єренка, О. М. Малашенка, Л. Овсянникова та інших невстановлених адресатів до Георгія Вікторовича Калити і Олександра Матвійовича Колесникова з приводу організації виставок творів художника і публікацій теоретичних праць (1933–1965). Цікавими для мистецтвознавців є підготовчі матеріали Георгія Калити для дослідження творчого шляху художника. Це переліки теоретичних праць, “Список акварелей В. А. Фельдмана”, експонованих на виставках у 1888–1918 рр., 1928 р., 1940 р., 1960 р., 1964 р. В окремій папці – запрошення на відкриття виставки у Києві, Севастополі, каталоги виставок і книги відгуків (1940, 1960), акти Київського державного музею українського мистецтва, Держбудівництва УРСР на тимчасову передачу творів для експонування в Музеї архітектури та будівництва при Академії архітектури УРСР (спр. 23). В архіві зберігаються вирізка із газети “Zeitung” за 1892 р. про відкриття XII акварельної виставки, передмова І. Грабовського до підручника В. Фельдмана “Теория теней” за 1924–1929 рр. (спр. 27, 30), спогади О. Вербицького

“Несколько слов о В. Фельдмане”, Г. Калити “Памяти большого мастера акварели”, статті Р. Галіна з нагоди відкриття виставки у Севастополі “Выставка мастера акварели”, В. Пукста “Майстер акварелі” та ін. (спр. 28, 29, 33), стенограма обговорення персональної виставки творів художника у Київському музеї російського мистецтва 14 грудня 1964 року (спр. 34).

Окрім таланту архітектора, аквареліста, педагога Фельдман був знаний і як фотограф. Відомо, що у 1907 р. він читав лекцію “Фотография как искусство” в Харківському товаристві фотографів. У фонді зберігаються фотокраєвиди XIX – поч. XX ст. міст Криму, центральної України, Італії, а також індивідуальні фото з рідними, архітекторами В. Козаком, О. Померанцевим, Д. Степановим, К. Шмідтом, Т. Ліандером, М. Козловським, Орловим, Поповим та ін. невстановленими особами, 1891–1924.

Художник Іван Селезньов у некролозі, вміщеному 28 липня 1928 року в газеті “Вечерний Киев”, писав: “Еще одна тяжкая утрата для искусства... Уходят от нас незаменимые люди... Специалист по архитектуре В. А. увлекся живописью и, главным образом, стал работать над изучением акварели. Он быстро выдвинулся своими блестящими произведениями на выставках картин, которые устраивались в Петербурге, Москве, Киеве и некоторых городах Западной Европы... Он был любимцем учащихся. Незадолго до смерти закончил два руководства по теории теней и перспективы, не успев издать их. Труды эти, крайне необходимые в ВУЗах получили достойную оценку и вскоре будут изданы. По теории живописи В. А. написал и издал книгу “Свет и цвет”, имевшую большой успех в среде художников”⁵.

Як відомо, рукопис Валентина Августовича “Заметки по акварельной живописи” у скороченому варіанті був надрукований у збірнику “Материалы архитектурного факультета Киевского инженерно-строительного факультета. Сборник № 6. 1939”. А 1960 року, після персональної виставки художника, працівниками проектної майстерні при Державному інституті з проектування “Київпроект” А. Троттом і І. Кацом підготовлено ротапринтне видання на основі лекцій художника, які були зібрані у приватних архівах. Як написано в передмові, приводом публікації стало зацікавлення акварельними малюнками: “Любители акварельной живописи были потрясены прекрасной техникой исполнения, замечательными цветовыми решениями, тонким вкусом художника... прекрасным глубоко аналитичным педагогом”⁶. У 1967 році видавництвом “Мистецтво” на основі цього видання у скороченому варіанті було видано “Искусство акварельной живописи В.А. Фельдмана” з передмовою архітектора П. Юрченка. На сьогодні творча спадщина Валентина Фельдмана зосереджена в музеях України і Росії, приватних галереях і колекціях, а ціна їх на світових мистецьких ринках

В. Фельдман. Мечеть.
Папір, ол.
ЦДАМЛІМ України, ф. 48, оп. 1,
спр. 8, арк. 1.

лише зростає. Колектив архі-
ву-музею дбає про твори укра-
їнських митців. Сподіваємося,
настане час для повноцінного
видання альбому майстра з
його теоретичними і живопис-
ними працями. Прочитаймо
враження відвідувачів від пе-
регляду виставки творів у пе-
редвоєнний, 1940-вий:

“Сильнее Фельдмана в
акварели я на Украине не ви-
дел. Считаю, что музей сдела-
ет не плохо если организует
его комнату для постоянного
изучения его техники и цвета.
Нашим молодым художникам
и архитекторам есть где на-
учиться мастерству акварели (и
даже не только акварели !!)
Художник Гор.”. Підпис нер-
розбірливий⁷.

“На выставке В. А. Фель-
дмана я увидел все, что до
сих пор мне удалось увидеть.
Вас...Куинджи, Левитан, Ве-

рещагин, Поленов, даже Серов не говоря уже о Семирадском. Вот истинный художник взявший самое ценное от них и применивши все это сквозь свою призму. Так мог поступить только настоящий удожник. Не подражать, а брать только нужное, самое драгоценное – и творить самому. Художн. С. Лев...” Підпис нерозбірливий⁸.

“Дуже корисне і приємне явище – виставка акварельних робіт Фельдмана. Вважаю, що творчість Фельдмана заслуговує не тільки на тимчасовий показ. Союзу архітекторів і Союзу художників потрібно подбати, щоб дану виставку перетворити в постійну галерею, і я вважаю, що Київ не зробить помилки. А коли її назвати “галереєю акварельного мистецтва” і додати до неї кращі роботи В.С. Кричевського, Шовкуненка, Світлицького та ін...Д. Криворучко, 18 травня 1940”⁹.

Мистецтвознавець Ганна Олексіївна Бегічева, особовий фонд якої також зберігається в архіві-музеї, записала: “Это искусство радует. Тут была моя мать 65 лет селянка. Первый раз в жизни посетила музей – “Жити треба коли є така краса на світі – а я й не знала, що люди чародії. Травень, 1940”¹⁰.

А ось читаємо відгук від перегляду персональної виставки художника у 1964 році: “С большим чувством признательности уходишь с выставки работ Фельдмана. Незаслуженный упадок внимания к акварельному рисунку со стороны современных художников, надо полагать сменится желанием продолжить традиции знаменитого мастера акварельной живописи В. А. Фельдмана. Нельзя не поблагодарить организаторов и устроителей выставки, но это только первый шаг к популяризации акварелей Ф. Необходимо издать его репродукции в виде альбома в Лейпциге.... Проф. Витте, 1964 р.”¹¹.

Валентин Августович Фельдман виховав плеяду архітекторів, серед яких В. Заболотний, П. Юрченко, М. Грицай, В. Костирко, Я. Штейнберг та ін. 14 грудня 1964 року в Київському національному музеї російського мистецтва на відкритті персональної виставки художника були присутні Микола Грицай, Ганна Миронович і Петро Юрченко. Вони згадували: “В. А. Фельдман был человеком особого покроя. Таких людей сейчас нет. Это был русский интеллигент конца XIX века, человек исключительно высокой культуры, выдержки, глубоко уважающий чужое мнение... он был самый настоящий экспериментатор-исследователь... В. А. Фельдман оставил большое наследство. Нужно издать его и это будет самым лучшим памятником этому замечательному человеку и большому художнику”¹².

Пам'ятник Затопленим кораблям
у Севастополі.
НДБ ЦДАМЛМ України.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 48, спр. 21, арк. 1.

² Там само, арк. 4.

³ Там само, ф. 48, оп. 1, спр. 20.

⁴ Там само, ф. 48, оп. 1, спр. 31, арк. 1–2.

⁵ Там само, ф. 48, оп. 1, спр. 36.

⁶ Там само, ф. 48, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

- ⁷ Там само, ф. 48, спр. 23, арк. 73.
⁸ Там само, ф. 48, спр. 23, арк. 73 зв.
⁹ Там само, ф. 48, спр. 23, арк. 79.
¹⁰ Там само, ф. 48, спр. 23, арк. 75.
¹¹ Там само, ф. 48, спр. 23, арк. 112, 113.
¹² Там само, ф. 48, спр. 34, арк. 13, 14, 15.

Обзор материалов архитектора Валентина Августовича Фельдмана, хранящихся в фондах Центрального государственного архива-музея литературы и искусства Украины.

Ключевые слова: Фельдман; Калита; архитектура; акварель; выставка; архив; музей; фонды.

The author gives the review of documents of the architect Valentyn Augustovych Feldman that stored in the collections of the Central State Museum-Archives of the Literature and Arts of Ukraine.

Key words: Feldman; Kalyta; the architect; the watercolor; the exposition; the archives; the museum; the collections.

УДК [929Ротач+930.25](477.53)

Т. П. ПУСТОВІТ*

**ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ
І ВЕЛИКИЙ ПАТРІОТ УКРАЇНИ
(до 90-річчя від дня народження Петра Ротача)**

Висвітлено життєвий шлях та творчий доробок П. П. Ротача, показано зв'язки літературознавця з Державним архівом Полтавської області. Уперше публікується автобіографія відомого дослідника.

Ключові слова: Полтавщина; літературознавство; державний архів; остарбайтер; “Архіви України”; репресії; Петро Петрович Ротач.

Петро Петрович Ротач (1925–2007) – відомий громадськості першовсім як письменник та літературознавець. Проте діапазон його зацікавлень є настільки широким, що він вважається за свого у колах істориків, краєзнавців, музеєзнавців, архівістів та ін. Словом – справжній інтелектуал та енциклопедист. Тож пересвідчувати когось у знаковості цієї постаті на духовній ниві України просто немає потреби: сьогодні це ім'я знає уся материкова Україна та діаспора.

Упродовж життя він друкувався у багатьох поважних наукових журналах, у тому числі фахових – “Українському історичному журналі”, “Архівах України”, “Пам'ятках України”, вже у період незалежності України – “Київській старовині”, “Народній творчості та етнографії”, “Слово і Час”, “Кур'єрові Кривбасу” та ін.

Чи не вперше у радянських наукових часописах він підняв із небуття гроно імен полтавських істориків І. Ф. Павловського, Л. В. Падалку, П. І. Бодяньського, В. О. Щепотьєва та багатьох інших. Упродовж 1965–1971 рр. ще молодий тоді літературознавець опублікував у журналі “Архіви України” матеріали до біобібліографічного словника “Літературна Полтавщина”, де увів до наукового обігу біографії 577 письменників та літераторів, у тому числі репресованих. Тож за об'єктивність у наукових дослідках та свою чітку громадянську позицію Петро Ротач у роки застою надовго потрапив у немилість до тоталітарної системи – аж до шельмування у пресі і заборони друку в місцевих виданнях.

Та, попри постійний моральний тиск влади та приниження, письменник не зламався, він продовжував наполегливо працювати навіть без надії побачити свої праці друком. Головним об'єктом його численних літературознавчих зацікавлень став Тарас Шевченко. Тож завдяки

* *Пустовіт Тарас Павлович* – заступник директора-начальник відділу інформації та використання Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

Ротачеві сьогодні маємо унікальну двотомну працю “Полтавська Шевченкіана”, у якій – сотні піднятих з небуття імен. Над цією темою він працював постійно і, можна сказати, фанатично. Навіть тоді, коли тяжко хворів, намагався ознайомитися з останніми науковими доробками.

Петро Петрович Ротач був великим другом полтавських архівістів. Із середини 1980-х він у числі постійних учасників майже усіх архівних зібрань: наукових конференцій, презентацій видань, пошанування пам’яті фундаторів архівної справи тощо. Він чудово розумів усю складність і, відповідно, важливість архівної роботи, знав майже усіх архівних працівників. У перебудовчий період став ініціатором створення у Державному архіві Полтавської області свого особового фонду (ф. 9092), який нині нараховує 1469 справ за 1838–2007 рр. У фонді, зокрема, відклалися документи творчої діяльності Петра та Алли Ротачів, документи, які були зібрані літературознавцем під час багаторічної роботи над словниками “Літературна Полтавщина”, “Шевченкіана”: бібліографічні картки, рецензії на твори письменників, що були опубліковані в пресі, документи, які свідчать про літературну і громадську діяльність літераторів і мистецтвознавців Полтавщини. Особливо цінним для дослідників є, приміром, листування Ротача із письменниками, видавцями, критиками, краєзнавцями як з України, так і з представниками української діаспори: А. М. Аббасовим, С. І. Білоконею, Б. С. Ванцаком, І. Вирганом, Ф. П. Габелком (Австралія), Ф. Гаріним, О. Т. Гончаром, А. Греккі (Німеччина), І. І. Гуріним, Г. Д. Гусейновим, Я. Р. Дашкевичем, О. І. Деєм, П. В. Журом, І. М. Забіякою, Г. Д. Зленком, О. Д. Іваненко, Г. Корінь (Австралія), Д. М. Косариком, Л. Лещиною (Канада), С. А. Онішком (Австралія), В. М. Осокіним, Л. Первомайським, М. Петренком, Ф. П. Погребенником, Л. Д. Рисем (Англія), Л. О. Розсохою, А. Середницьким (Польща), Я. Славутичем (Канада), В. Старицьким (Німеччина), З. Тарахан-Березою, А. Д. Шевченком, Я. І. Шутьком та ін.

Опрацьовуючи творчий доробок Петра Ротача, нерідко запитував себе: “Звідки у цього, звичайного сільського хлопця, така наукова хватка, такі ґрунтовні знання? Невже Полтавський педагогічний інститут зміг ще у 1940–1950-х рр. надати юнакові такий потужний науковий посил?”. Відповідь для себе знаходжу таку: вірогідно, освіта у цьому випадку не була визначальним чинником, просто Ротачем були пройдені такі життєві університети (особливо у 1940-і), які дали йому набагато більше, ніж полтавський ВНЗ сталінського періоду. А ще – генетичний код, родинне виховання, спілкування із представниками старшої, до-революційної, наукової школи, з тими ж Гр. Костюком, Миколою Щепотьєвим (сином Володимира Олександровича Щепотьєва), Миколою Гавриленком, Григорієм Майфетом та ін. До речі, з ким він тільки не листувався, у списку його кореспондентів нараховуються сотні, якщо

не тисячі персоналій.

Ще такий важливий момент. За вже усталеними поглядами, енциклопедичні дослідження завжди були прерогативою потужних наукових центрів, академічних інститутів, до проєктів яких залучалися сотні авторів, відповідне фінансування. А тут одна людина, десятиліттями обмежуючи себе у всьому, витрачаючи фактично усі свої мізерні статки на листування, збір документів, копіювання (і це без комп'ютера, сучасної цифрової техніки і, навіть, тривалий час без звичайного фотоапарата), провадила багаторічні енциклопедичні дослідження.

Петро Петрович Ротач, безумовно, належить до когорти тих, хто складає нині інтелектуальне багатство українського народу. Він лауреат Премії фонду Тараса Шевченка, Всеукраїнської премії імені Павла Чубинського, обласної премії Панаса Мирного, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка, автор 35 книжок, понад 2800 публікацій.

Про нього можна дуже багато писати (і так воно, зрештою, повинно бути). Але одна справа, коли життєвий та творчий шлях постаті досліджують науковці, інша – коли сама людина розповідає про себе, дає оцінку як сучасникам, так і подіям.

З нагоди 90-річного ювілею письменника і літературознавця П. П. Ротача представляємо читачам журналу “Архіви України” автобіографію славетного полтавця, яку передала на зберігання до Державного архіву Полтавської області удова письменника Алла Олександрівна Ротач (документ ще не зафондовано). Уважаємо, що ця публікація дасть змогу сучасникам краще зрозуміти як самого письменника, так і ту непросту епоху, в якій йому доводилося жити і творити. Документ публікується вперше.

Автобіографія

Я народився 24 січня 1925 року на хуторі Каленівщина, поблизу с. Слобідка-Новицька на Роменщині (тепер – Талалаївського р-ну Чернігівської обл.). Батьки мої з діда-прадіда хлібороби. Мати була неписьменна, а батько закінчив церковно-приходську школу і вдосконалював свої знання читанням книг. Знав напам'ять “Кобзар” Т. Шевченка, любив історичну літературу, написав історію свого життя і рідного села. Від свого батька, мого діда Федота Андрійовича, йому дісталось у спадок 5 десятин орної землі та 2 – луки і лісу. Дід Федот заснував наш хутір наприкінці ХІХ-го сторіччя, придбавши землю в нащадків поміщиків Новицьких. У діда було чотири сини, а землі мав 20 дес. (пізніше придбав ще 9 десятин). Дід помер до революції, а землю поділили брати між собою після революції, тоді ж і побудували свої господарства. Але жили в своїх хатах недовго. В період колективізації сільська влада їх розкуркулила. Одного дядька (Левка) вислали на Урал, він утік додому, був спійманий і потрапив до чернігівської в'язниці, де й помер (1933 р.). Інший

дядько, Йосип Федотович, теж не побажав іти в колгосп, покинув напризволяще свою хату і з родиною таємно виїхав на Донбас. В 1932 році розкуркулили і мого батька, хату відібрали, а нас, малолітніх, мене і братів, вивезли в Слобідку до спільної хати, звідки ми “розлізлися межі людьми, мов мишенята”. Батько став службовцем у Талалаївці і зумів на певний час повернути свою хату, в якій ми перебули й страхітливий 1933-й рік. Потім знову почались переслідування, тиск, непомірні податки і батьки назавжди покинули хутір. Деякий час ми жили на станції Талалаївка, потім у с. Сильченковому. Навчався я спершу в Слобідській початковій, потім – у Сильченківській середній школах. В 1940 році в районній, а в 1941-му в обласній (сумській) газетах з’явилися мої перші друковані вірші та дописи. Влітку аж до початку осені 1941 року я працював у Талалаївській районній газеті, писав кореспонденції, замітки, вірші. Після встановлення окупаційного режиму був змушений працювати на різних роботах в сільській общині.

Весною 1942 року німці вивезли на роботи до Райху. Я потрапив на текстильну фабрику в саксонському місті Плауені. Перший рік ми жили в умовах концтабору під охороною поліцаїв і собак. На паперовій одежі мали знак “SU”, який пізніше замінили на “OST”. Я мав номер 818. В 1943 році зробив спробу втечі до Чехії, але був спійманий і відбув за це карцер у таборі та допит у гестапо. Загалом я провів у неволі як “остарбайтер” три роки (1942–1945 рр.).

Перебування в Німеччині стало для мене водночас й періодом формування самосвідомості та можливістю осмислити трагічну долю українців в умовах більшовицького та фашистського режимів. Цьому сприяла патріотична література, яку отримував з празької книгарні Юрія Тищенка, а також особисте знайомство з діячами українського національно-визвольного руху (Спиридон Довгаль) першої хвилі еміграції та поетами і письменниками, з яких дехто вже відбував сталінські табори і зумів вирватись на Захід (Г. Костюк, І. Майстренко, О. Веретенченко та ін.). Доля звела мене з цими людьми в 1943–1945 рр. в Плауені, де в той час містилися редакції українських видань “Дозвілля” та “Земля”.

Наприкінці 1942 року налагодив зв’язок з празьким Місячником культури “Пробоем” і в 1943 р. почав друкувати там вірші і прозові твори. До 10-річчя Голодомору в Україні журнал опублікував моє оповідання “Сумне дитинство” (під псевдонімом П. Самотній). Інші прозові твори були присвячені темі розкуркулення. В журналі “Пробоем” друкувалися в той час видатні письменники української еміграції Є. Маланюк, Наталена Королева, М. Орест, Ю. Клен (Бургард Т.) та ін.; їхні твори надихали на власну творчість, окриливали дух. На жаль, після повернення на Батьківщину мусив усе це заховати глибоко в собі, аби уберегтись самому і не завдати шкоди родині та батькам.

В роки неволі особливо сильне враження залишило спілкування з пізніше відомим літературознавцем Григорієм Костюком, який у Плауені редагував газету “Земля” і подав до друку кілька моїх поезій “Серпень”, “Вірю” та ін. Я бував у Григорія Олександровича разом із поетом О. Веретенченком, брав участь у розмовах і слухав, як поет читав одну з кращих своїх поем “Чорна долина” про розправу Сірка з Яничарами. Назавжди залишився в пам’яті й образ чудового лірика Василя Онуфрієнка, який працював у розваговому дво-тижневику “Дозвілля” (в 1992 р. він помер в Австралії). На межі 80-90-х років

ми відновили зв'язок і обмінялися листами та віршами, згадали нашу тривожну юність в роки війни.

Ранньої весни 1945 року, я опинився в Австрії. Ця дивовижна країна в той час була переповнена військовими з дивізії “Галичина” та втікачами з України, серед яких було немало національно свідомої інтелігенції – вчених, літераторів, акторів. В той час в Австрії формувалась Українська національна армія. У Австрії мені пощастило зустрітися з колишнім дніпропетровським лоцманом і письменником Олексою Девладом (псевдо – О. Запорожець). Деякий час ми жили разом. Потрапивши до Аргентини, Девлад видав кілька книг, в одній із них, “Гарбузовій містерії”, висміяв недолугість колгоспного ладу. Під час спільних блукань ми багато говорили про нещасливу долю України, про голод і репресії 30-х років, і ті розмови теж не пропали марно.

Мої блукання по Австрії скінчилися англійським репатріаційним табором у м. Шпітталі, що на кордоні з Італією. Звідти наприкінці травня 1945 року групу українців, які хотіли повернутися на Батьківщину, англійці перевезли в розміщення радянської військової частини у м. Грац. У мене в кишені, мов перепустка, знаходилася підібрана в Тиролях авіалістиківка. В ній за підписом Молотова гарантувались поверненням безпека й праця. Навіть тим, хто не-свідомо або під ворожим примусом вчинив злочин проти “родіни”, обіцялося прощення. Тоді я ще вірив у правдивість радянської агітації. Цю листівку відібрав у мене через рік під час затримання і допиту в Талалаївці емгебіст з погрозою, щоб я ніколи більше не згадував про неї.

У Граці мене зарахували до запасного полку і з ним я пройшов пішки аж в Румунію, і там, у м. Тиргу-жіу, я отримав солдатську книжку й писарював до пізньої осені 1946 р., коли через близькозорість був демобілізований.

У заляканому емгебістами селі (було ж під німцями!), куди я повернувся, одразу ж довелося відчувати вороже, брутально-погрозливе ставлення до мене. Догідливий владі офіцер сказав при зустрічі: “Ну, чим ти там займався в Німеччині?... Знаємо, будеш відповідати за свою писанину”. З того часу мною заволоділо передчуття чогось недоброго. Вирішив, діждавшись літа, їхати куди-небудь на навчання. Тим часом, удень працював у колгоспі, а вечорами готувався до вступних іспитів. І хоч я офіційно не подавав заяви про вступ до колгоспу, але влітку 1947-го отримав попередження від правління колгоспу ім. 6-го з'їзду Рад про порушення судової справи за невиконання мінімуму трудовнів.

У серпні 1947 р. я все-таки вирвався з дому і склав вступні іспити до Рівненського учительського інституту. Відпрацювавши два тижні на заготівлі торфу в Сарнах, поспішив додому, щоб взяти необхідні речі і не запізнитись на навчання. Радість, що буду навчатись, сповнювала мою душу. Але в Талалаївці мене затримали і привезли до районного відділу МДБ. Це сталося при заході сонця. В глухому кабінеті при закритих ставнях старший лейтенант задавав мені питання, куди і з якою метою я їздив. Я відповідав по правді й не одразу збагнув, що від мене вимагається. Виходило так, ніби я їздив до бандерівців, а не вступати в інститут. Я показав довідку про зарахування мене студентом I курсу, він забрав її і не повернув. Не вірив емгебіст і тоді, коли я почав розповідати про перебування в Німеччині і про те, як служив у совітській армії. Він нервував, підвищував голос, хапався за револьвер, який лежав біля нього на червоній скатертині, погрожував і вимагав якусь іншу “правду”,

якої я не знав. Відчувалось, що про мене вже зібрано якісь брехливі відомості. Лише почну щось говорити, а ст. лейтенант обриває, не вірить, лунає російська брутальна лайка і погрози. Емгебіст явно тішився своєю силою. “К стенке, бандеровец!” – гарчить він, і я повертаюся до нього спиною, чую, як він бере до рук револьвер і встає з-за столу. Все тіло моє тіпається, тремтить, мов у лихоманці. Мимоволі згадую, що так було і в гестапо після невдалої втечі. Так буде ще не раз і пізніше, але тоді я цього не знав, не міг знати.

Настрахавши, емгебіст сідає на своє місце і наказує продовжувати розповідь: про табір у Німеччині, роботу на фабриці, про втечу, вивезення на окопи до Австрії... він кидає репліки про “зраду” українців і якусь “співпрацю” з фашистами, за що маємо понести кару. Я починаю розуміти, що тут має обірватися моя мрія про навчання в інституті. Але чому він не задав питання про мої публікації за кордоном? Отже не знав про це? Чи, може, очікував, коли розповім сам? Але це означало б, що я сам себе саджаю до в’язниці. Тому мовчу й ще глибше ховаю в собі цю таємницю.

Пізно вночі допит закінчується. Емгебіст робить висновок: я “не радянська людина”, вчитися мені не світить, буду волам хвосту крутити у колгоспі. Мене замикають в маленькій кімнатці, де не було навіть стільця. Прямо на голій підлозі перебув я зі своїми тяжкими думками решту ночі. Чи до сну було? Ніяк не міг збагнути, як у Талалаївці довідались, що саме того вечора буду повертатися додому? Випадковість це, чи хтось пильнував на станції? І пильнував не один день. Вони мене не бачили раніше, отже хтось показав?.. вранці мене відпустили додому, але допити продовжувались і в наступні дні. Я ще щось доказував, надіявся, що змилюються і відпустять навчатися, але даремно. Минув якийсь час, і я послав у Рівне заяву про переведення на заочне навчання.

Так я опинився в колгоспному ярмі: орав, сів, косив (тоді ще косили косами, а орали плугами), возив волами солому, зерно від молотарки, цукрові буряки, кукурудзу, майже нічого не отримуючи за працю. Тим часом визрівала думка про втечу з села. Її я здійснив ранньої весни 1948 р., в кишені була підроблена довідка про мою особу (паспортів селянам не видавали). У радгоспі “Пахта Арал” в Південному Казахстані, де я опинився, довелося жити серед представників виселених під час війни сталінським режимом народів: карчаєвців, українців (то були сім’ї бандерівців), німців з Дону, фіннів, татар, чеченців. Усі вони ненавиділи систему, яка позбавила їх волі і людських прав. В Кзилкумі з місцевими казахами виробляв бринзу, вирощував багарну пшеницю, а з корейцями – рис, працював обліковцем. Восени 1948 р. спробував вступити в Ташкентський юридичний інститут, склав іспити, але не пішов на мандатну комісію: був певний, що викриють. Через тропічну малярію, якою там захворів, змушений був повернутись в Україну: лікарі сказали, що тільки так можна позбутись цієї тяжкої хвороби. Дома певний час жив інкогніто, а потім виїхав на навчання до Полтавського учительського інституту. Двохрічного строку навчання, та ще й на факультеті російської мови і літератури, гадав я, буде достатньо для того, щоб здобути фах і не бути викритим. Про перебування в Німеччині, зрозуміло, писати в анкеті не можна було, про це ніхто не мусив знати. Та коли було складено останній іспит і на руках ось-ось мав бути диплом з відзнакою, до мене на вулиці підійшов парторг інституту Андрій Потапович Каришин і сказав, що до відділу кадрів надійшли компро-

метуючі мене матеріали, які вимагається перевірити, але інститут ніяких заходів не вживатиме: “Отримуйте диплом і їдьте працювати!”. З вдячністю до цієї доброї людини я поїхав на Поділля, в Дунаєвецький район, с. Іванківці, де пробув рік і в зв’язку з одруженням влітку 1952 р. повернувся до Полтави. Під час роботи на Поділлі в газеті “Радянське Поділля” з’явилися час від часу мої вірші під псевдонімом П. Тач (Петро Тач).

У Полтаві спершу не було роботи, потім запросили кореспондентом радіо, нарешті почав працювати методистом культурно-освітньої роботи обласного управління культури. 6 березня 1953 р. у нас народився син. То були дні, коли ховали тирана Сталіна, тоді з’явилась надія на покращення життя Але...

Забувши про обережність, знову друкувався в обласній і республіканській пресі. В 1954 році Спілка письменників України слухала звіт полтавських літераторів: у Полтаві готувалися тоді до відкриття обласної письменницької організації. Мене включили до групи як перспективного молодого літератора. Виступи полтавців були успішні, особливо в Київському університеті, де мною зацікавився літературознавець Дмитро Косарик. Але на прийомі у керівника Спілки Семена Скляренка мені зауважили, що писати слід не тільки аполітичну лірику. Натяк цей я добре зрозумів. Почав готувати збірку віршів. Моїми рецензентами стали відомі поети Ярослав Шпорта, Валентина Ткаченко, Микола Гірник. До речі, коли через рік мене “викрили” і КДБ встановив постійний нагляд, рукопис збірки з зауваженнями М. Гірника хтось викрав з мого робочого місця в шкільній бібліотеці. Я не сумнівався, що то справа рук когось із “органів”. В березні 1955 р. несподівано мене звільнили з роботи в Управлінні культури.

Обком розпорядився не лише не давати мені роботу, а й виселити з Полтави разом з родиною. Якись люди збирали про мене відомості у Полтаві і в рідному селі, де жили батьки. Знову впливло слово “розкуркулені”... З допомогою добрих людей я влаштувався помічником бібліотекаря 6-ї середньої школи, а потім і вчителем-консультантом Харківської заочної середньої школи, яка мала в Полтаві філіал. Тут я працював до 1 грудня 1969 року під керівництвом доброго, незабутнього Костя Іовича Шпіки.

Влітку 1961 року мене викликали до Полтавського обласного управління КДБ. Раніше кадебісти приходили на розмову додому (пам’ятаю прізвище одного із них – Полешко) або користувалися відомостями сексотів. Цього разу допит тривав кілька годин і за участі великої кількості співробітників КДБ. Моїй особі була виявлена незвичайна увага, з чого б це? Зустріч ця явно була спланована. Мені було велено якнайдетальніше розповісти про перебування в Німеччині і про тих людей, з якими я знався. В КДБ вже знали, хто з моїх колишніх знайомих і друзів мешкає на Заході, чим хто займається і як хто настроєний щодо СРСР. Цікавилися питанням, чи підтримую з ними зв’язок, хоча це здавалось найвним питанням. В той час я листувався лише з Д. Бурлюком, і про це їм теж було відомо, бо листування перевірялося. Д. Бурлюк хотів було приїхати в Полтаву і зустрітись зі мною, але цей намір явно лякав владу і його далі Чехії не пустили. Хіба ж можна було дозволити зустрітись американцю з людиною, яка не має власного кутка та ще й переслідується як антирадянщик?

Під час згаданої зустрічі в КДБ цікавилися моєю співпрацею з журналом “Пробоем”. Публікації в ньому були їм відомі, але в своїй розповіді я уникав

називати псевдонім, під яким друкувалися мої твори й зокрема про голод та розкуркулення. Нарешті, ставлять мені пряме питання: хто такий Самотній? Я зрозумів, що вони знають і це. Тоді мені сказали, що опубліковані в “Проблем” твори шкідливі для радянської держави, ворожі для справи соціалізму. Ці слова здалися мені надто голосними. Я відповів їм, що писав правду про те, що бачив, що було насправді. Мені сказали, що за такі речі карають по закону. Тобто у нас не всяку правду можна писати.

Ця зустріч була влаштована для того, щоб доказати мені: я вчинив злочин проти радянської держави і мав би понести за нього кару. Але за те, що цього не сталося, треба платити. Прямо про це не сказали, але натяк був прозорий.

Першою “платою” мав би стати лист за кордон до моїх колишніх плауенських знайомих із закликом повернутись додому, в Україну, яка радо зустріне “блудних синів”. І не буде їх переслідувати, дасть роботу. В КДБ для цього склали спеціальні питання, на які я мусив письмово відповісти. Потім це мало бути ними відредаговано і послано за відомими їм адресами. Те, що я написав, їх явно не задовільнило. У моїх відповідях були загальні фрази про любов до рідної землі, але не було солоденької брехні про соціалістичний рай. В СРСР, тим більше не було заклику повертатись. В КДБ, мабуть, зрозуміли, що іншого я не напишу, і їхній задум зів’яв. У мене залишилися їхні питання...

1962 року дружина, яка працювала науковцем в музеї І. П. Котляревського, отримала помешкання, нам поставили телефон, але на моє ім’я, і відтоді процес стеження за нами спростився через підслуховування. 1964 року видавництво “Молодь” запланувало і підготувало до виступу колективу збірку поетів Л. Коваленка, С. Реп’яха, П. Ротача та ін. за назвою мого вірша “Гілка цвіту”. Книжка не вийшла: помітили моє прізвище, і видавництво було змушене повернути рукопис з такою допискою: “Повертаємо з незалежних від нас причин”. Того ж року я випадково побачив у працівника “Комсомольця Полтавщини” Миколи Овчаренка список осіб, яким не дозволялося друкуватися в газеті. Серед них був і я. Цей список, безумовно формувався в обкомі і КДБ.

Ще наприкінці 50-х років я розпочав укладати бібліографічний словник “Літературна Полтавщина”. Ця праця з 1965 року почала друкуватися в журналі “Архіви України”. В словнику були імена репресованих, навіть емігрантів. Я вважав, що словники мусять мати наукову основу. Згодом мені нагадують зухвальство подавати до друку не реабілітованих діячів. І будуть карати.

З цього приводу трапився такий випадок. В січні 1968 р. минало сто років з дня народження письменника і художника Грицька Коваленка. З цієї нагоди в “Комсомольці Полтавщини” з’явилась моя стаття. Зчинився переполох. З чого б то? виявилось: письменник не реабілітований. Та ще й націоналіст. А це був непростий гріх для автора статті. Казали: “націоналіст пропагує націоналіста”. За моїм поданням до Полтавської прокуратури Г. О. Коваленко був реабілітований. Минуло відтоді багато років, перш ніж, стало відомо, що Г. Коваленка в 1937 році розстріляли, хоч рідні його думали, що помер від хвороби.

В грудні 1969 р. при Полтавському інженерно-будівельному інституті (тепер – Полтавський національний технічний університет імені Ю. Кондратюка) утворилося підготовче відділення, і мене запросили зайняти місце старшого викладача російської мови і літератури (українську вивчати зголо-

силось мало вступників). Через півтора місяця моєї праці в інституті, 16 січня 1970 р. обласна газета “Зоря Полтавщини” опублікувала ганебну статтю “Чортополох”, спрямовану проти мене. В ній автор (М. Пліш) за матеріалами КДБ звинувачував мене в утаюванні правди про соціальний стан батьків і своє минуле, пов’язане з перебуванням у Німеччині під час війни. Говорилося про моє ідейне однодумство з Пантелеймоном Кулішем, а ще негативний вплив на молодих літераторів, антирадянське спрямування словника “Літературна Полтавщина” тощо. Стаття відсахнула від мене багатьох людей, зокрема, полтавських літераторів. Вони не стали навіть вітатись (за винятком Ф. Гаріна), було ясно, що в літературу шлях мені перепинено остаточно.

Відтоді я відчував постійний нагляд КДБ, здійснюваний полковником О. С. Кисельовим, який щомісяця викликав на розмову, схиляючи при цьому до співпраці з “органами”. Це був розрахунок на повний моральний злам. Обіцяли взамін цього зняти заборону друкуватись. Я відповів: “Нехай краще інші стежать за мною, ніж я за кимсь”. При кожній новій зустрічі полковник питав: “Ну, что – не передумали?”. Так тривало роками. Я звик до викликів і постійного стеження. Стежили і в аудиторії (одного разу студент кинув мені: “Ви не та людина, за яку себе видаєте”), і на кафедрі іноземних мов, до якої був приписаний, і на вулиці, коли повертався з роботи. Під час однієї зустрічі я запитав свого “опікуна”, чи довго це буде тривати, і він простодушно відповів мені: “До смерті, П. П., до смерті!”. Гірко було чути ці слова, і так би воно й було, якби досі існував СРСР.

Був іще такий випадок. Викликали по телефону в готель “Київ” (там у них на першому поверсі була спеціальна кімната). Сидять два кадебісти, на столі великоформатна газета. Показують в куточку шпальти мій вірш “До України” (“Я проніс твій образ через гони...”), пояснюють: це закордонна “Свобода”. Й одразу питання: “Как он туда попал?”. Я здогадався, що це передрук із варшавського “Нашого слова” (вірш опублікували до мого 50-річчя). Повчають: “Вот видите, как наши враги используют вас. А почему? Потому что ваши взгляды можно трактовать по-разному. Какую Украину вы имеете в виду, говоря о любви к ней? Вам чужда социалистическая Украина?”. “Україна для мене одна, – відповідаю і додаю: – А Єсенін, яку Росію мав на оці, оспівуючи свою батьківщину, її красу? Любов до Батьківщини не є і не може бути злочином...”

Такі діалоги виникали не раз. Якось я запитав Кисельова: “Як ви пов’язуєте з націоналізмом те, що я викладаю російську мову і літературу?”. Відповідь мене здивувала: “А теперь все украинские националисты разговаривают по-русски”. Після опублікування статті “Чортополох” була вирішена доля словника “Літературна Полтавщина”, який друкувався в журналі “Архіви України”. Редактор, історик Іван Бутич, був звільнений з роботи. Мені було від цього прикро, але благородний Іван Лукич не таїв гніву на мене, навпаки співчував. В 1960-х роках, не маючи можливості вільно друкуватися в Україні, я встановив зв’язок з Польщею, де виходили Українські видання “Наше слово”, “Наша культура” та “Український календар”, що мав форму альманаху. Завдяки протекції відомого польського українця Антоні Середницького, що мав причетність до підготовки цих видань, я за 25 років співпраці опублікував там понад сто літературно-критичних статей, розвідок, рецензій, літературно-критичних оглядів, друкувалися зрідка й вірші під псевдонімом П. Петрович,

придуманим А. Середніцьким. Мої стосунки з ним продовжуються й тепер.

Минали десятиліття, а моральний тиск, потаємне стеження за кожним кроком, перлюстрування листів і матеріалів, які надходили до мене в зв'язку з роботою над "Літературною Полтавщиною" (друкування його в "Архівах України" обірвалося в 1971 р. на завершальній подачі, яку не пустили в друк), виклики на "беседи", підслуховування телефонних розмов – усе це продовжувалося ще й у 1980-х роках, навіть і в період так званої перебудови.

Лише 1987 р. перша моя вільна публікація про долю репресованого критика і вченого Г. Майфета та його роботу над творчістю С. Цвайга з'явилась в київському "Всесвіті". А в 1989 р. в журналі "Київ" було опубліковано цілу збірку віршів. 1992 року перша прозова збірка літ.-краєзнавчих статей "Там буде і серце ваше..." була підготовлена А. Макаровим до друку у вид-ві "Український письменник", але через інфляцію і матеріальну скруту не вийшла (була у видавничому плані 1992 р.).

З неофіційних джерел я мав відомості, що моє досє в КДБ складають два грубих томи. Там, як я гадав, були матеріали, починаючи з 1947 року, з Талалаївки. Та коли на початку 90-х років я звернувся до КДБ з проханням повернути мені відібране в Талалаївці фото з німецького табору, на якому видно було наші невірні знаки "SU", а також листівку, підібрану в Австрії, весною 1945 р. із закликом повертатись на Батьківщину і гарантією не переслідування, то мене в Укралінні СБ запевняли, що ніякої справи щодо мене у них немає. Більше того, на моє прохання підтвердити перебування в остарбайтерському таборі в 1942–45 рр. була відповідь, що таких відомостей у них так само нема. Тоді я звернувся безпосередньо до керівництва СБ Полтавської області і запитав: на який же тоді підставі автор "Чортополоху" М. Пліш в 1970 р. писав, що я був вивезений до Німеччини і там не лише працював на фабриці, а й – дослівно – "перебігав з одного націоналістичного табору до іншого". Адже тоді ці відомості автору провокативної статті надали КДБ? Заперечувати не стали, довідку я одержав. На основі чого? Поза сумнівом, матеріали, зібрані про мене за комуністичного режиму, не могли бути знищені, вони існують. Але чому це приховується тепер? Чи не тому, щоб не висвітлити імена тих, хто за мною стежив і доносив "органам"? Про це можна лише догадуватись.

Починаючи з 1988–1989 рр., я брав участь у заходах, які проводили РУХ, товариства "Рідна мова", "Просвіта", демократична інтелігенція міста.

1992 року прийнятий до Спілки письменників України.

В 1989–2004 рр. видав книги: "Світло рідної хати" (Талалаївка, 1989), "Апостол правди і науки" (про М. Драгоманова; Гадяч, 1991), "По духу брат Тараса" (про М. Лисенка; Полтава, 1992), "Біля гнізда соловейка" (Полтава, 1993), "Колоски з літературної ниви", ч.1 (Полтава, 1993), "Іван Котляревський у листуванні" (Опішне, 1994), "Грудочка любимої землі: Василь Симоненко і Полтавщина" (Опішне, 1995), "Мить і вічність". Поезії (Полтава–Мельбурн, 1996), "Що збулось, що не збулося... Пізня лірика" (Полтава, 1998), "Розвіяні по чужині: Полтавці на еміграції". Короткий біобібліографічний довідник (Полтава, 1998), зб. віршів "Крізь роки болю і надії" (Полтава, 1999), "Колоски з літературної ниви. Короткий літературний календар Полтавщини" (Полтава, 1999), "Від Удаю до Орелі Т. Г. Шевченко і Полтавщина" (Полтава, 2000), "Дух минувшини. Поезії" (Полтава, 1999), "Під кроною Шевченкового

дуба. Ювілейні виступи біля пам'ятника та дуба Т.Г. Шевченка в Полтаві. 1989–2001” (Полтава, 2002), “І слово, і доля, і пам'ять... Статті. Дослідження. Спогади” (Полтава, 2000), “Я зробив, що міг...”. Листи проф. П. Митропана. 1965–1988 (Полтава, 2000), “Струн поетичних дивні звуки”. Переклади (Полтава, 2001), “Талалаївські етюди” (Листочки із дерева духу). Літературно-краєзнавчі записи (Полтава–Чернігів, 2001), “Опанасова кобза”. Проза (Полтава, 2000), “Від Яготина до Полтави. Тарас Шевченко і Полтавщина”. Кн. 2 (Полтава, 2002), “Поет із роду Боровиків”. Матеріали до біографії поета і байкаря Л. І. Боровиковського (Полтава, 2003), “Поклик через століття”. Іван Котляревський і Полтава. Збірник статей і досліджень (Полтава, 2003), “Священні місця Полтавщини”. Дві літературні поїздки (Полтава, 2003), “Гавриленко Микола Іванович”. Матеріали до біографії вченого-орнітолога, краєзнавця і педагога (Полтава, 2004).

Упорядкував та написав передмови (післямови) до книг:

Коваленко Г. “Оповідання з Історії України” (Полтава, 1992), Фесенко Н. “Чужинка” (Полтава, 1993), “Полтавська Петлюріана”, Ч. 1 (Полтава, 1993), Степаненко М. “Вибранні праці” (Полтава, 1995), Ізарський О. “Полтава” (Полтава, 1999), Кононенко М. “Спогади” (Полтава, 1998), Ізарський О. “Столиця над Ізаром” (Полтава, 2002), Фесенко Н. “У хвилях життя. Проза, поезія, п'єси” (Полтава, 1997), Коргун М. “Моя техніка різьби і точіння” (Полтава, 1999), Фесенко Н. “За Сонцем правди. Оповідання. Новели. Вірші” (вид. 2-е, доповнене /Полтава, 2000).

У 90-х роках м. ст. брав участь у різних громадсько-культурних заходах, виступав з доповідями на науково-практичних конференціях, форумі інтелігенції Полтави тощо. В 1997 р. брав участь у Другому Всесвітньому форумі українців у Києві. В 1994–98 рр. – член редколегії часопису української інтелігенції “Український Засів” (Харків), в 1993 р. – член ради журн. “Краєзнавство”, з 2003 р. – член редколегії літ.-краєзн. альманаху “Плуг” (Звенигородка, Черкаської обл.).

Лауреат обласної літературно-мистецької Премії ім. Панаса Мирного за книгу “Від Удаю до Орелі” та за багаторічну плідну наукову і творчу працю в царині української культури національного відродження (2000) і премії імені П. П. Чубинського у галузі фольклору та етнографії Українського тов-ва охорони пам'яток історії та культури, за багаторічну невтомну діяльність у справі збереження історико-культурної спадщини України (2001). Почесний член Всеукраїнського товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка (1998). В 1995 р. Полтавський фонд імені Симона Петлюри нагородив грамотою за “жертвовну діяльність на ниві української культури”. З 1993 р. – Почесний член Всеукраїнської Спілки краєзнавців.

В перше 10-річчя Незалежності України друкувався в газетах “Полтавська думка”, “Зоря Полтавщини”, “Вечірня Полтава”, “Слово Просвіти”, журналах “Криниця” (Полтава), “Слово і час” (Київ), “Київська старовина”, “Кур'єр Кривбасу”, “Народна творчість та етнографія”, “Холодний Яр” (Черкаси) та ін.

Понад 70 років тоталітарний режим був нестерпний для української патріотичної інтелігенції, яка прагнула вільної думки і вільної творчості. Багато десятиліть відчував і я тиск цієї системи. Страх бути нізащо заарештованим і ув'язненим, постійне моральне приниження, поширення брехливих чуток і

переживання, пов'язані з забороною друкуватись і видавати книжки, систематичні виклики до КДБ на “беседи” – все це складало нерадівну канву мого життя за майже півстоліття. Незважаючи на ці гіркі обставини, я не кидав пера і, як міг, працював на літературній ниві. У 90-х рр. брав посильну участь у виборюванні Незалежної України та відродженні національної культури. Попри всі колишні і теперішні негаразди, суперечливості, загрози і тривоги, я щасливий відчувати, що постає нове громадянське суспільство, утверджується правова демократична Україна. Вірю, що повороту до тоталітарного режиму, до тих насиль над людською гідністю, які довелося пережити нашому поколінню, ніколи не буде. Очевидно, ще не скоро, але настане час, коли Україна стане справді українською, справді незалежною, Європейською державою!

Петро Ротач

Полтава черв. 1997, січ. 2005 р.

Освещен жизненный путь и творческое наследие П. П. Ротача, показаны связи литературоведа с Государственным архивом Полтавской области. Впервые публикуется автобиография известного исследователя.

Ключевые слова: Полтавщина; литературоведение; государственный архив; оstarбайтер; “Архивы Украины”; репрессии; Петр Петрович Ротач.

The article deals with life and creative heritage of P. P. Rotach, shows literary connections with the State Archives of Poltava Region. The autobiography of the famous researcher is published for the first time.

Keywords: Poltava Region; the literature study; the State Archives; the ostarbeiter; “Archives of Ukraine”; the repressions; Petro Petrovych Rotach.

УДК 930.2:94(477)“1700/1721”

О. М. МАЛЬОНКІНА, Г. В. ФІЛІПОВА*

**ІЗ “ЩОДЕННИКА” ГЕРЦОГА ВЮРТТЕМБЕРЗЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ
ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.**

Подається переклад з німецької фрагментів тексту, написаного у вигляді “щоденника” герцогом Максиміліаном Вюртемберзьким і пізніше відредагованого його духівником Іоганом Барділі. У своєму щоденнику автор робить спостереження повсякденного життя українців 1708–1709 рр., тобто під час походу шведського короля Карла XII в Україну у період Північної війни 1700–1720 рр. Із тексту можна дізнатися і про особливості перебігу військових подій до Полтавської битви.

Ключові слова: Максиміліан Вюртемберзький; Карл XII; Український похід; Північна війна 1700–1720 рр.; щоденник; Полтавська битва.

Документ, переклад якого пропонується, було опубліковано як додаток в одному з німецькомовних видань “Опису України” Гійома Левассера де Боплана (Бреслау, 1780 рік, видавець – Іоганн Меллер). У книзі подано відомості про те, що щоденник принца Вюртемберзького надруковано уривками за виданням 1755 року, а сам документ було видано в 1739 році в Тюбінгені. Вочевидь, тематика фрагмента (хронологічно – з початку походу Карла XII на Україну) мала доповнити відому книгу Боплана, написану сотнею років раніше¹.

Автором щоденника був Максиміліан-Емануель фон Вюрттенберг-Вінненталь (1689–1709) – учасник Північної війни з 1703 року, близький друг шведського короля, що прозвав його Маленьким Принцем (швед. Lille Prinsen). Будучи нащадком молодшої гілки роду Вюртемберзьких герцогів, як і багато його родичів, він обрав військову кар’єру – відразу після навчання в Женеві відправився волонтером до однієї з європейських армій. У той час, як його брати служили у саксонського курфюр-

* *Мальонкіна Ольга Миколаївна* – студентка 2 курсу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Філіпова Ганна Володимирівна – студентка 2 курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ста Августа Сильного та відомого австрійського воєначальника Євгенія Савойського, Максиміліан обрав службу відомому всій Європі королю Швеції Карлу XII, котрий був його кумиром².

Автор пройшов разом з королем багато битв та кампаній, і, напевно, відносно регулярно вів власні записи, як багато хто з його сучасників.

Вищезгадані щоденники свого часу були включені до кількох редакцій праці капелана Іоганна Барділі, що супроводжував автора в його подорожах і робив свої примітки паралельно. Він у свою чергу залишив по собі кілька книг, присвячених Північній війні, зокрема, видав власні записи, назвавши їх мемуарами Максиміліана³. Ця книга, витримавши кілька перевидань, у тому числі не тільки німецькою, а і французькою мовою, отримала певну популярність у Європі.

Записи, подані в додатках до Боплана, однак, доведено до 1714 року, тобто до фіналу перебування шведів на території Османської імперії, в той час, як автор щоденника помер ще в 1709, відразу після Полтавської битви (цією подією, а також інформацією про те, де було поховано принца, закінчується і праця Барділі).

Записи “щоденника” (вважаємо за потрібне взяти це слово в лапки через відносність атрибуції певних фрагментів тексту саме як щоденникових записів) є нерівномірними та не завжди послідовними. Чергування теперішнього та минулого часів наводить на думку, що багато фраз було дописано попередньою датою, через певні проміжки часу, або ж уже через кілька років через редагування Барділі. В характері спостережень, зроблених автором (або ж авторами), можна виділити два типи. Перший – це красномовні записки щодо України, її населення, звичаїв, природи, господарства тощо. Другий – стислий бойовий щоденник, що відзначає передислокації каролінської армії, її марші та сутички з місцевим населенням і росіянами.

Стосовно питання, чиї записи могли бути включені в текст як продовження і доповнення, можна розглянути кілька версій. Згадка видавцем шведського офіцера наводить на думки про когось зі співслуживців автора, що подолав шлях від Білорусі до Бендер. Ним цілком міг виявитися підполковник Сконського драгунського полку, котрим командував принц, Карл Врангель. З іншого боку, цілком можливо, що записи могли бути анонімними – історія донесла до нашого часу певну кількість такого роду пам’яток, що мають стосунок до походів Карла XII.

“Щоденник” принца Вюртембергського є доволі цінним як джерело з історії України початку XVIII століття, адже в ньому подано інформацію, що не тільки підтверджує вже відому нам картину того, що відбувалося в Україні в 1708–1709 роках, а й додає до неї нових штрихів. У цьому сенсі навіть деякі фактологічні помилки можуть бути цілком красномовними. Україна, бачена очима іноземця, постає на сто-

рінках твору водночас у традиційному ключі, характерному для описів, поданих іншими авторами цієї доби, і незвично. Певну цікавість становить точка зору воєнної людини, що відзначала побутові деталі з німецькою скрупульозністю та цікавістю краєзнавця.

З огляду на те, що пропоноване джерело не перекладалося українською мовою повністю, а лише цитувалося деякими вченими в їх працях (Т. Мацьків)⁴, деякі фрагменти публікуються українською мовою вперше.

¹ Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohner, übers. und herausg. von J.W. Moeller. – Breslau, 1780.

² S. Schott. Max Emanuel prins af Würtemberg och hans vän Karl XII konung i Sverige. – Stockholm, 1848.

³ J. Bardili. Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Würtemberg [et]c. Obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukrainie. – Stuttgart, 1730.

⁴ Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709). Видання друге, доповнене. – Київ – Полтава, 1995.

Витяг

**з щоденника принца Максиміліана Емануеля Вюрттемберзького,
написаного під час його подорожей і військових походів, які спочатку
вийшли у Тюбінгені у 1739 році, а згодом були знову видані
у Франкфурті і Лейпцизі у 1755 році у форматі 8vo,
де і знаходяться зараз**

Україна називається так здебільшого через свій кордон та землю, тому що кордон пролягає між Польщею та татарами. Згідно з загальними підрахунками вона простягається на 70 миль уздовж та 25 впоперек. Одна її частина лежить по цю, а друга – по іншу сторону Дніпра. Жителів, як правило, називають козаками. Вони прагнуть бути вільним народом і, не будучи підкореними ні Польщею, ні Московією, ведуть боротьбу за власну свободу на тій підставі, що їх гетьман Мазепа* (*тут і далі – примітки автора*) перекинувся на шведський бік, тому що його землі з боку Москви були обкладені різноманітними тяготами та заселені квартирантами проти всіх прав та свобод. Так як вони не

* Мазепа був з народження польським дворянином та жив у Мазеппе (з чого і вивів своє ім'я) недалеко від Білої Церкви. У молоді роки він перебував при польському дворі камер-пажем. Пізніше він брав участь у одному повстанні, організованому запорізькими козаками проти поляків. Там він переслідував та спіймав польських полководців, і, щоб мати змогу врятувати їх, направив в Батурин до козацьких офіцерів. Йому довелося поводити себе з ними ввічливо, щоб отримати різні повноваження при дворі, і в результаті він став таємним ад'ютантом гетьмана, а потім – генерал-лейтенантом козаків. Після того як вищезгаданий гетьман при царі впав в немилість і був відправлений до Сибіру, козаки обрали його одногосно своїм гетьманом. 5 листопада 1708 року він відправив посла до Карла XII в Горки і віддав себе разом з 1500

мають можливості захиститися від своїх могутніх сусідів, то приймають або польський, або московський протекторат, і перед цим вже довгий час перебували під захистом царя, і в знак покори підносили щорічно різні подарунки. До цього вони надавали гарні послуги полякам, запобігаючи набігам татар та турків. Є різні види козаків. Одні живуть в містах та селах і годуються за допомогою землеробства. Інші живуть тільки в шатрах на Дніпрі – за рахунок полювання та рибної ловлі. Ще одні живуть на островах і прогодовуються піратством, яким займаються на Чорному морі. Серед них є вид, що називається запорожці. Вони мають дружин, проте являються збірним народом, що складається з різних національностей, і частина цих людей, скоївши злочини, мала виселитися з країни. Вони також перебувають під керівництвом свого полковника, якого називають отаманом та обирають проміж себе, але не через голосування, а завдяки викрикуванню або своїм шапкам, які вони накидають на кандидата або ж підкидають догори. Інші козаки обирають собі отамана в церкві, власне після смерті або відходу від обов'язків попереднього. У нього є свої полковники, кожен з яких командує кількома тисячами. Таким чином, під началом полководця на поле бою може вийти 100 тисяч чоловік. Куди він приходить чи де мешкає – приносять йому нашите на жердину знамено і встановлюють перед домом. Якщо з часом його піднімають та несуть геть, то вони всі сідають верхи та слідують за ним, тому що де є знамено, там має бути і отаман. Запорізькі козаки слугують за золото тим, хто пропонує найбільшу ціну, хіба що король найняв їх за совість.

Україна надзвичайно родюча, і вона надає своїм мешканцям таку кількість зерна, що вони навіть не є в змозі його зберігати, і тому більшу частину витрачають на самогон, який вони не тільки дуже люблять, але й мають звичку запасати у великих кількостях. Злаки наліті, високі й такі густі, що вони не вивозять їх, а складають в полі в великий стіг, і цим годують своїх коней. Такий достаток приходить від того, що земля від природи багата та не дуже густо заселена, у той час як жителі цієї землі споконвіку проживали не в будинках, а кормилися під час розбійних набігів (звідси походить і слово “козак”, що означає мандрівника), і лише поступово вони почали будувати собі помешкання та жити осіло. На таких кормах вони зазвичай вигодовують дуже добрих коней, яких вони до шести чи семи років влітку та взимку залишають у полях, а пізніше поступово починають привчати до вуздечки та сідла.

Вівці та бики тут звичайно гарні та відгодовані, і через свою чисельність дешеві, так як раніше можна було купити великого бика вагою в кілька центнерів за п'ять талерів, а вівцю – за вісім крейцерів. Найтовстіше, що є у цих овець чи баранів – хвіст, що буває з долоню завширшки.

козаками в його розпорядження. Його приїзд був таємним. Перед собою він мав срібну палицю, а позаду себе – знамено. Від збирався доставити королю цілий військовий корпус, у кінці якого він зі всіма своїми перейшов Десну. Там він відкрив свої задуми полковникам, і більшість стала його відмовляти, таким чином, він нібито мав задовольнитися тим, що вони знову перейшли ріку та перевели його. Скоро після переходу росіяни атакували та захопили Батурин, ** столицю та резиденцію гетьмана, та зрівняли його з землею.

** Очевидно, для того, щоб вони вшанували його, король Баторій указав козакам на це місце проживання, заснував з них одну незмінну Miliss (?), дозволив обирати очільника та віддав Трахтемирів їм як столицю.

Вино виробляють не в самій країні. Жителі отримують його або від татар, або від угорців, хоча його рідко можна у них знайти. Їх звичайні напої – пиво, медовуха та самогон.

Їх будинки невисокі та зроблені з дерева, так само, як їх укріплення. Їх міста всюди оснащені тільки палісадами та ровами. Коли король через Короп їхав на Атюшу, одне село, жителі винесли йому назустріч в знак дружби хліб та трохи солі.

Марш в цих землях був нелегким, так як ми весь день просувалися вперед, не зустрічаючи ні одного села чи населеного пункту, щоб відпочити. Король пройшов 26 листопада зі штаб-квартирою з Городища до Голінки добрих чотири милі, 27 числа з Голінки до Дмитрівки також чотири милі, і 28 числа з Дмитрівки до Ромнів, одного містечка, п'ять миль.

Московіти хитрістю захопили у грудні розташовану на протилежному березі Дніпра славнозвісну фортецю Біла Церква, в результаті чого Мазепа зазнав збитків, які він оцінив в два мільйони, тому що він перевіз туди своє велике багатство задля безпеки.

Лейтенант-полковник Функ перебив у Теренах тисячу ворожих козаків, спалив містечко, і вчинив так само з Дригаловим.

З Ромен король виступив з армією та пішов на місто Гадяч, щоб звільнити полковника Дальдорфа, що заліг там з полками на зимових квартирах, і якого взяли в облогу московіти. Ворог, сповіщений про наближення короля, отримав час, щоб підпалити передмістя та відтягнути війська. Так як під час цього переходу 31 грудня звалився відомий у всій Європі великий мороз, і значна кількість підвід та людей збилися перед містом об одних воротах так, що більшість була змушена залишатися 3–4 дні під відкритим небом, то багато тисяч або замерзло, або стало нездатними до служби, тому що не було майже нікого, хто б не пошкодив носа, рук, вух, пальців на ногах, або ж інших частин тіла. Мерців, що замерзли перед воротами, було перевезено на санках до міста. Вартових знайшли, коли вони, теж мертві, сиділи верхи. У Гадячі не було дому, що не виглядав немов би лазарет, тому що і на лавках, і під лавками лежали всі хворі, так, що ледве можна було переставляти ноги в приміщеннях. Одні хворі марили, інші засинали сидячи і більше не прокидалися. Багато хто сильно нашкодив собі тим, що надто поспішав перебратися з холоду в теплі приміщення, і навпаки – ті, хто перед цим добряче розтер собі кінцівки снігом, увійшли неушкоджені.

Так же було знайдено діжки з вином та трохи – з пивом, вони попримерзали до землі. Коли добурили до середини, полилося назовні прекрасне вино та пивний екстракт.

Не звертаючи уваги на довготривалий мороз, король поїхав з кількома полками до Зенькова, а звідти – до Веприка, який утримували росіяни, і після цього комендант, не дивлячись на те, що він вдало витримав атаку, здався в полон, а місто було підпалене. Звідти король знову повернувся до Зенькова.

Звідси відправився принц з королем до Опішні, і звідти – глибше до Московії, де закріпилися його люди, особливо в Красному Куті, спалив там 30 міст та сіл, а потім знову повернувся.

У Хурі король дав принцові повноваження на командування Сконським драгунським полком зі званням полковника. Він перебував у Dekaulunka (Диканька?) у п'яти милях від Зенькова, штаб-квартири короля. Одне яйце в той час коштувало 6 крейцерів, бочонок меду приблизно в 15 мір – 30 дукатів, і

так само один великий бочонок масла – 10 дукатів. Зрештою дефіцит на продукти харчування так зріс, що доводилося задовольнятися бичачим м'ясом, бараниною, а замість масла – салом, що виварювалося з кісток.

З німецького драгунського полку, яким командував полковник Альбендель, і який знаходився в Рашівці, пробилися тільки 300 драгунів зі своїм майором та відступили до Лютеньки, інших же частково перебили, частково полонили.

Армійський обоз пробився сюди з Гадяча 9 березня, і так само пішов до Лютеньки, а звідти через Бірки – на Опішню, і нарешті 13 числа на Будиші, де у короля певний час була штаб-квартира. Сюди перейшло й 8 тисяч запорізьких козаків.

Цар тим часом перебував на відстані 18 миль від табору, у Воронежі, де він наказав будувати судна.

29 числа король переніс свою штаб-квартиру в Сушки і взяв в облогу місто Полтаву, наскільки це було можливо, тому що він не міг відрізати його від зовнішнього сполучення по Ворсклі. Під час великої спеки в ті дні скоро навіть при незначних пораненнях почав проявлятися лом в кістках, так що небагато поранених змогли вилікуватися.

У цих умовах козаки скоро визвалися взяти місто приступом, але їм не було дозволено здобути трофеї та славу.

25 червня більша частина війська московитів, яку вів сам цар, наблизилася до ріки Ворскли. Щоб шведський бік не міг їй завадити, вона розмістилася на відстані лише півтора миль від шведського табору, розгорнувши ретраншемент та звівши кілька редутів.

27 числа короля, що на одному пагорбі спостерігав за рукопашним боєм його полків з ворожими, було поранено мушкетною кулею в ліву стопу. Куля пройшла крізь пальці всередину і через п'ятку вийшла назовні. Лікування рани через сильну літню спеку, ускладнень та нестачі медикаментів було важким і небезпечним з причини лому в кістках, що почався до всього, але все ж таки був скоро зупинений.

Зрештою супротивник зі всім своїм військом переправився через річку та наблизився до шведського табору, внаслідок чого останній, маючи з одного боку Ворсклу, з іншого – ріку Псел, перед собою – Полтаву, а позаду – цілу армію ворога, і вниз за течією обох рік на відстані 12 миль – Дніпро, став настільки закритим, що не можна було очікувати нічого іншого, окрім загибелі від голоду або меча.

На початку липня прибув волоський полковник, задовго до цього відправлений королем до Бендер задля проведення переговорів з тамтешнім візиром стосовно волоських новобранців, з наказами від султана та татарського хана під турецьким протекторатом для шведської армії.

7 числа вночі король наказав своєму війську вийти перед ворожим ретраншементом та стати бойовим порядком. 8 числа відбувся наступ 18 батальйонів піхоти та кількох полків кавалерії. Їм скоро вдалося оволодіти двома редутами та пробити в центрі кавалерію, що стояла за ретраншементом. Після того, як генерал Руус упустив можливість зі своїми шістьма батальйонами приєднатися до решти піхоти, його було відрізано від неї та так щільно оточено супротивником, що він мусив зі всіма своїми здатися у полон. Слідом

цар відправив піхоту на допомогу кавалерії, що перебувала в небезпечному положенні, і наказав їй вийти з ретраншементу, а тому шведи були змушені відступити від кавалерії супротивника.

Після того, як вона знову стала в порядок, король, що наказав принести себе на ношах, настояв на тому, щоб з іншими своїми 12 батальйонами здійснити напад на інфантерію, не дивлячись на те, що вона під ретраншементом знаходилася під прикриттям гармат і мала значну перевагу в силі. Наступ все ж таки відбувся, але не надто успішно, так що від першої ж канонади вони всі полягли, ніби мошкара. Окрім того, російська кавалерія зайшла шведській піхоті в тил. Реншельд хоч і намагався зі своїми їх зупинити, але був оточений ворожою армією та взятий у полон. Після цього почався повний безлад. Двічі було загнано коней, що тягли ноші короля, і зрештою носилки були розтрощено пострілом, так що ті небагато гвардійців, яких він тримав при собі, насилу спромоглися завадити тому, щоб король не потрапив у руки ворога. Зрештою вони отримали достатньо простору, щоб пересадити його на коня, якого скоро теж застрелили, а король був змушений лежати долі, поки його знову не посадили на іншого, доставленого одним з полковників, що зліз з сідла і також невдовзі був застрелений. Після цього його щасливо супроводили до шведського табору, і звідти він ввечері відбув в кареті пруського барона фон Зільтмана в Санжари.

Принц Вюртемберзький потрапив в полон разом з сотнею людей, що залишилися від двох кавалерійських полків. Після цього він пролежав п'ять тижнів хворим у Лубнах, місті, розташованому в 15 милях від Полтави. Пізніше він поїхав через Київ до Острогу, де його гарячка знову посилилася, і помер від неї 25 вересня в Дубно у віці 20 років. Його мертве тіло спочатку перевезли до Кракова, а потім – у Пітцен у Сілезії, де він 17 квітня 1710 року був похований.

Подается перевод с немецкого языка фрагментов текста, написанного в виде дневника герцогом Максимилианом Вюрттембергским и позже отредактированного его духовником Иоганном Бардили. В своем дневнике автор делает наблюдения повседневной жизни украинцев в 1708–1709 гг., то есть во время похода шведского короля Карла XII в Украину в период Северной войны 1700–1720 гг. Из текста можно узнать и об особенностях протекания военных действий до Полтавской битвы.

Ключевые слова: Максимилиан Вюрттембергский; Карл XII; Украинский поход; Северная война 1700–1720 гг.; дневник; Полтавская битва.

There is given the translation from German of fragments of text, written in the form of a diary of Duke Maximilian Vyurttembergsky, and later edited by his confessor Johann Bardili. In his diary, the author makes an observation of everyday life of Ukrainians in 1708-1709, during the campaign of the Swedish king Karl XII in Ukraine under the Great Northern War of 1700-1720. Using the text you can learn about the features of the military actions before the Battle of Poltava.

Key words: Maximilian Vyurttembergsky; Karl XII; Ukrainian campaign; Great Northern War 1700–1720; the diary; the Battle of Poltava.

УДК 930.253:[929+002.2](477)

Д. В. НЕСТЕРЧУК*

**ЛИСТИ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА ДО ЮРІЯ МЕЖЕНКА
(1945–1963 рр.)**

Уперше публікуються дванадцять листів історика І. Крип'якевича до Ю. Меженка за 1945–1963 рр.

Ключові слова: лист; Шевченкіана; колекція; Іван Федоров; бібліографія.

Юрій Олексійович Меженко (справжнє Іванов-Меженко, 18.VI. 1892–24.XI.1969) – бібліограф, бібліотекознавець, літературознавець, колекціонер. Своєю діяльністю посів чільне місце серед будівничих української культури. Юрій Олексійович один з основоположників української бібліографії, бібліотечної справи, книгознавства, збирач унікальної колекції “Шевченкіани” близько 15 тисячі предметів, яку передав у дар Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України зберігає особовий фонд Юрія Меженка № 365, опис справ постійного зберігання № 1, 812 одиниць зберігання, крайні дати документів 1935–1965 рр. Документи Ю. Меженка передала до архіву-музею його дружина Скокан Катерина Єронимівна у 1970 та 1971 рр.

Основний склад документів фонду становлять листи Ю. Меженка до відомих діячів української культури і до нього. Публікація вище зазначених документів є пріоритетним завданням з популяризації творчої і біографічної спадщини Ю. Меженка. Так колишній директор ЦДАМЛМ України М. І. Крячок опублікував такий епістолярій фондоутворювача: листи М. Деркач до Ю. Меженка¹; листи М. Жука до Ю. Меженка².

Серед масиву епістолярної спадщини фондоутворювача зберігаються дванадцять листів відомого історика І. Крип'якевича³ до Ю. Меженка від 19 грудня 1945 по 4 травня 1963 рр.⁴, сім листів у рукописному варіанті і п'ять листів машинопису. Це листування свідчить про плідну творчу співпрацю двох діячів. Зі змісту листів постають питання: досліджень, розвідок, історіографічних екскурсів про першодрукаря Івана Федорова, щира допомога І. Крип'якевича в збиранні колекції “Шевченкіани” Ю. Меженка та деякі особисті і побутові моменти. Ймовірно, що листування Ю. Меженка з І. Крип'якевичем почалось

* *Нестерчук Дмитро Васильович* – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

ще з другої половини 1920-х рр., коли його, як багатьох інших учених Львова, директор УНІКу (Український науковий інститут книгознавства) Ю. Меженко запрошував до співпраці з виданнями інституту, зокрема журналом “Бібліологічні вісті”. Тут І. Крип’якевич опублікував три книгознавчі розвідки: “Найстаріші папірні на Україні (XVI)” (1926, № 1), “Причинки до словника українських граверів” (1926, № 4), “До історії української гравюри XVII в.” (1927, № 1)⁵. На жаль, цей епістолярій не зберігся.

Післявоєнне листування розпочалося з повернення Юрія Олексійовича у 1945 р. на Україну з Ленінграда, де він працював головним бібліотекарем Державної публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедрина та викладачем історії російської бібліографії в Інституті культури. Повернувшись у 1945 р. до Києва, Ю. Меженко очолив Бібліотеку Академії наук України. Працюючи там, він передусім турбується про організацію видавничої справи цієї установи: засновує й редагує “Наукові записки” Бібліотеки Академії наук УРСР, в якому друкувалися різноманітні інформаційні матеріали про діяльність бібліотеки. У 1946 р. вийшло два його номери і в 1947 р. – один. Збірник був задуманий як відродження “Бібліологічних вістей”, котрі полишили помітний слід в історії розвитку українського книгознавства⁶.

І. Крип’якевич до “Наукових записок” за 1946 р. надіслав дві статті: “Чергові дослідження над діяльністю І. Федорова” і “Невикористане джерело до історії старої книги”⁷.

Свідченням співпраці І. Крип’якевича з “Науковими записками” є листи Ю. Меженка до І. Крип’якевича, починаючи з 1945 р., де він запрошував ученого до роботи з періодичним виданням Бібліотеки АН УРСР. Листи Ю. Меженка до І. Крип’якевича з 1945 р по 5. VII. 1963 р. були опубліковані у книзі бібліографа, літературознавця Марії Вальо “Листи Юрія Меженка до львів’ян” у 2002 р.⁸ Епістоли упоряднику книги були люб’язно надані покійним сином ученого Романом Івановичем з родинного архіву. Як згадував сам Роман Іванович: “Юрія Меженка з І. Крип’якевичем зв’язували довголітні наукові контакти і дружні взаємини. На жаль, з його листів в архіві батька збереглася лише незначна частка, всього чотирнадцять документів”⁹.

Листи І. Крип’якевича до Ю. Меженка з фондів архіву-музею можна поділити на умовні хронологічні періоди. Перший період – це лист І. Крип’якевича до Ю. Меженка за 19 грудня 1945 р.¹⁰, що стосується редакційних питань з публікування статті на сторінках “Наукових записок”. Період творчого заслання І. Крип’якевича зі Львова до Києва – 1946–1948 рр., представлений лише одним листом за 1947 р., коли І. Крип’якевич від’їхав до Львова у зв’язку з хворобою дружини¹¹. Третій період, починаючи від 1948 р. до 1963 р., представлено десятьма листами. У травні 1948 р. І. Крип’якевич повернувся до Львова на ро-

боту в Музей етнографії та художнього промислу, з 1953 р. він – директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Ю. Меженко з лютого 1948 р. переїхав до Ленінграда, де перебував до 1960 р. Повернувся у Київ, працював в редакції УРЕ (1960–1962). Листування в цей період відбувалось між Львовом і Ленінградом, Львовом і Києвом.

Листи І. Крип'якевича до Ю. Меженка за 1945–1963 рр. є доповненням до наявної публікації листів Ю. Меженка до І. Крип'якевича¹² та повноцінно відтворює епістолярну спадщину двох видатних учених.

¹ *Крячок М. І.* Листи М.Д. Деркач до Ю. Меженка // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – 1995. – № 3. – С. 80–91.

² *Крячок М. І.* Листи Михайла Жука до Юрія Меженка // Наука і культура України. – 1996. – № 29. – С. 232–238.

³ Крип'якевич Іван Петрович (1886–1967) – історик, археограф, організатор наукового життя, громадський і освітянський діяч.

⁴ ЦДАМЛІМ України, ф. 365, оп. 1, спр. 501.

⁵ М. Вальо. Листи Юрія Меженка до львів'ян. – Львів, 2002. – С. 310.

⁶ Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії / НАН України ЦНБ ім. В. Вернадського / Укладач Т.А. Ігнатова. – К., 1994. – С. 30–31.

⁷ М. Вальо. Листи Юрія Меженка до львів'ян. – Львів, 2002. – С. 310.

⁸ Там само. – С. 322.

⁹ Там само. – С. 29.

¹⁰ ЦДАМЛІМ України, ф. 365, оп. 1, спр. 501, арк. 1.

¹¹ Там само, ф. 365, оп. 1, спр. 501, арк. 2.

¹² М. Вальо. Листи Юрія Меженка до львів'ян. – Львів, 2002. – С. 322.

№ 1*

Директорові Бібліотеки АН Ю. Меженко

Посилаю, користуючись okazією, нашвидко складену статейку “Чергові досліди над діяльністю І. Федорова” – це доповідь на фєдорівському засіданні у Львові – використайте в записах.

Даю дозвіл на всякі редакційні зміни, також заміну заголовка, що не видається мені найкращим...

Стискаю руку

І. Крип'якевич

19.XII.45.

* Збережена стилістика і орфографія автора.

№ 2*Львів 17.VI. 1947**Високоповажний Юрію Олексійовичу !*

Занедужала мені розстроєм нервів дружина, яка доглядала розбитого паралічем сина, і я не можу повернутися до Києва; я подав про це заяву Інститутів історії і Президії АН. Дуже мені прикро, що через те зривається план роботи відділу стародруків – прошу взяти його в окрему опіку. Як підуть далі мої справи, я Вас повідомлю, як дістану рішення з Президії АН.

Міцно стискаю руку
І. Крип'якевич

№ 3*Львів 30 грудня 1948**Дорогий Юрію Олексієвич !*

З новим роком посилаю Вам сердечне привітання і побажання міцного здоров'я і сили до роботи ! І при цій нагоді підношу подаруночок: програмки із шевченківського свята у Володимирі - Волинському 1917 р. в часі австрійської окупації – нехай звеселиться ними Ваше колекторське серце !

Я працюю тепер в Етнографічному Музеї у Львові – переключився на нову спеціальність. Олена Іванівна¹ деякий час була без роботи, тепер примістилася у Природознавчому музеї. Як бачите, стаємо музейними цінностями. Що у Вас доброго, які тепер у Вас роботи і плани ?

Мої сини вітають Вас з празником і пригадують Вам з своїми філателістичними зацікавленнями.

Дуже щиро вітаю Вас і міцно стискаю руку.
Передайте мій низький поклін Дружині.

¹ Крип'якевич Олена Іванівна – дружина І. Крип'якевича.

№ 4*І. Крип'якевич Львів, 30 січня 1949 р.**Шановний і Дорогий Юрію Олексієвичу !*

Обидва Ваші листи я дістав. Тішуся, що Ви здорові і задоволені роботою – я дуже цікавлюся Вашими бібліографічними дослідженнями і рад побачити Ваші видання, якщо вони вже покажуться у світ.

Проектом збірника Івана Федорова я захоплений. Знаєте, що я вже здавна цікавлюсь першим друкарем і дещо про нього писав, дещо проектував – але тепер відкривається можливість видати справді великий збірник. Передаю для Вас і Віктора Васильовича¹ тимчасовий нарис плану: можна ще його інакше розкласти і доповнити; але головне мабуть там є. Будьте ласкаві передати Ваші міркування. Що до моєї участі, то передбачаю таке:

1) Можу зредагувати архівні документи про І. Ф. велика більшість їх у Львові, вони були вже публіковані /за невеликими виїмками/, але в недоступних тепер виданнях – треба їх перевірити з актовими книгами, і дати до оригіналів в латинській, важкуватій мові, переклади, щоб ширший гурт дослідників міг ними користуватися. Посилаю список для орієнтації. Але треба б, щоб хтось у Москві /Зернова, чи хто інший/ перевірили, чи в московських архівах не можна ще чого знайти. Так само у Вільні, в історичний архів, треба посадити когось на розшуки – звіттам нічого ще не публіковано. Може і в київських актових ще що знайдеться, міг би пошукати М.М. Ткаченко¹².

2) З 1940 р. я маю написану роботу “І. Ф. у Львові” – могла б увійти у біографію І. Ф.

3) можу дати статейки про помішників і учнів І. Ф., і про намогильну плиту – її історію.

Що до інших авторів, то бібліографію федорівських друків і дослідження самих друків, очевидно, єдиний може скласти С. І. Маслов³. Він міг би притягнути до роботи і М. З. Суслопарова⁴, який в 1948 р. вже мав дещо готове про перші друки /по тематиці Зернової/. Дуже інтересно було б перевірити всі екземпляри федорівських друків по різних бібліотеках – можуть знайтися невідомі варіанти. Тут у Львові є два спеціалісти по стародруках І. С. Свенціцький⁵ і А. Генсьорський⁶ – може вони дали б які причинки. Треба зацікавити кого з бібліографів Білорусії /Заблудів⁷/, а певно візьмуть участь російські бібліознавці. Це було б інтересна співпраця дослідників трьох братніх народів в пам'ять друкаря, що працював для трьох народів !

Чекаю Ваших зауважень.

Посилаю Вам деякі шевченкіани і далі буду стежити за ними. Мої сини дякують за марки і пришлють свої дезидерати, також до букіністів. Бібліотека В. Лесевича⁸ є в бібліотеці НТШ, але на жаль [ілюстр. Есп.] в ній немає – буду ще шукати, але з малою надією.

Думаю, що тепер вже будемо у зв'язках, то напишу, якщо знайдеться.

Дуже сердечно вітаю і міцно стискаю Вашу руку, вітайте від мене Вашу Шановану Дружину /як звичайно, як галичанин забув ім'я і по батькові !/

Ваш І. Крип'якевич

¹ Данилевський Віктор Васильович (1899–1960) – вчений, спеціаліст з історії техніки. З 1948 р. – академік АН УРСР. І. Крип'якевич звертався до нього з пропозицією видання збірника документів і матеріалів, присвячених першодрукарю І. Федорову.

² Ткаченко Микола (1893–1965) – історик, шевченкознавець, співробітник ВУАН і АН УРСР, дослідник соціально-економічної історії України.

³ Маслов Сергій Іванович (1880–1957) – вчений-книгознавець, археограф, історик української літератури і культури, член-кор. АН УРСР з 1939 р.

⁴ Суслопаров Микола Захарович (1901–1974) – історик, мовознавець, бібліограф.

⁵ Свенціцький Іларіон Семенович (1876–1956) – філолог, мистецтвознавець, організатор і керівник Національного музею у Львові.

⁶ Генсьорський Антін Іванович (1890–1970) – мовознавець, співробітник наукової бібліотеки Руського народного інституту “Народний дім” у Львові (з 1940 р. – Наукова бібліотека АН УРСР), викладач Львівського університету.

⁷ Заблудів – місто на півн. Підляшші. Тут у 1567–68 рр. на кошти гетьмана Г. Хоткевича була заснована друкарня, в якій І. Федоров і П. Мстиславець видрукували Заблудівське євангеліє 1568–1569 та Псалтир із Часословом 1570 р.

⁸ Лесевич Володимир (1837–1905) – філософ і громадський діяч, дійсний член НТШ.

№ 5

Львів, 9 лютого 1949 р.

Дорогий Юрій Олексієвичу !

Почав я досліджувати справу могили і намогильної плити Івана Федорова, але у Львові немає деяких важливих видань і тому прошу Вас мені допомогти:

1) В 1822 р. був у Львові П. И. Кеппен¹ і описав плиту в “Путевьих записках 1821 и 1822 г.”, які мають бути не були публіковані; рукопис в 1900 рр. був власністю його сина Ф. П. Кеппена, директора природознавчого відділу Імп. Публ. Бібліотеки /пише про це І. Свенціцький, Материали по ист. возрождению Карпатской Руси, львів 1906, с. 11, 128, і Ф. П. Кеппен, СПб. 1911, с. 46, 55, 58/. Де тепер цей рукопис, чи не в бібліотеці ім. Леніна ? Він для нас дуже важливий, бо Кеппен описав місце, де була плита і зробив її рисунок. Якщо цей рукопис віднайдеться, необхідно потреба скопіювати відповідне місце, або ще краще, сфотографувати разом з рисунком плити. Прохання до Вас доручити комусь це перевірити !

2) Немає у Львові Вестника Европы 1822 р. № 123, ч. 11–14, з статтею Калайдовича К.², Записка об Иване Федорове, який використав опис Кеппена і дав його рисунок плити. Також необхідно зробити фото рисунку і копію статті.

3). А. Глаголев³, Записки русского путешественника, СПб. 1837, 2 вид. СПб. 1845 також з автопсії описав плиту – знову потрібна копія, бо тут у Львові цього видання не маємо.

4) Булгаков⁴, Иллюстр. История книгопечатания 1889 с. 238 дає якийсь відменний варіант плити – також у Львові нема.

5) Треба б зробити фото із реконструкції плити, яку виконано 1875 р. з дорученням гр. А. С. Уварова⁵, яка була або і сьогодні ще є в “Книгохранительной палате”, в будинку “Печатного двора” в Москві – може у Вас є які зв’язки з цим музеєм.

Я маю відомості про чотири рисунки фєдорівської плити :

I. зроблений Гринивецьким⁶ 1817 р. і публікований у варшавських “Клогах” 1884.

II. Кеппена, публ. у Вестнике Европы 1822 р.

III. Уварова реконструкцію 1875 р.

IV. невідомого походження у Булгакова.

Ми у Львові можемо добути тільки № I, інших немає. Але необхідно всі ті варіанти разом зібрати для майбутнього Федорівського збірника, для Інститутів історії техніки Віктора Васильовича і для проектного фєдорівського музею у Львові. Я роблю дальші розшуки, може доведеться відшукати які варіанти. Вас, Юрій Олексієвичу, прошу допомогти у цих, для всіх нас важливих, пошукуваннях, – може хто-небудь із книголюбів у Ленінграді або Москві має ще які відомості? Прошу Вас не відмовити Вашої допомоги, щоб ми могли дати у проектованому виданні якнайбільше нового.

Ви, очевидно, вже дістали мого другого листа – я чекаю рішень Ваших проєктів федорівських видань.

Посилаю маленьке Шевченкіанум. Був десь в газетах /Рад. Україна ?/ лист учасників вечора в Орську до ЦК КП/б/У, але мені пропав зпід рук – може ще віднайду.

Міцно стискаю Вашу руку

І. Крип'якевич

¹ Кеппен Петро Іванович (1793–1864) – учений у галузі статистики. У 1822 р. під час подорожі в Західну Європу відвідав Львів. Свої враження описав у “Путевых записках”.

² Калайдович Костянтин Федорович (1792–1832) – історик, археограф, член-кор. Петербурзької Академії наук (1825). Опублікував статтю про І. Федорова на основі відомостей про його діяльність у Львові із “Путевых записок” П. Кеппена 1822 р.

³ Глаголев Андрій Гаврилович (?–1844) – учений, мандрівник. Працював у Міністерстві закордонних справ Росії. Автор праці “Записки русского путешественника с 1823 по 1827 р.”.

⁴ Булгаков Федор Іліч (1852–1908) – журналіст, автор мистецтвознавчих праць, видавець, член товариства любителів древнього письма.

⁵ Уваров Олексій (1828–1884) – граф, археолог, займався розкопками Херсонесу, Ольвії та багатьох могил на Україні.

⁶ Гриневецький Модест-Михайло (1758–1823) – церковний діяч, протоігумен Василянського чину, професор і ректор Львівського університету.

№ 6

Львів, 22. III. 1949

Дорогий Юрій Олексієвичу !

Одержав Вашого листа з 26. II., але мав багато роботи і припізнівся з відповіддю – пробачте! Не згадуєте, чи одержали Шевченкіану: одне видання Кобзаря /не пригадую вже чи з 1942 чи 44 р./, і пару меморіальних марок з Шевченком? Тепер посилаю знову дещо до Вашої збірки – збираю також нові принагідні згадки.

Одночасно пишу до Віктора Васильовича пару слів про наші плани. Видання матеріалів про Федорова стало у Львові дуже актуальне, бо святкували ми ювілей 375-річчя першої книги на Україні і багато людей цікавиться цією тематикою. На вченій раді львівського Історичного архіву один історик вже навіть виступив з пропозицією, публікувати всі федорівські джерела – але поки що нічого не вирішено. Все таки є небезпека, що хто-небудь візьметься за справу і поспеє наш план, бо ж ніхто не зможе поставити справи так широко, як Віктор Васильович! Про це я і пишу до В.В. – треба рішитися і не відкладати на довгий термін.

Відповідаю на Ваші запити. Львівські федорівські матеріали латинською мовою /тільки декілька українською/ отже треба їх дати і в оригіналі, і в пере-

кладі. Білоруських бібліофілів також не знаю, може Сергій Іванович має які відомості, або треба написати до білоруської АН.

Дякую за Вашу обітницю відшукати матеріали про Федорова, яких у Львові немає – тільки Вестник Європи 1822 вже не потрібний, ми його віднайшли.

Сердечно Вас вітаю і стискаю руку – нераз згадую спільну працю з Вами в Києві! Низький поклін Ользі Олександрівній¹.

¹ Ольга Олександрівна Гоот – дружина Ю. Меженка.

№ 7

*І. Крип'якевич
одержав 23. V. 49*

Дорогий Юрій Олексієвичу !

До Ленінграду їде мій добрий знайомий Д. Фіголь²⁹ – будьте ласкаві допомогти йому інформаціями. Передаю Шевченкіана.

Міцно стискаю руку І. Крип'якевич

Якщо були б труднощі з нічлігом, допоможіть, б. л.

²⁹ Фіголь Данило (1907–1967) – музеєзнавець, етнограф, співробітник Етнографічного музею АН УРСР у Львові.

№ 8

Львів 7.XI.1949

Шановний і Дорогий Юрій Олексієвичу !

Знову припинилося листування між нами – з моєї вини, бо я не відповів на останнього Вашого листа. Було багато роботи з новою експозицією в музеї і всякі дрібні клопоти, відкладав я листа і так минуло багато часу.

Але я все маю Вас у пам'яті і мило згадую нашу спільну роботу в Києві – добрі були часи, тепер бібліотека пішла іншими шляхами, з новими людьми. Що я про Вас часто згадую, побачите з цього, що постійно збираю вирізки з газет для Вас і тепер посилаю, що маю під рукою.

В конверті посилаю фото інтересної пам'ятки – це різьба в глині Михайла Парашука¹, колись відомого різьбаря, який деякий час жив в Галичині і робив погруддя Шевченка, Франка, Лисенка, Грушевського і він зробив у глині “плакет” з портретом Шевченка, який випалено у керамічному заводі Івана Левинського² у Львові. Може ви про це чули? Було зроблено мабуть тільки 10 екземплярів і тепер це рідкість. Один громадянин у Львові бажає продати у Львові такий плакет, але ставить високу ціну – 2000 карб. Якщо Ви мали б охоту це купити, то можна поторгуватися. Він вислав свою офорту Шевченківському музеєві в Києві. Це гарна різьба і в оригіналі виглядає краще, як у фото. Напишіть мені, як що це для Вас інтересне.

Що у Вас доброго чувати, – як Ваше здоров'я, над чим працюєте? Дуже мені інтересно про Вашу роботу дізнатися детально.

Чи продовжуєте бібліографію по історії техніки? Чи маєте зв'язок з Віктором Васильовичем – вітайте його від мене і перекажіть, що всі документи про діяльність Ів. Федорова у Львові вже сфотографовані, але фотограф не зміг ще зробити копій, бо Академія Наук завантажила його роботами для десятиріччя возз'єднання України. Ми у Львові чекаємо дуже на здійснення заповідника Федорова, – тоді може будемо систематично вести досліди над першим друкарем.

Чи може повелосся Вам знайти рукописи “Путевые записки” Кеппена, про які я Вам писав давніше – з даними про плиту Федорова?

Сердечно стискаю Вашу руку, прошу передати мій поклін Ользі Олександрівній. З щирим привітанням.

І. Крип'якевич

Мої сини кланяються Вам – чи цікавитесь ще філателією.

¹ Парашук Михайло (1878–1963) – український скульптор, громадський діяч. З 1924 р. емігрував у Болгарію.

² Левинський Іван (1851–1919) – архітектор, професор Львівської Політехніки, промисловець і засновник ряду підприємств на Галичині, громадський діяч.

№ 9

18. I. 1951

Вельмишановний і дорогий Юрій Олексієвичу!

З різних причин я довгий час не писав до Вас – але ще пам'ятаю Вас і згадую, то як доказ посилаю деякі Шевченкіани.

Передавець листа розкаже Вам про нас.

Сердечно тисну Вашу руку

І. Крип'якевич

№ 10

Львів, 19.V.1955

Вельмишановний і Дорогий

Юрій Олексієвичу !

Користуючи з нагоди, посилаю Вам деякі Шевченкіана.

Бувайте ласкаві, допоможіть передавцеві листа Івану Михайловичу Мешко¹ у літературно-бібліотечних справах.

Міцно тисну руку, бажаю здоров'я.

Ів. Крип'якевич

¹ Мешко Іван Михайлович (р.н. 1925) – економіст, науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР. Будучи у науковому відрядженні у Ленінграді, передав від І. Крип'якевича Ю. Меженкові посилку з матеріалами для шевченківської колекції.

№ 11

Львів, 30 грудня 1955

Вельмишановний Юрій Олексійовичу !

З новим роком прошу прийняти сердечні побажання здоров'я сил до праці та всяких успіхів! Як живете, над чим працюєте?

Посилаю Вам дрібні Шевченкіана.

При цій нагоді моє прохання до Вас. Я почав наново комплектувати мою збірку екслібрисів. З літератури знаю, що у Вас були два екслібриси – може і більше? – дуже приємно було б мені їх від Вас одержати.

Чи може і Ви також, серед інших бібліофільських пристрастей, збирали також екслібриси? Може є у Вас дублети? Буду Вам Вдячний за них.

Прошу поінформувати мене, чи існує ще ленінградське “Общество экслибристов”, – а якщо не існує, чи і де можна добути його “Летопись” та інші публікації? Чи є в Ленінграді які збирачі екслібрисів і які їх адреси?

Чи є у Вас Шевченкові “Гайдамаки”, видання в Іркутську, 1939 р. – можу для Вас добути.

Щиро тисну руку, чекаючи відповіді.

Глибокий поклін Дружині.

Ів. Крип'якевич

№ 12

Львів, 4.V.1963

Вельмишановний Юрій Олексієвичу!

Посилаю закордонну кованку про Шевченка – може Вам невідома.

З травнем бажаю здоров'я та творчих успіхів

Щиро поважаючи

І. Крип'якевич

Впервые публикуются двенадцать писем историка И. Крипякевича к Ю. Меженку за 1945–1963 гг.

Ключевые слова: письмо; Шевченкіана; коллекция; Иван Федоров; библиография.

Twelve letters of 1945–1963 of the historian I. Krypyakevych to Y. Mezhenko are published for the first time.

Key words: the letter; Shevchenkiana; the collection; Ivan Fedorov; the bibliography.

О. Я. ГАРАНІН, Л. В. ДІДУХ*

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ ТА АСПІРАНТІВ

2 лютого 2015 р. у читальному залі Державної наукової архівної бібліотеки відбувся науково-практичний семінар “Організація науково-дослідної роботи”, організований Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД). Захід проводився з метою обміну досвідом організації наукової роботи в архівних установах. Семінар зібрав більш ніж 30 учасників. Серед них – керівники та заступники керівників центральних державних архівних установ України, рядові архівісти, молоді науковці та аспіранти УНДІАСД, співробітники Державної архівної служби України (далі – Укрдержархів).

Потреба в проведенні семінару викликана систематичністю та переважною однотипністю запитань і помилок, що виникають у фахівців системи архівних установ України, які, у межах своїх функціональних обов’язків, відповідають за реалізацію наукової роботи у власних організаціях та/або обрали для себе шлях підготовки кандидатського дисертаційного дослідження. Саме для оптимізації “роботи над помилками” керівництвом УНДІАСД було прийнято рішення про проведення відповідного заходу дидактичного спрямування.

Семінар став першим етапом прикладної науково-дослідної роботи (далі – НДР) “Дослідження стану організації науково-дослідних та методичних робіт, що виконуються на замовлення Державної архівної служби України, з метою розроблення теоретико-методологічних засад та нормативних вимог до організації та проведення наукових досліджень та методичних робіт архівними установами галузі”, що виконується співробітниками УНДІАСД протягом 2015 р. на замовлення Укрдержархіву згідно з наказом від 07.10.2014 р. № 118 “Про організа-

* *Гаранін Олександр Якович* – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Дідух Людмила Валентинівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Виступ заступника директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кандидата історичних наук Н. М. Хрислової.

цію виконання наукових робіт у сфері архівної справи та діловодства у 2015 році”. Відповідно до технічного завдання на виконання зазначеної НДР, що було затверджено Укрдержархівом 22 грудня 2014 р., виконавцями теми є директор УНДІАСД О. Я. Гаранін, заступник директора – Н. М. Хрислова, вчений секретар – Л. В. Андрієвська та завідувач відділу технологічного забезпечення архівної справи – Л. В. Дідух.

Семинар складався із шести тематичних блоків: “Нормативно-правове забезпечення проведення наукових досліджень” (відповідальний за блок – О. Я. Гаранін); “Актуальні проблеми розвитку галузевої науки” (відповідальна – Н. М. Хрислова); “Загальні правила виконання науково-дослідних робіт”, “Основні етапи проведення наукових досліджень та оформлення їх результатів”, “Підготовка дисертаційного дослідження” (модератор усіх трьох блоків – Л. В. Дідух); “Порядок організації наукових досліджень в УНДІАСД” (доповідачі: Н. М. Хрислова та заступник директора УНДІАСД М. В. Горбатюк).

Для першого тематичного блоку “Нормативно-правове забезпечення проведення наукових досліджень” О. Я. Гаранін окреслив основний перелік та охарактеризував відповідні нормативно-правові акти України, що регламентують різні етапи та процедури проведення наукової діяльності та досліджень, які здійснюються науковцями, науково-дослідними та іншими установами галузі від моменту офіційного оформлення початку наукової розробки до її апробації та впровадження. Зокрема, звернув увагу на: Закон України (далі – ЗУ) “Про Національний архівний фонд та архівні установи” від 24.12.1993 № 3814-XII (зі змінами), ЗУ “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 13.12.1991 № 1977-XII

Учасники науково-практичного семінару
“Організація науково-дослідної роботи”.

(зі змінами); ЗУ “Про вищу освіту” від 01.07.2014 № 1556-VII (зі змінами); Постанову Кабінету Міністрів України (далі – Постанова КМУ) від 25 серпня 2004 р. № 1084 “Про затвердження Порядку формування і виконання замовлення на проведення фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень та виконання науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету” (зі змінами); відновлену Постанову КМУ від 20.07.1996 р. № 830 “Про затвердження Типового положення з планування, обліку і калькулювання собівартості науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт”, Постанову КМУ від 24 липня 2013 р. № 567 “Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”; Державний стандарт України (далі – ДСТУ) 3973-2000 “Система розроблення та поставлення продукції на виробництво. Правила виконання науково-дослідних робіт. Загальні положення”, ДСТУ 3008-95 “Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення”; Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (далі – МОН України) від 17.10.2012 р. № 1111 “Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України”, зареєстрованого в Міністерстві юстиції (далі – Мін’юст України) 02.11.2012 р. за № 1850/22162 та наказ МОН України від 17.10.2012 № 1112, зареєстровано в Мін’юсті України 02.11.2012 р. за № 1851/22163 “Про опублікування результатів

дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук”; інші нормативно-правові документи, зокрема, Статут УНДІАСД, зареєстрований у Мін’юсті України 22.06.2012 р. за № 927/5.

Під час розгляду зазначеного питання було наголошено на відсутності єдиного нормативно-правового акта, який регулював би розробку та впровадження науково-дослідних та методичних робіт у сфері архівної справи та документознавства, необхідності постійного узгодження таких робіт із наявною нормативно-правовою базою з питань організації наукового процесу загалом, що, як правило, не враховує галузевих особливостей, не сприяє раціональній організації наукових досліджень у цьому напрямку.

Потреба у розробці відповідного галузевого нормативно-правового акта як стандарту організації для ефективного використання кошів Державного бюджету України, що спрямовуються на науково-дослідні та методичні роботи у сфері архівної справи, документознавства та страхового фонду документації, зумовлює виконання в УНДІАСД оголошеної НДР “Дослідження стану організації науково-дослідних та методичних робіт, що виконуються на замовлення Державної архівної служби України, з метою розроблення теоретико-методологічних засад та нормативних вимог до організації та проведення наукових досліджень та методичних робіт архівними установами галузі”. Основними завданнями зазначеної НДР є:

- дослідити стан організації науково-дослідних та методичних робіт, що виконуються архівними та іншими науковими установами на замовлення Державної архівної служби України;

- розробити стандарт Укрдержархіву (СОУ) “Організація науково-дослідних та методичних робіт, що виконуються на замовлення Державної архівної служби України”;

- окреслити теоретико-методологічні засади та нормативні вимоги до організації та проведення наукових досліджень, закріпивши їх у розроблюваному документі (СОУ);

- визначити чіткий механізм формування і виконання замовлення на проведення наукових досліджень і розробок у сфері архівної справи, документознавства тощо за рахунок коштів державного бюджету;

- окреслити основні засади (принципи) до визначення і формування тематики та спектра необхідних наукових досліджень і розробок, тим самим забезпечити ефективну організацію цього процесу та отримувати вагомні наукові результати.

У другому тематичному блоці семінару “Актуальні проблеми розвитку галузевої науки” Н. М. Христова, визначаючи галузеву архівну науку як стійку багатоаспектну структуру, окреслила актуальні проблеми її розвитку, поділивши їх за такими підсистемами:

- соціальна, що включає, зокрема, такі проблеми: управління галузевою наукою, її кадрове забезпечення, фінансування, матеріально-

технічне забезпечення, впровадження наукового результату в соціальну практику;

– інформаційно-комунікативна, що передбачає, насамперед, наукову комунікацію архівістів та науковців через галузеві конференції, семінари, Інтернет-ресурси, можливості оприлюднення профільних публікації тощо;

– емпірико-теоретична, що актуалізує найголовніший аспект галузевої науки – необхідність перспективного планування наукових досліджень і методичних робіт, що виконуються архівними та науково-дослідними установами галузі, зокрема під патронатом та на замовлення Укрдержархіву.

У ході обговорення питань учасники семінару зацентрували увагу на заохоченні та створенні сприятливих умов для участі молодих архівістів-дослідників у галузевих та інших конкурсах науково-дослідних роботах гуманітарного спрямування; потребі активізувати їхню участь у проектах міжнародного наукового співробітництва за тематикою досліджень (здобуття та реалізація міжнародних наукових грантів); наголосили на потребі спрямовувати зусилля молодих науковців та аспірантів на дослідженні питань (підготовка відповідних публікацій, виступів на конференціях тощо) не просто загальноісторичного, а конкретно архівознавчого (у тому числі, документознавчого) напрямку, їхньому теоретичному та практичному аспектах.

Також було наголошено на доцільності створення окремого підрозділу (сектору) в системі Укрдержархіву для координації науково-дослідної та методичної роботи архівних та відомчих науково-дослідних установ. У цьому контексті було піднято проблему старіння професійних кадрів, атестації наукових працівників архівних установ та їхній відповідності кваліфікаційним вимогам на зайнятих наукових посадах, потреби забезпечення галузі перспективною молоддю з відповідною профільною освітою та соціального забезпечення наукових працівників в умовах оптимізації бюджетних асигнувань на галузеві потреби, зокрема науці.

Третій, четвертий та п'ятий тематичні блоки семінару “Загальні правила виконання науково-дослідних робіт”, “Основні етапи проведення наукових досліджень та оформлення їх результатів”, “Підготовка дисертаційного дослідження” мали практичне спрямування з метою надати консультативну допомогу молодим науковцям у підготовці та проведенні НДР, написанні дисертаційного дослідження.

Л. В. Дідух визначила фундаментальні та прикладні НДР, коротко охарактеризувала їх, окрестила пріоритетні тематичні напрями та комплексні проблеми наукових досліджень в Україні, що зазвичай формуються в директивних документах.

Доповідачка зазначила, що формування тематики досліджень і розробок відбувається на підставі прогнозів і світових тенденцій роз-

витку науки і техніки у відповідних галузях, основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних та прикладних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, прогнозів кон'юктури світового ринку наукоємної продукції та суспільної потреби у нових наукових знаннях, сучасних технологіях і товарній продукції.

Доповідачка розповіла про основні етапи наукового дослідження (організаційний, дослідний, узагальнення, апробація та реалізація результатів дослідження; або за ДСТУ 3973-2000: вибір напряму дослідження, теоретичні та експериментальні дослідження, узагальнення і оцінювання результатів досліджень, складання звітної документації), очікувані результати кожного етапу, спектр звітної документації.

Було наведено конкретні приклади про те, як правильно формулюється об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження, опис проблеми, що вирішується, актуальність проблеми та обґрунтування необхідності результатів проекту для забезпечення потреб ринку тощо. На прикладі окремих НДР, що виконувалися або виконуються в УНДІАСД ("Дослідження стану нормативно-правової бази України з метою удосконалення наявних "Правил пожежної безпеки для державних архівних установ України" та "Дослідження мікробіологічного та ентомологічного стану архівосховищ та документів державних архівів з метою проведення моніторингу стану збереженості документів Національного архівного фонду"), у відділі технологічного забезпечення архівної справи УНДІАСД, разом із присутніми молодими науковцями було сформульовано зазначені аспекти; зазначено, що може вважатися очікуваним результатом на кожному етапі наукового дослідження (зокрема: статті у журналах та збірниках наукових праць, що входять до наукометричних баз даних (на зразок Scopus, Web of Science та ін.); статті в інших іноземних виданнях; статті у журналах, що включені до переліку наукових фахових видань України; статті у збірниках наукових праць, матеріалах конференцій та інших виданнях; монографії (розділи в монографіях), опублікованих у провідних закордонних наукових видавництвах; монографії, що опубліковані за рішенням наукової (вченої) ради наукової установи; публікації підручників, навчальних та методичних посібників; публікації інших видань (словників, довідників, публікації в академічних та хрестоматійних виданнях тощо); розроблення і впровадження нового лекційного курсу або циклу лабораторних робіт; розробка та впровадження нормативно-правового акта (правил, інструкцій, методичних рекомендацій тощо), національного/державного (галузевого) стандарту, класифікатора; захист докторських та кандидатських дисертацій (прийняття до захисту спеціалізованою вченою радою) за тематикою проекту; участь у проектах міжнародного наукового співробітництва (отримання грантів); наведено приклади, як можуть бути сформульо-

вані очікувані результати у проектах НДР та що може бути звітною документацією за результатами НДР.

Окремо Л. В. Дідух зупинилась на визначенні аспектів проблематики наукового дослідження (НДР чи дисертації) та спроб формулювання теми (для дисертацій – міра їхньої “дисертабельності”). Тут було наведено чотири можливих формулювання потенційної теми кандидатської дисертації з проблематики оцінювання фізичного стану документів та наголошено на потребі бачення всього спектра реальних можливостей реалізації завдань дисертаційного дослідження.

Доповідач також окреслила основні підходи до формулювання та оформлення методологічної бази дослідження (методів, підходів, ідей, робочих гіпотез), а також принципів та правил історіографічного огляду в наукових історичних дослідженнях. Зокрема, було зазначено, що в історіографії існує три класичні питання, на які повинен дати відповідь кожен дослідник: 1) Які аспекти проблеми достатньо досліджені? 2) Які аспекти – частково досліджені або недостатньо повно і потребують дослідження? 3) Які аспекти – зовсім не досліджені або сфальсифіковані? Відповідь на ці питання дозволяє визначити не лише стан наукової розробки теми, але й своє місце як дослідника, сформулювати мету свого дослідження та завдання. Також Л. В. Дідух звернула увагу молодих науковців на класичні помилки історіографічного опису в загальноісторичних дослідженнях та потребі застосування специфічних та конкретних підходів до такого огляду в історіографічних студіях (т.зв. “історіографія історіографії”).

Доповідь Н.М.Хрислової у шостому блоці “Порядок організації наукових досліджень в УНДІАСД” ґрунтувалася, зокрема, і на представленні тематичного спектра прикладних науково-дослідних робіт, що виконуються в УНДІАСД за кошти державного бюджету. Зазначено, що за Тематичним планом науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт на 2015 р., (затверджений Укрдержархівом, лист від 18.12.2014 р. № 021/4388) передбачено виконання 14 робіт: 4 – за проблематикою “Архівознавство. Загальні методологічні дослідження”, 2 – “Архівознавство. Забезпечення збереженості та державний облік документів НАФ”, 1 – “Архівознавство. Формування НАФ, експертиза цінності документів”, 2 – “Архівознавство. Користування документами та їхня публікація, організація наукової інформації”, 2 – “Архівознавство. Інформаційні та комунікаційні технології”, 3 – “Документознавство”.

Також доповідачка підкреслила, що вагомою складовою виконання прикладних НДР є не лише отримання результатів дослідження, але й їхнє впровадження. Адже завершення наукової теми ще не породжує науковий продукт, повністю готовий до застосування. Для того, щоб принести користь, він має бути впроваджений.

На питанні впровадження завершених НДР у практику роботи архівних установ зацентрував увагу М. В. Горбатюк. Доповідач зазначив, що під впровадженням можемо розуміти унормований процес передачі результатів НДР в архівні установи, що має забезпечити досягнення певного технологічного та/чи економічного ефекту (економія коштів, зростання якісних та кількісних показників виконаної роботи тощо). Доповідач розповів про основні наукові підходи в уніфікації поняття “впровадження науково-дослідних робіт”, законодавче підґрунтя та практику впровадження результатів науково-дослідної роботи в архівних установах, детально зупинився на основних проблемах цього етапу виконання НДР. Також ознайомив присутніх із результатами опитування усіх державних архівів України (центральної, галузевих та обласних) стосовно нових методів упровадження НДР, зокрема, проаналізував їх готовність до роботи з науковими та методичними розробками УНДІАСД, наданими у цифровому (електронному) форматі, визначив рівень їх потреби у консультативній допомозі (за видами) в ході впровадження НДР, оцінив вплив наукових розробок УНДІАСД на розвиток архівної справи.

За словами доповідача, проведене УНДІАСД попереднє анкетування показало, що усі державні архіви мають стійку необхідність у різних НДР (методичні рекомендації, інструкції, правила, переліки тощо) та потребу у консультативній допомозі для їх упровадження у практичну роботу. Із результатів дослідження також видно, що матеріально-технічна база архівів (забезпеченість комп'ютерами, підключеними до мережі Інтернет) цілком достатня для отримання НДР УНДІАСД шляхом скачування з сайту інституту або отримання на визначену e-mail адресу. Дещо нижчою є морально-психологічна готовність співробітників архівних установ до роботи з новими (не паперовими) форматами наукових розробок.

УНДІАСД у свою чергу може забезпечити:

- додаткове адресне інформування архівних установ про результати виконуваних НДР;
- організацію і проведення семінарів та круглих столів;
- надання консультацій (у т. ч. в on-line режимі) щодо впровадження результатів НДР в архівну практику тощо.

Захід проходив у теплій невимушеній атмосфері. Учасники семінару подякували організаторам за можливість підвищити власний фаховий рівень.

О. В. ДЕНИСЕНКО*

**КРУГЛИЙ СТІЛ: “ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
“ПРО ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ”:
МІЖНАРОДНІ ЗОБОВ’ЯЗАННЯ, ПОТОЧНІ ВИКЛИКИ
ТА ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ”**

17 лютого 2015 р. у приміщенні Малої зали Національної академії наук України відбувся круглий стіл на тему “Імплементация Закону України “Про доступ до публічної інформації”: міжнародні зобов’язання, поточні виклики та законодавчі ініціативи”.

У заході взяли участь експерти від Представництва Європейського Союзу в Україні, Ради Європи, представники центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, громадських організацій, що працюють над імплементациєю закону України “Про доступ до публічної інформації”, засобів масової інформації.

Круглий стіл проводився у рамках спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи “Зміцнення інформаційного суспільства в Україні”, а також проекту Ради Європи й Уряду Канади “Впровадження європейських стандартів в українському медійному середовищі”.

Метою заходу було обговорення нагальних міжнародних зобов’язань України та практичних проблем щодо імплементациї закону України “Про доступ до публічної інформації” та першочергових законодавчих ініціатив у сфері доступу до публічної інформації.

Зокрема, учасникам круглого столу було представлено Концепцію законопроекту щодо вдосконалення окремих положень законодавчих актів у сфері доступу до публічної інформації. Провідні експерти Ради Європи, представники державних органів, органів місцевого самоврядування та громадських інституцій надали коментарі щодо можливих шляхів поліпшення положень зазначеної Концепції.

З вітальним словом до учасників круглого столу звернулася Голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова, яка підкреслила актуальність тематики, котра винесена на розгляд, зокрема, для утвердження громадянського суспільства. Розповіла про участь Укрдержархіву в удосконаленні нормативно-правової бази, що стосується цього важливого напрямку діяльності як центральних органів виконавчої влади, так й інших органів – розпорядників інформації.

Заступник директора департаменту – начальник відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства Укрдержархіву О.В. Дени-

* *Денисенко Олександр Володимирович* – заступник директора департаменту - начальник відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства Державної архівної служби України.

З вітальним словом до учасників круглого столу звертається
Голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова,
справа – Голова Держкомтелерадіо України О. І. Наливайко.

сенко представив учасникам круглого столу проект Типової інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію, розроблену Укрдержархівом відповідно до доручення Кабінету Міністрів України за участі фахівців Служби безпеки України, адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства економічного розвитку та торгівлі, Міністерства фінансів, Служби зовнішньої розвідки України.

Під час презентації проекту Типової інструкції було наголошено, що його розроблено відповідно до чинного законодавства у сфері доступу до публічної інформації, зокрема, з урахуванням прийнятого Верховною Радою України 27 березня 2014 року Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Закону України “Про інформацію” та Закону України “Про доступ до публічної інформації”.

Згідно із законодавством публічна інформація є відкритою, крім випадків, визначених законом. Так, зокрема, до інформації з обмеженим доступом належить службова інформація. Правила обмеження доступу до інформації визначено статтею 6 Закону України “Про доступ до публічної інформації”, а проектом Типової інструкції передбачено вимоги стосовно організації роботи з документами, що містять службову інформацію. Для організаційного забезпечення цієї роботи у проекті

Представник Уповноваженого - начальник Управління з питань підготовки конституційних подань та дотримання права на доступ до публічної інформації Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини І. В. Кушнір, заступник директора департаменту - начальник відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства Укрдержархіву О. В. Денисенко, начальник відділу Департаменту охорони державної таємниці та ліцензування Служби безпеки України А. А. Михайлов (зліва направо).

Типової інструкції, зокрема, пропонується створення в центральних та місцевих органах виконавчої влади, інших установах, що є суб'єктами владних повноважень, окремих комісій зі службової інформації. Важливим завданням цієї комісії буде складання на підставі пропозицій структурних підрозділів установи з урахуванням вимог законодавства Переліку відомостей, що становлять службову інформацію, та подання їх на затвердження керівнику установи, а також перегляд документів із грифом "Для службового користування" з метою його підтвердження або скасування.

Проект Типової інструкції відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України пройшов процедуру погодження із зацікавленими органами для подальшого його подання у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів.

Прийняття відповідної постанови Кабінету Міністрів України сприятиме визначенню єдиних вимог щодо обліку, зберігання, використання, знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни та іншу службову інформацію в органах державної влади, інших державних органах, які є розпорядниками інформації.

М. П. КУНИЦЬКИЙ*

ВИДАННЯ ПРО ТЮРЕМНІ “ГРАФІТІ” НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ

Вронська Т. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів / Тамара Вронська, Олександр Лисенко. – Харків : Права людини, 2014. – 582 с.

У вступі до книги “Военные преступления. Это надо знать всем” (М.: Текст, 2001) її редактори Р. Гутмен і Д. Ріфф зазначили: “Війна повернулася на європейський континент. Спочатку в Хорватії, потім у Боснії” (а тепер і в Донбасі – М. К.) вона велась, здавалося, без будь-якої поваги до законів і звичаїв, сформульованих після Другої світової війни і Холокосту. Ці кодекси поведінки під час війни були найменш відомим елементом усієї зведеної після 1945 року споруди міжнародної безпеки. Вони стали спробою передати повторення гірших жорстокостей Другої світової:

концентраційних таборів, масових депортацій, бомбардувань з метою залякування. Вони давали змогу повоєнним урядам Європи та Північної Америки хоча б запевнити свої народи, що уроки не пройшли даремно і що норми встановлені.

Не буде перебільшенням, якщо ми скажемо, що ці кодекси мали своїм завданням створити, навіть на час війни, розмежувальну риску між цивілізованістю і варварством**.

Нинішня війна на Сході України вражає тим, як у ній повторюються злочини, що мали місце в період 1939–1945 рр. Ці асоціації і аналогії спонукають нас пильніше приглянутися до подій 70-річної давнини, аби зрозуміти багато чого з того, що коїться нині.

* Куницький Михайло Петрович – доктор історичних наук, м. Київ.

** Военные преступления. Это надо знать всем / Под ред. Роя Гутмэна и Дэвида Рифа. – М.: Текст, 2001 – С. 9.

Про Другу світову війну написано так багато, що, здається, нічого справді нового дослідники на емпіричному рівні вже не виявляють, зосереджуючи все більшу увагу на інтерпретаціях і теоретичному осмисленні подієвого полотна.

Однак час від часу допитливим науковцям “щастить”, і вони, мов давні мандрівники, потрапляють на terra incognita, відкриваючи її для всіх інших. Ці незвідані сторінки війни трапляються все рідше – тим ціннішими є справжні знахідки.

Заради справедливості слід визнати (і автори вказують на це), що до цього виду еґо-джерел вітчизняні й зарубіжні дослідники вже зверталися (*П. Мальвеци, Дж. Пирелли. Письма обречённых на смерть борцов европейского Сопротивления. – Турин, 1954; Кондратьев В. А., Политов З. Н. Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.). – М., 1962–1990. – 9 вид. та інші.* Однак у них публікувалися переважно передсмертні листи і записки, передані на волю. Написи, залишені на стінах, дверях, підвіконнях в’язниць, залучалися як одиничні ілюстрації й не виокремлювалися в самостійний предмет досліджень.

Після терактів 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та інших містах Америки вчені Інституту історії України підготували незвичну для того часу книгу – “Політичний терор і тероризм в Україні”. Осягнення феноменології насильства у форматі терору й тероризму виявилось надзвичайно продуктивним не тільки з огляду на його місце в сучасному глобалізованому світі, а й для історичної реконструкції. Цей новий вимір Другої світової війни давав змогу поглянути на неї під новим кутом зору. Автори розділу, присвяченого аналізу цього явища у період 1939–1945 рр., Т. Вронська й О. Лисенко пішли дещо далі своїх колег, розглянувши теоретичні аспекти проблеми, розкривши конотаційну специфіку понять “терор” і “тероризм”, їх види й принципову відмінність. Серед засобів терору перелічувалися й арешти та ув’язнення радянських громадян, однак чогось принципово нового в цих сюжетах не було. Натомість в іншому виданні – “Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб” (К., 2003), серед авторів та упорядників якого перебували Т. Вронська й О. Лисенко, було вміщено два документи, що явно виокремлювалися серед інших і привертали увагу практично кожного, хто хоча б переглядав книгу. Йдеться про документ № 104 “Акт огляду будинку № 33 по вул. Короленка, де знаходилася тюрма гестапо І СД” та № 105 “Перелік записів, зроблених в’язнями і в камерах тюрми СД і гестапо в м. Києві”, датовані 29 листопада 1943 р.

Окрім сильного суто емоційного впливу, документ викликав кілька запитань: якими були долі бранців гітлерівських в’язниць, для чого

радянські спецслужби так ретельно фіксували написи в'язнів і як вони використовували цю інформацію?

На ці та інші питання дослідники дали відповідь у “пілотній” статті в “Українському історичному журналі” та спеціальному науковому виданні “Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів”.

Рецензована книга складається з трьох частин, у першій з яких – історичному нарисі “Епіграфічні пам’ятки доби нацистської окупації: історичне джерело, інтерпретації, пам’ять” – автори дають структурний аналіз усіх аспектів проблеми. У розділі “Тюрми та нацистська судово-процесуальна практика в окупаційній карально-репресивній системі” характеризується місце тюрем як важливої складової нацистського “нового порядку” та карально-репресивної функції як основного засобу упокорення населення захоплених гітлерівцями українських земель, різноманітні технології “впливу” на ув’язнених задля отримання необхідної інформації, залякування інших, цілковитого позбавлення волі до спротиву, а також з метою схиляння до співпраці з німецькими спецслужбами.

Розділ 2 “Організаційні заходи НКВС з обстеження в’язниць на визвольній території” присвячений висвітленню політичних мотивацій, правової бази і практичних заходів з обстеження установ пенітенціарної системи, у тому числі й на предмет фіксованих писемних свідчень тих, хто залишив їх під час ув’язнення гітлерівськими займанцями.

Пересічному читачеві (та, напевно, й професійному історику), коли він уперше зустрічається з цим явищем, здається, що такого роду інформація нагромаджувалася для того, щоб з’ясувати долю бранців та повідомити про це їх рідних і близьких. Та насправді органи НКВС переслідували іншу мету: отримання даних, які можна було використати для оперативної роботи.

Особливості фіксації епіграфій та складання узагальнених списків розглядаються в наступному розділі. Цей фрагмент праці цікавий не лише з огляду на розмаїття життєвих історій, а й з точки зору джерелознавчих підходів до репрезентації цього специфічного виду джерел.

У розділі 4 подано класифікацію в’язнів і типологію написів, що дало змогу диференціювати низку соціальних когорт, представники яких стали в’язнями нацистських тюрем. Абсолютною новизною позначена стратифікація епіграфічних пам’яток за лексичними і стилістичними формами, змістом, політичними орієнтаціями, мовою, інформаційним потенціалом.

В останньому розділі тюремні “графіті” інтерпретуються як джерело інформації для оперативної роботи НКВС – НКДБ, а також кримінального переслідування тих, на кого з’явилися компрометуючі матеріали.

Друга частина праці містить 32 документи, виявлені в Державному архіві Російської Федерації, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, Галузевому державному архіві МВС України. Колектив упорядників (Т. Вронська, О. Лисенко, С. Ляковська, Т. Пастушенко, Н. Сердюк, С. Стеценко) супроводжує вперше оприлюднені документи інформаційно насиченими примітками й коментарями, а також ілюстративними додатками, що унаочнюють документальну частину. Іменний покажчик, що займає 66 сторінок, також забезпечує високий науковий статус видання.

Можливо, виданню бракує географічного покажчика, що створювало би додаткові зручності для читачів і дослідників, а також словника спеціальних термінів.

Необхідно вказати, що вихід цієї унікальної книги став можливим завдяки активній підтримці відомого правозахисника Є. Захарова та фінансового сприяння Уряду Швеції.

Автори та упорядники видання “Тюремний мартиролог...” уявляють її не як завершений проект, а стартове дослідження в донині практично неопрацьованій тематичній ніші, що перебуває в “затінку” й передбачає тривалу в часі й розгорнуту в подієвому просторі пошукову роботу, виявлення нових архівних джерел, контакти з громадськими об’єднаннями та окремими людьми, які виявляють зацікавлення цією проблематикою.

Хочеться вірити, що ці сподівання здійсняться і з невідомості повернеться багато жертв війни, обставини загибелі й місця спочинку яких донині залишаються невідомими.